К.М.Мусаев

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Московский государственный университет
имени М.В.Ломоносова

Институт стран Азии и Африки

Кеңесбай Мұсаұлы

Қазақ тілі

К.М.Мусаев

Казахский язык

Учебник

Москва
Издательская фирма
«Восточная литература» РАН
2008

УДК 811.512.122(075.8)
ББК 81.2Каз-923
М91

Утверждено к печати
Ученым советом Института стран Азии и Африки
Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова
и рекомендовано в качестве пособия для гуманитарных факультетов вузов

Рецензенты:
доктор филологических наук, профессор Ю.В.Щека,
доктор филологических наук Р.А.Тадинова

Мусаев К.М.
Казахский язык : учебник / К.М. Мусаев ; Ин-т стран Азии и Африки МГУ имени М.В.Ломоносова. — М. : Вост. лит., 2008. — 367 с. — ISBN 978-5-02-036363-2

Настоящий учебник создан на основе многолетнего опыта автора в преподавании казахского языка русскоязычным, англоязычным, казахоязычным учащимся, а также научных исследований грамматического, фонетического и лексического строя казахского и других тюркских языков, практики перевода. Наряду с проверенными веками традициями учтены научные и практические инновации в мировой практике составления учебных пособий. Он апробирован на историческом, филологическом и социально-экономическом отделениях ИСАА МГУ имени М.В.Ломоносова.

Желающие изучить казахский язык по данному учебнику могут обучаться как с преподавателем, так и самостоятельно.

© Мусаев К.М., 2008
© Институт стран Азии и Африки МГУ имени М.В.Ломоносова, 2008
© Редакционно-издательское оформление. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2008

ISBN 978-5-02-036363-2

Посвящается памяти моей матери Әшен,
открывшей мне замечательные двери
прекрасного родного —
материнского языка

Предисловие

Настоящий учебник является практическим курсом казахского языка как второго восточного и предназначен для студентов и аспирантов гуманитарных вузов, в первую очередь в системе бакалаврского четырехлетнего образования в Институте стран Азии и Африки МГУ имени М.В.Ломоносова.

Тюркология как наука зародилась в XIX в., она представляет собой комплекс гуманитарных наук, изучающих языки, историю, литературу, фольклор, культуру народов, говорящих на тюркских языках. Первоначально тюркология развивалась преимущественно как филологическая дисциплина. Важными источниками для тюркологии стали орхоно-енисейские надписи (VII–XI вв.), дешифрованные В.Томсеном в 1893 г. и впервые прочтенные В.В.Радловым в 1894 г., и позднее — памятники уйгурской письменности, сочинения средневековых арабоязычных, персоязычных и тюркоязычных авторов. В тюркскую языковую семью, распространенную на территории от Турции на западе до Синьцзяна на востоке и от побережья Восточно-Сибирского моря на севере до Хорасана на юге, входят турецкий, уйгурский, азербайджанский, туркменский, казахский, киргизский, узбекский, кумыкский, татарский, башкирский, ногайский и другие языки. На протяжении более чем двух столетий большой интерес ученых разных стран мира вызывают тюркские языки.

Академическое изучение казахского языка фактически начинается с конца XIX в., его основоположником стал российский ученый, востоковед-тюрколог П.М.Мелиоранский. Начало разработки методических проблем и составления учебников казахского языка для русскоязычных в Казахстане относится к 40–50-м годам XX в.

В современном мире происходит непрерывное развитие взаимосвязей между Российской Федерацией и Республикой Казахстан в экономической, политической, социальной и гуманитарно-образовательной сферах. Вхождение Казахстана в мировое сообщество в роли самостоятельного полноправного государства выявило возрастающую потребность в изучении казахского языка.

Данный учебник создан в учебно-научном Центре Кавказа и Центральной Азии Института стран Азии и Африки МГУ имени М.В.Ломоносова, он написан на основе многолетнего опыта автора в преподавании казахского языка русскоязычным, англоязычным и казахоязычным учащимся. Автор также старался

использовать свои знания и умения в разработке проблем грамматики, исследовании лексики тюркских языков, в переводческой деятельности, которые применялись им в практике обучения казахскому языку.

Настоящий учебник представляет собой учебно-методический комплект, состоящий из двух частей: «Учебник казахского языка» и «Фонетический курс».

Учебник состоит из 60 уроков и приложения, которое включает в себя тексты для бесед и разговоров, тексты для самостоятельной работы, мини-разговорник, а также казахско-русский и русско-казахский словари. В приложении к учебнику вместе с наиболее употребительными казахскими пословицами и поговорками даны распространенные среди казахов благословения и благопожелания — это особый жанр в казахском фольклоре, бытующий по сей день. Они будут помогать учащимся общаться с владеющими казахским языком.

Учебник содержит концентрированный грамматический минимум, необходимый для начального периода обучения языку, — формы, наиболее употребительные в общественно-политической, художественной литературе и бытовой речи. Тексты большей частью состоят из простых предложений, простых предложений с оборотами, в них по необходимости включаются и сложные предложения.

В начальных уроках главное внимание наряду с овладением лексикой уделяется освоению специфических звуков и грамматических категорий казахского языка. Связные по смыслу тексты вводятся несколько позже.

Чтобы выучить определенное грамматическое правило, учащимся необходимо:

1. Внимательно прочесть данное правило и тщательно проанализировать приводимые примеры-образцы.

2. Выучить правило и примеры-образцы наизусть.

3. На это правило привести собственные примеры с использованием известных слов.

Не переходите к следующему грамматическому правилу, если недостаточно освоили предыдущее.

В словари учебника включено более 5000 лексических единиц, что вполне достаточно для овладения казахским языком на начальном этапе и обеспечивает возможность ведения беседы по заданным темам.

Для того чтобы учащийся легко мог найти в казахско-русском словаре слова, оканчивающиеся в «чистом виде» на звуки [**к**], [**қ**], [**п**], в скобках приводятся также их ассимилятивные варианты. Например, слово **қап-** *кусать* в тексте вы встретите в формах **қап**, **қаб**, **қау**: ит қалты *собака кусала*; ит қабады *собака кусает*, ит қауыпты *оказывается, собака укусила*. Поэтому подобные слова снабжаются в словаре дополнительными ассимилятивными вариантами: **қап(б/у)-**. Слово **тек** *полка* вы встретите в речи в формах **тек**, **тег**: кітап текте *книга на полке*; кітап шкафтың тегінде *книга на полке шкафа*. Поэтому это слово в словаре передается как **тек(г)**. Слово **жақ-** *жечь, зажигать* в тексте вы встретите в формах **жақ**, **жағ**: Асқар от жақты *Аскар зажег огонь*, от жағылды *огонь был зажжен*. Поэтому это слово в словаре передается как **жақ(ғ)-** и т.д.

В курс обучения казахскому языку введены элементы страноведения: географическое положение Казахстана, его природные ресурсы, население, экономика;

существенное внимание уделяется также специфике казахской культуры, народной мудрости, облеченной во фразеологизмы, пословицы и поговорки.

Основная **цель** обучения — практическое овладение основами современного казахского литературного языка, умение вести беседу на общественно-политические, культурологические, образовательные, бытовые темы и переводить тексты с казахского языка на русский, выработка у учащихся чувства казахского языка. Вместе с тем предоставляется возможность усвоения необходимых теоретических знаний о фонетической, грамматической и лексической системах языка.

В учебнике соблюдается принцип обучения по этапам — от простого к сложному.

Для успешного овладения языком предлагаются основные методы освоения языка, применяемые в мировой практике.

1. Специальные упражнения для овладения фонетическими закономерностями казахского языка, его грамматической и лексической структурой.

2. Тексты для перевода с казахского на русский язык. При переводе казахского текста на русский язык прежде всего следует продумать содержание и форму каждого предложения в целом. Только затем можно делать адекватный перевод, соблюдая особенности русского языка.

3. Тексты для перевода с русского на казахский язык. Строй казахского предложения отличается от построения русского, что часто исключает возможность пословного и дословного перевода.

4. Диалоги, ответы на вопросы.

5. Пересказ текста.

Начало интенсификации обучения казахскому языку приходится на более поздний этап, когда учащимися освоены все специфические звуки казахского языка и наиболее употребительные грамматические формы. Тогда в качестве упражнений предлагаются и оригинальные связные тексты.

Данный учебник рассчитан на занятия с преподавателем, но может использоваться и в качестве самоучителя.

Автор рекомендует следующую систему обучения казахскому языку.

Прочтите текст вслух. Сначала — медленно, соблюдая правила чтения звуков, слогов и слов, следите за знаками препинания. Разберите текст с позиции лексики и грамматики. Если слово непонятно, не стесняйтесь лишний раз обратиться к словарю.

Таким образом учащиеся могут успешно освоить фонетику, наиболее употребительную лексику, основные грамматические формы, часто встречающиеся в текстах. Они приобретают умение самостоятельно читать более сложные тексты и переводить их при помощи словаря.

Учебник казахского языка создается в Москве впервые. Он апробирован автором при обучении казахскому языку студентов социально-экономического, филологического и исторического отделений Института стран Азии и Африки Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова.

Автор выражает глубокую благодарность директору ИСАА МГУ доктору исторических наук, профессору М.С.Мейеру за поддержку в издании настоящего учебника.

Автор глубоко признателен руководителю Центра Кавказа и Центральной Азии доктору исторических наук, профессору Ж.С.Сыздыковой за идейное вдохновение и активную помощь при работе над учебником.

Особое уважение и благодарность автор выражает рецензентам: заведующему кафедрой тюркской филологии ИСАА МГУ доктору филологических наук, профессору Ю.В.Щеке, доктору филологических наук Р.А.Тадиновой, членам Кафедры тюркской филологии ИСАА МГУ, где состоялось обсуждение и одобрение книги, профессорам Э.А.Груниной и Д.М.Насилову, а также кандидату педагогических наук Т.П.Мухтасыровой за ценные предложения и замечания, способствовавшие совершенствованию учебника.

Данный учебник создан в Институте стран Азии и Африки на базе учебно-научного Центра Кавказа и Центральной Азии, основанного в 2001 г. и занимающегося организацией подготовки высококвалифицированных специалистов по странам Центрально-Азиатского и Кавказского регионов в области истории, филологии и социально-экономических наук. Деятельность Центра направлена на пополнение корпуса экспертов для работы во внешнеполитических и торгово-экономических организациях РФ и зарубежных стран, исследователей в указанных областях знания, а также преподавателей высшей школы по соответствующим дисциплинам.

Автор будет благодарен за отзывы об учебнике, конструктивные предложения и замечания. Просьба присылать их по адресу: 125009, г. Москва, ул. Моховая, д. 11, Институт стран Азии и Африки МГУ имени М.В.Ломоносова.

e-mail: ccca-iaas@yandex.ru

Считайте эту книгу своим другом и доверяйте ей, как другу.

К.Мусаев

Введение

Что представляет собой казахский язык?

1. Как **общественное** явление казахский язык представляет собой:

— национальный язык свыше 13 млн. современных казахов;

— родной язык для большинства казахов во всем мире;

— государственный язык современной Республики Казахстан, занимающей обширную территорию в Центральной Евразии;

— по количеству носителей среди 50 тюркских языков он занимает четвертое место после турецкого, азербайджанского и узбекского;

— крупнейший представитель обширной древнеписьменной кыпчакской группы тюркских языков;

— до 1924 г. он назывался в российской печати киргизским или киргиз-кайсацким языком.

2. **Генетически** казахский язык принадлежит к центральной подгруппе кыпчакской группы тюркской семьи языков. Ближайшие к нему родственные языки: каракалпакский и ногайский. Выучив казахский язык, вы сможете общаться с носителями этого языка, а также носителями чуть отдаленных татарского, башкирского, киргизского, кумыкского, карачаево-балкарского и алтайского языков.

3. **Типологически** строй казахского языка относится к типу «агглютинативных» («приклеивающих») языков. Образование новых слов и грамматическое изменение форм слова происходят главным образом посредством последовательного присоединения к основе слова, как правило, монофункциональных морфем-суффиксов, которые в тюркологической и казаховедческой науке принято называть **аффиксами**. Мы тоже будем использовать этот термин. Префиксов и инфиксов в казахском языке нет, хотя в некоторых словах имеются заимствованные элементы, напоминающие префикс-приставку. Строй казахского и русского языков имеет существенные различия как в фонетике, так и грамматике.

★ **I**. Первый основной закон казахского языка — **«приклеивание» аффиксов**. Не удивляйтесь, встретившись с длинными словами, имеющими много аффиксов, — постарайтесь разобраться, из каких аффиксов состоит слово и что обозначает каждый из них.

Пример:

1. **Ата** *отец, дед.*
2. **Ата + лар** *отцы, деды* (+ аффикс мн.ч.).
3. **Ата-лар + ым** *мои отцы* (+ аффикс принадлежности 1-го л. ед.ч.).

4. **Ата-лар-ым + ыз** *наши отцы* (+ аффикс принадлежности 1-го л. мн.ч.).

5. **Ата-лар-ым-ыз + да** *у наших отцов* (+ аффикс местного падежа).

6. **Ата-лар-ым-ыз-да + ғы** *находящийся у наших отцов* (+ аффикс, образующий имя прилагательное).

7. **Ата-лар-ым-ыз-да-ғы + лар** *находящиеся у наших отцов* (вторично + аффикс мн.ч.).

8. **Ата-лар-ым-ыз-да-ғы-лар + дікі** *то, что имеется у предметов, принадлежащих нашим отцам* (+ аффикс принадлежности). Здесь наблюдается начало нарушения гармонии звуков в последних слогах.

9. **Ата-лар-ым-ыз-да-ғы-лар-дікі + н** (+ аффикс винительного падежа).

Это основополагающее отличие казахского языка от известных вам европейских языков, относящихся к индоевропейской семье языков.

★ **II.** Другой важной чертой казахского языка является существование **закона гармонии звуков.** В соответствии с ним все гласные в составе слова должны быть либо переднерядными, либо заднерядными, а все согласные, соответственно, мягкими и твердыми. В приведенном выше примере все гласные слова заднерядные, а все согласные — твердые. В следующем слове, имеющем те же аффиксы, все гласные основы слова и аффиксов — переднерядные, все согласные — мягкие: **Шеше + лер + ім + із + де + гі + лер + дікі + н** *то, что имеется у предметов, находящихся у наших матерей.* В этом примере все аффиксы те же, но по закону нёбной гармонии они все мягкие.

Как только вы усвоите эти два основополагающих закона казахского языка, вам будет легко выучить его. Не забывайте о них при изучении каждого урока.

Казахская письменность

Поскольку вам большей частью придется иметь дело с письменным казахским языком, сначала рассмотрим казахскую письменность.

Что вам известно об истории казахской письменности?

Древнейшее письмо, которым пользовались предки казахов, древние тюрки, — это орхоно-енисейская так называемая «руническая» письменность; в известном нам виде она возникла, по мнению ученых, в VII–VIII вв. н.э.

Предки современных казахов использовали и другие системы письма:

«уйгурское» письмо — VIII–XIII вв.;

манихейское письмо — VII–XIII вв.;

латинское письмо (памятник Кодекс Куманикус) — XIII в.

Тысячелетие господствовало арабское письмо с одновременным распространением исламской религии — XI–XX вв.

В советский период в Казахстане (1920–1941) дважды менялся казахский алфавит. В 1930 г. арабское письмо было заменено латинским, а в 1941 г. латинский алфавит — кириллицей. С некоторыми изменениями алфавит 1941 г. существует в настоящее время.

Алфавит

Алфавит современного казахского письма состоит из 42 букв: 33 буквы из кириллического (русского) алфавита с добавлением 9 специфических букв, передающих особые звуки казахского языка.

В нем есть буквы, созданные на основе кириллицы и взятые из латинского алфавита. Письмо читается слева направо.

Специфические казахские буквы в алфавите расположены после русских букв, близких по форме или звучанию.

Современный казахский алфавит

Баспа әріп Печатный шрифт	**Қолжазба** Рукописный шрифт	**Аты** Название букв	**Баспа әріп** Печатный шрифт	**Қолжазба** Рукописный шрифт	**Аты** Название букв
А а	*А а*	а	П п	*П п*	пе
Ә ә	*Ә ә*	ә	Р р	*Р р*	ре
Б б	*Б б*	бе	С с	*С с*	се
В в	*В в*	ве	Т т	*Т т*	те
Г г	*Г г*	ге	У у	*У у*	ұw
Ғ ғ	*Ғ ғ*	ға	Ұ ұ	*Ұ ұ*	ұ
Д д	*Д д*	де	Ү ү	*Ү ү*	ү
Е е	*Е е*	йе	Ф ф	*Ф ф*	эф
Ё ё	*Ё ё*	йо	Х х	*Х х*	ха
Ж ж	*Ж ж*	же	Һ һ	*Һ һ*	аһ
З з	*З з*	зе	Ц ц	*Ц ц*	це
И и	*И и*	ій	Ч ч	*Ч ч*	че
Й й	*Й й*	ай	Ш ш	*Ш ш*	ша
К к	*К к*	ке	Щ щ	*Щ щ*	ща
Қ қ	*Қ қ*	қа	Ъ ъ	*Ъ ъ*	жуандық
Л л	*Л л*	ле	Ы ы	*Ы ы*	ы
М м	*М м*	ме	І і	*І і*	і
Н н	*Н н*	не	Ь ь	*Ь ь*	жіңішкелік
Ң ң	*Ң ң*	ең	Э э	*Э э*	э
О о	*О о*	о	Ю ю	*Ю ю*	йу
Ө ө	*Ө ө*	ө	Я я	*Я я*	йа

Выучите казахские названия букв. Это важно в современной жизни, например при устном общении, телефонном разговоре, когда надо сообщить собеседнику на другом конце провода по буквам точное написание слова.

Краткая функционально-звуковая характеристика букв казахского алфавита

1. Общие буквы казахского и русского алфавитов.

В обоих алфавитах совпадают 33 казахские и русские буквы. Однако это не означает, что в звуковой речи они произносятся аналогично.

А — всегда заднерядный звук, не употребляйте его в словах с переднерядными гласными **ә**, **е**, **ө**, **ү**, **і**, а также с мягкими согласными **г**, **к**.

Б — бывает твердым и мягким. Поэтому он встречается в словах с гласным переднего и заднего ряда.

В — губно-зубной спирант, в казахском языке такого звука нет, буква **в** пишется только в русских заимствованиях, в казахском языке есть губно-губной спирант **w**, который обозначается буквой **у**.

Г — всегда мягкий, в начале и конце казахских слов не употребляется, не употребляйте его в словах с заднерядными гласными **а**, **о**, **ұ**, **ы** и в сочетании с твердыми согласными **ғ**, **к**. Распространено его употребление вместо **к** как ассимилированного варианта.

Д — твердый и мягкий. Сочетается как с мягкими, так и твердыми гласными.

Е — всегда переднерядный, сочетается с мягкими согласными и переднерядными гласными.

Ё — в казахских словах не употребляется, буква **ё** пишется только в русских заимствованных словах: *ёлка*, *лётчик*, правда, теперь часто и в русском письме так не пишут, вместо него пишут **е**: *елка*, *летчик* и т.д.

Ж — твердый и мягкий, литературное произнесение как в русском — спирант, в разговорной речи весьма часто произносится как аффриката — как быстрое и слитное произнесение звукосочетания **дж.** Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными. В определенной позиции, подвергаясь ассимиляции, произносится как **ш**: **ас же** > [ашше].

З — твердый и мягкий, произносится как русский **з**. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными.

И — такого звука в казахском языке нет. Эта буква употребляется как в мягких, так и твердых основах, в казахском языке передает звукосочетания **ій**, **ый**.

Й — твердый и мягкий. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными.

К — в казахском языке всегда мягкий. Употребляется в словах только с переднерядными гласными.

Л — твердый и мягкий. В начале слова буква только пишется, но не произносится, потому что по закону сочетаемости звуков перед ним обязательно надо вставить один из кратких узких гласных: **ы** или **і**. Пишется **лайық**, читается [ылайық]; пишется **лезде**, читается [ілезде]. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными.

М — твердый и мягкий. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными.

Н — твердый и мягкий. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными. Перед губными согласными на стыке морфем переходит в **м**: **Бейсенбай** = [бейсембай].

О — заднерядный гласный, в конце казахских слов не употребляется.

П — твердый и мягкий. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными. Между гласными на стыке морфем переходит в **б, w**.

Р — твердый и мягкий, в начале казахских слов не употребляется, пишется в заимствованных словах, при его произнесении в начале слова он приобретает «вставной» узкий гласный **ы** или **і**: **рахмет** [ырақымет], **рет** [ірет].

С — твердый и мягкий. В заднерядных словах произносится как в русских словах *сад*, *сын*. В словах с переднерядными гласными — как в русских *синий*, *синька*. Перед **ж** переходит в **ш**: **ас же** > **ашше** *кушай еду*.

Т — твердый и мягкий. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными.

У — такого звука в казахском языке нет. Буква **у** имеет несколько фонетических значений, где присутствует губно-губной согласный: [**w**], [**ұw**], [**үw**].

Ф — в казахском языке нет такого звука. Буква **ф** пишется только в заимствованных словах из русского языка, иногда — из арабского и персидского языков. Во многих заимствованных словах в казахском произношении он превращается в **п**: *фабрика* — **пәбрик**, *ферма* — **перме**, *конфета* — **кәмпит** и т.д.

Х — как буква пишется только в заимствованных словах. В устной речи обычно произносится как казахский звук **қ**.

Ц — пишется только в заимствованиях из русского языка.

Ч — пишется только в русских заимствованиях.

Ш — твердый и мягкий. Употребляется в словах с переднерядными и заднерядными гласными.

Щ — пишется, как правило, в русских заимствованиях, а также в редких случаях в казахских словах в целях «экономии» места для передачи двух **ш**: **ащы** = **ашшы** *кислый*, *горький*, **тұщы** = **тұшшы** *пресный*.

Ъ — пишется только в русских заимствованиях.

Ы — в казахском языке — заднего ряда, краткий узкий гласный. Употребляется только в сочетании с заднерядными гласными и твердыми согласными **ғ**, **қ**.

Ь — пишется только в русских заимствованиях для адекватной передачи русского произнесения слова.

Э — пишется только в русских заимствованиях.

Ю — пишется в русских заимствованиях. По существующей орфографии в исконно казахских словах обозначает сочетание трех звуков: [**йұw**], [**йүw**].

Я — пишется в русских заимствованиях. В исконно казахских словах передает сочетание двух звуков **йа**.

2. Специфические казахские буквы.

Подробно о них разговор пойдет на специальных уроках.

Ә — переднерядный звук. Не употребляется в твердых основах.

Ғ — всегда твердый.

Ң — твердый и мягкий, в начале слова не употребляется.

Ө — всегда переднего ряда, противоположность заднерядного звука **о**, в одном слове они не встречаются.

Ұ — заднерядный, противопоставляется переднерядному **ү**.

Ү — переднерядный, в одном слове с предыдущим звуком не употребляется.

h — буква взята из латинского алфавита. Передаваемый ею звук бывает твердым и мягким, редко встречается в казахских словах, больше употребляется в арабских и персидских заимствованиях.

I — буква взята из латинского алфавита. Обозначает переднерядный узкий гласный.

Среди 9 специфических букв казахского алфавита три — **ғ**, **қ**, **ұ** употребляются только в твердых основах; четыре — **ә**, **ү**, **ө**, **і** употребляются только в мягких основах; две — нейтральные: **ң**, **h**, которые могут употребляться как в твердых, так и мягких основах. Среди них пять гласных: **ә**, **ө**, **ұ**, **ү**, **і**; и четыре согласные: **ғ**, **қ**, **ң**, **h**.

Из 42 букв девять: **в**, **ё**, **ф**, **х**, **ц**, **ч**, **ъ**, **ь**, **э** — в казахских словах не употребляются, они используются только для передачи заимствованных, преимущественно из русского языка, слов. Буквы **щ**, **ю**, **я** пишутся главным образом в русских заимствованиях, а в казахских словах употребляются для «экономии»: каждый из них обозначает по два-три звука соответственно.

О транскрипции

Некоторые казахские звуки иногда будут передаваться в транскрипции.

Для обозначения губно-губного звука, передаваемого буквой *б*, используется буква латинского алфавита *w*.

Мягкий знак иногда употребляется для обозначения мягкости согласных.

В конце учебника в словаре глаголы приводятся в исходной форме глагола, которая в переводе соответствует неопределенной форме глагола русского языка.

ОСНОВНОЙ КУРС

Урок 1

ФОНЕТИКА

Буква и звук

Эти понятия не всегда совпадают. Буквы пишутся в письменных текстах по правилам орфографии. Есть «литературная норма» произнесения звуков. Однако устная речь гораздо богаче и выходит за тесные рамки «норм», которые, как правило, соблюдаются дикторами телевидения и радио. Кроме того, произношение различается у разных категорий людей: получивших образование на казахском языке, на русском языке, у двуязычных, у молодых и пожилых людей и др.

В казахском языке, как и в языках, имеющих письменные традиции, существуют два вида языка, или речи: письменный — письменный литературный язык и устный — живая устная речь носителей языка.

Те знаки, которые существуют в письменном языке для адекватной передачи звуков речи, мы называем **буквами**. А те акустические «знаки», которые существуют в устной речи и являются эквивалентами букв, мы называем **звуками**.

Всегда надо помнить, что первичной является звуковая речь, а ее письменная фиксация – вторична.

Звуки произносятся посредством органов речи человека.

Схема сагиттального разреза органов речи

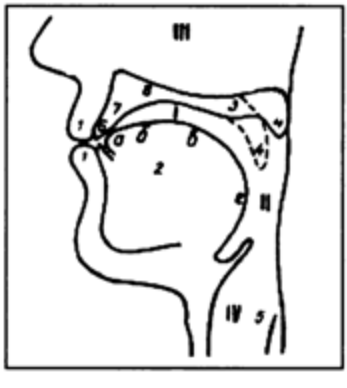

I — полость рта
II — глотка
III — полость носа
IV — гортань

Активные органы речи
1) губы
2) язык:
    а) кончик
    б) передняя часть
    в) средняя часть
    г) задняя часть
3) мягкое нёбо
    - - - - опущено
    ____ поднято
4) язычок
5) голосовые связки

Пассивные органы речи
6) верхние передние зубы
7) альвеолы
8) твердое нёбо

В большинстве словоупотреблений письменная и устная формы речи совпадают. Однако нередко письменная и устная формы казахского языка отличаются друг от друга. Этому явлению не надо удивляться, подобное имеет место во всех языках мира, использующих письмо. Например, по-русски мы пишем *кого*, а говорим *каво* и т.д.

Ударение в казахских двухсложных и многосложных словах одно, оно силовое и падает, как правило, **на конечный слог** слова.

При присоединении к слову следующего аффикса ударение переносится на последний слог. Исключения, которые встречаются редко, будут оговариваться в каждом конкретном случае.

Буквы а, б

Буква **á** обозначает широкий, заднерядный/заднеязычный (иначе — твердый), средней длительности негубной гласный звук.

При его произнесении рот открывается широко, язык максимально опускается вниз и уходит назад и воздух из легких свободно проходит через широкую ротовую полость.

Произнесение звука, обозначаемого этой буквой, в казахском языке близко к русскому [*а*]. Этот звук употребляется во всех позициях в слове: начале, середине и конце. [**А**] — первый звук, произносимый ребенком, когда тот открывает рот. В первых звукосочетаниях ребенка он употребляется со звуками [**п**], [**б**] при последовательном открывании и закрывании рта: **апа** *мама*, **баба** *дед* и т.д.

Запомните! Слова со звуком [**а**] всегда твердые, например: **бал** *мёд;* прибавить один звук [**а**] — **бала**, слово будет означать *мальчик*, *ребенок*, **балалар-ды** *мальчиков*. Это происходит в соответствии с основополагающим законом гармонии звуков.

В отличие от русского языка не допускается смягчение какого-либо звука внутри слова, где есть этот звук. Например, в русском слове *мальчик* [**л**] и последующий звук [ч] — мягкий; подобное явление в казахском языке недопустимо.

В казахском языке это русское слово, согласно закону нёбной гармонии, воспринимается либо как **мәлшік**, либо как **малшық**.

Со звуком [**а**] в одном слове могут сочетаться только заднерядные гласные **а**, **ы**, **о**, **ұ**, а также твердые согласные **ғ**, **қ**. Звук [**а**] не сочетается с переднерядными гласными звуками [**ә**, **ө**, **е**, **ү**, **і**], а также с мягкими согласными **г**, **к**.

Наиболее часто со звуком [**а**] сочетается гласный звук [**ы**], который произносится значительно короче, чем русский *ы*.

Буква б в письме передает произносимые согласные звуки [**б**], [**п**], [**w**].

Запомните! Звук [**б**] в начале слова произносится как русский звук [**б**] в словах *бал*, *бар* и т.д., т.е. для его произнесения сомкнутые губы резко разрываются струей воздуха.

Между двумя гласными [**б**] произносится как [**w**]: **сабын** [саwын], **дыбыс** [дыwыс], **атама бардым** [атамаwардым].

После глухих звуков [**б**] произносится как [**п**]: **Алпысбай** [алпыспай], **жас бала** [жаспала], **студент бар** [студентпар].

Звук [**ы**] произносится как очень краткий гласный, например, **жылама** *не плачь* произносится почти как [**жълама**], между [**ж**] и [**л**] произносится едва заметный для русского уха гласный. Об этом специально и подробно будем говорить далее.

★ В казахском простом повествовательном предложении подлежащее всегда предшествует сказуемому: **Ана — жас** *Мать молода*. **Ата ас алды** *Дед взял еду*. В казахском языке нет категории рода, что значительно облегчает его изучение, поэтому глагол **алды** может означать по-русски *он взял, она взяла, оно взяло*. Так же и со всеми другими глаголами.

Упражнение 1

Произнесите твердо все звуки, передаваемые соответствующими буквами в словах, где имеется звук [**а**], и запомните их. Переведите на русский язык, используя словарь.

а) *1. Бала — жас. 2. Асан — ата. 3. Айша апам. 4. Апам — Айша. 5. Алпысбай [Алпыспай] алтыда. 6. Бала жылады. 7. Атама бардым. 8. Алма же. 9. Жас бала бар.*

ә) *1. Асан, нан ал. 2. Бала бал алды. 3. Ана ас алды. 4. Ата ат алды. 5. Айша, сабын [саwын] ал. 6. Бала мектепке барды. 7. Асан алма алды. 8. Бала, жылама. 9. Балама нан апардым. 10. Анар алтын тапты. 11. Бала тас атты. 12. Далада мал бар. 13. Мен университетке бардым.*

б) Перепишите текст, переведите его на русский язык.

1. Ана баланы атама тапсырды. 2. Малшы далада мал айдады. 3. Айша алты нан алды. 4. Ана, бала; бала — жас. 5. Аудиторияда алты студент бар. 6. Айша алтыншы класта. 7. Жас бала алма алды. 8. Апа, нан бер. 9. Алпысбайда алты бала бар.

Объяснения

Айдады = айда + аффикс прошедшего времени.
Алды = ал + тот же аффикс.
Алтыда = алты + аффикс местного падежа.
Апам = апа + аффикс принадлежности 1-го лица.
Апардым = апар + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица -м.
Атама = ата + аффикс принадлежности 1-го лица -м + аффикс направительного падежа -а.
Атты = ат + аффикс прошедшего времени.
Аудиторияда = аудитория + аффикс местного падежа.
Балама = бала + аффикс принадлежности 1-го лица -м + аффикс направительного падежа -а.
Баланы = бала + аффикс винительного падежа.
Барды = бар + аффикс прошедшего времени.
Бардым = барды + аффикс 1-го лица.
Далада = дала + аффикс местного падежа.
Жылады = жыла + аффикс прошедшего времени.
Жылама = жыла + аффикс отрицания.
Мектепке = мектеп + аффикс направительного падежа.
Тапсырды = тапсыр + аффикс прошедшего времени.
Тапты = тап + тот же аффикс.
Тастады = таста + тот же аффикс.
Университетке = университет + аффикс направительного падежа.

Словарь ✦ Сөздік

айда- гнать
айт- говорить, сказать
ал- брать
алма яблоко
Алпысбай мужское имя
алты шесть
алтыншы шестой
ана мать
Анар, Айша женские имена
апа мама, старшая сестра
апар- отнести, отвезти
ас пища, еда
Асан мужское имя
ат лошадь, конь
ата дед
ат- бросать, стрелять
бал мёд
бала ребенок, мальчик
бар есть
бар- идти (туда)
баста- начинать
бер- давать
дала поле, двор
дыбыс звук
жас молодой
же- есть, кушать
жыла- плакать
кел- приходить
май масло
мал скот
малшы скотовод
мектеп школа
мен я
нан хлеб
сабын мыло
сал- класть

сен ты
тап- находить
тапсыр- поручать
тапсырма задание, поручение
тас камень
таста- бросать
университет университет

Запомните! Глагол **бар-** имеет центробежное значение, он выражает движение, которое происходит в направлении от говорящего: *иди* (*туда*). По-русски можно сказать: *иди туда*, *иди сюда*. По-казахски этот глагол имеет значение только *иди туда*. Не употребляйте его для выражения *иди сюда*.

Упражнение 2

Переведите на казахский язык письменно.

1. Молодой дед. 2. Моя мама пошла в университет. 3. В аудитории шесть ребят. 4. Айша взяла золото. 5. Асан взял хлеб. 6. [*А*] *— звук. 7. У Алпысбая есть шестое задание. 8. Ребенок плакал на улице. 9. Я взял задание. 10. Анар нашла золото. 11. Молодая мать. 12. Айша, дай хлеб. 13. У меня есть камень. 14. У тебя есть хлеб. 15. Мальчик, иди туда. 16. Айша, иди сюда.*

Упражнение 3

Перепишите и выучите выражения.

1. Аман ба [амамба]. — Здравствуй (простая, не вежливая, фамильярная форма).

2. Амансыз ба. Саламатсыз ба. — Здравствуйте (вежливая форма).

3. Аман ба. Амансыз ба. Саламатсыз (ба). — Здравствуйте (ответное приветствие).

4. Саламат па. — Здравствуй.

5. Саламат (па). — Здравствуй (ответное приветствие).

6. Сау бол [cawwoл]. — До свидания (простая форма).

Упражнение 4

Составьте письменно пять предложений, в каждом по три слова на казахском языке из известных вам слов.

ГРАММАТИКА

Глагол в «чистом» виде

Любой глагол в казахском языке, как и в русском, выражает действие и состояние, которые существуют как в природе, так и в человеческом обществе: **ал-** *брать*, **бер-** *давать*, **бар-** *идти туда*, **кел-** *прийти*, **жат-** *лежать*, **отыр-** *сидеть* и т.д.

Особенность казахского языка в глаголе проявляется в том, что любая глагольная основа в чистом виде, т.е. без словоизменительных аффиксов, имеет определенное значение и грамматическую форму.

Она выражает **повеление** — форму 2-го лица единственного числа повелительного наклонения. Берите из словаря учебника любой глагол и, ничуть не изменяя его, приказывайте, повелевайте и просите. Например, следующие глагольные корни: **ал** *бери*, **айт** *скажи*, **бар** *иди туда*, **аш** *открой*, **жап** *закрой*, **кел** *приходи сюда*, **апар** *отнеси*.

Все словоизменительные формы образуются от этой основы путем присоединения соответствующих аффиксов: **бар-ды** *он пошел*, **бар-а-ды** *он пойдет*, **бар-ма-й-ды** *он не пойдет* и т.д.

Таким образом, берите из прилагаемого словаря учебника любой глагол (его не надо преобразовывать), присоединяйте к нему аффиксы времени, залога, наклонения, неличных форм глагола и т.д.

В казахском языке нет инфинитива. То, что называют «инфинитивом» в некоторых учебниках казахского языка, это имя действия. Такова специфическая категория строя казахского языка. Подробно об этом поговорим позже.

Побудительное/повелительное предложение

Побудительное предложение побуждает собеседника к действию, приказывает ему совершить действие, которое обозначено глаголом.

Как и всякое предложение, побудительное предложение может состоять из одного или нескольких слов.

Чтобы составить побудительное предложение, берите из словаря учебника любой глагол, корневой или производный, и используйте его в чистой форме — не прибавляя никаких аффиксов словоизменения: **ал** *возьми*, **бер** *дай*, **таста** *бросай*, **баста** *начинай* и т.д. Чтобы составить более распространенное предложение, прибавляйте к нему дополнения, обстоятельства: **Баланы ал** *Возьми ребенка*. **Баланы еденнен ал** *Возьми ребенка с пола*. **Баланы кешке ал** *Возьми ребенка вечером* и т.д.

★ Отрицательная форма глагола образуется путем прибавления непосредственно к глагольной основе шестивариантного аффикса с широкими гласными и начальным чередованием **п/б/м**: **па/пе/ба/бе/ма/ме**: **айт** + **па** *не говори*, **кет** + **пе** *не уходи*, **жаз** + **ба** *не пиши*, **сез** + **бе** *не чувствуй*, **ал** + **ма** *не бери*, **бер** + **ме** *не давай*, **таста** + **ма** *не бросай*, **баста** + **ма** *не начинай*.

Упражнение 5

Перепишите и переведите на русский язык.

1. Бала, кел. 2. Айша, нан бер. 3. Ата, сен баста. 4. Бала, алманы тастама. 5. Галя, нан же. 6. Алты бала мектепке барды. 7. Анар, ат ал. 8. Алтыншы студент университетке барды. 9. Асан, мал ал. 10. Апама май апардым. 11. Айша, атама айт. 12. Студент, тапсырма ал.

Объяснения

Нан бер — произносится [намбер].

Сен баста — произносится [сембаста].

Апама + апа + аффикс принадлежности 1-го лица -м + аффикс направительного падежа.

Тастама = таста + аффикс отрицания.

Упражнение 6

Переведите текст на казахский язык письменно.

1. Мама, дай масло. 2. Дедушка, ешь. 3. Айша, дай мыло. 4. Анар, иди в школу. 5. Асан, клади масло. 6. Мальчик, иди сюда. 7. Асан, не ходи туда. 8. Анар, дай хлеб, яблоко. 9. Асан, приходи в университет. 10. Мальчик, не бросай камень. 11. Возьми мыло. 12. Асан, дай хлеб моему деду. 13. Айша, возьми еду. 14. Анар, начинай. 15. Анар, поручи.

Урок 2

ФОНЕТИКА

Буква *е* и произнесение обозначаемого ею звука

Этой буквой обозначается переднерядный (мягкий), неогубленный гласный звук. Для его произнесения надо приподнять переднюю часть языка, прижать ее к нижним зубам и выдохнуть воздух через открытый рот.

По признаку ряда он противопоставляется заднерядному звуку [**а**] как антипод. В одном слове они не встречаются.

В одном слове этот звук не сочетается с заднерядными гласными **а**, **о**, **ұ**, **ы**, а также с твердыми согласными **ғ**, **қ**.

Наиболее употребительным с ним гласным звуком в слове является [**і**].

Произнесение звука [**е**] имеет различия в зависимости от его позиции в слове. В начале слова [**е**] приобретает призвук [**й**], напоминает произнесение [**е**] в начале русских слов *ель, если.* В других позициях — без начального **й-**.

Звук [**е**] в середине и конце слова произносится приблизительно как русское [**е**] в словах *телевизор*, *ателье*.

> **Запомните!** Слова со звуком [**е**] в казахском языке всегда мягкие. Мало того, звук [**е**] превращает твердые звуки в заимствованных словах в мягкие. Например, русское слово *съезд*, где все звуки твердые, в казахском языке превратилось в **сійез**, где все звуки мягкие.

В начале слова **ет** произнесите как [йет] *мясо*; **ен** [йен] *входи*, *метка на ушах домашних животных*; **ене** [йене] *теща, свекровь*; **ел** [йел'] *народ, население, страна*.

В середине и конце слова [**е**] произносится как мягкий чистый [**е**] — **кет** *уходи*, **сенде** *у тебя*.

Мягкость этого звука четко видна при сопоставлении казахского слова **бес** *пять* с русским словом *бес*. В казахском слове **бес** все звуки мягкие, в русском слове *бес* [**е**] произносится как среднеязычный, а согласные — твердые.

Упражняясь в произнесении этих и других слов в казахском и русском языках, вы обнаружите общность и разницу русского и казахского произнесения звука [**е**]. Например, аналогичные по написанию слова в казахском и русском языках: **же** *ешь*, **де** *говори* — произносятся почти так же, как соответствующие русские слова, **сел** *поток*, *сель* произносится как русское слово *сель*, а не как *сел*.

Упражнение 7

Перепишите, прочтите и переведите на русский язык.

1. Мен ерте бардым. 2. Далада есек бар. 3. Сенде алма бар. 4. Сен ерте кел, кеш келме. 5. Сен ет же, нан жеме. 6. Менде нан бар. 7. Далада мал бар. 8. Сен бал же. 9. Ерте бар. 10. Сен ерте келме. 11. Анар, ас же. 12. Айша, кешке кел. 13. Ата, бал бер. 14. Апа, нан бер. 15. Апа, май сал. 16. Апа, сабын бер. 17. Мынау — май.

Объяснения

Жеме = же + аффикс отрицания.
Келме = кел + тот же аффикс.
Менде = мен + аффикс местного падежа.
Сенде = сен + тот же аффикс.

Словарь ✦ Сөздік

ен- входить
ене свекровь, мать
ерте рано
есек осёл
ет мясо
кет- уходить
кеш поздно
кеше вчера
кешке вечером
не? что?
мынау это

ГРАММАТИКА

Форма вопроса

Спрашивать — значит хотеть получить нужную вам информацию от собеседника. Для этого в казахском языке используются вопросительные местоимения, а также вопросительная частица **па?**

Она ставится после основного слова и выражает вопрос, по значению соответствует русской вопросительной частице **ли?**

Эта частица имеет 6 фонетических вариантов и совпадает с аффиксом отрицания: **па/пе/ ба/бе/ ма/ме?**

Нетрудно запомнить эти варианты, используйте для этого русские слова **папе**, **бабе**, **маме**, только произнесите каждый слог со своим ударением. Вариант выбирается в соответствии с характером последнего слога и последнего звука. Это — общий закон присоединения аффиксов и частиц в казахском языке.

Вот правила присоединения вариантов частицы **па?** к словам.

Если последний ***слог*** слова состоит из твердых звуков, применяются варианты: **па, ба, ма**. **Ат па?** *Лошадь?* **Жаз ба?** *Лето?* **Бала ма?** *Мальчик? Ребенок?*

Если последний ***слог*** слова состоит из мягких звуков, используются варианты: **пе, бе, ме**. **Бес пе?** *Пять?* **Кез бе?** *Пора?* **Жел ме?** *Ветер?*

Если последний ***звук*** слова является глухим согласным, употребляются варианты: **па, пе**. **Ат па? Бес пе?**

Если последний ***звук*** слова является звонким согласным или одним из сонорных согласных **н, ӈ, м**, то употребляются варианты: **ба, бе**. **Жаз ба? Кез бе? Аӈ ба?** *Зверь?* **Адам ба?** *Человек?* **Сен бе?** *Ты ли?*

Если последний звук слова является гласным звуком или одним из сонорных **[л], [р]**, то употребляются варианты: **ма, ме**. **Бала ма? Ел ме?** *Страна?* **Ер ме?** *Мужчина? Герой?*

Как видно по характеру этой частицы, сонорные разделились. После **-л, -р** выбирается вариант с начальным **м-**, а после **-м, -н, -ӈ** — вариант с начальным **б-**.

Таблица вариантов частицы **па?**

	После гласных, -л, -р	После звонких, -м, -н, -ӈ	После глухих
После твердых основ	**ма?**	**ба?**	**па?**
После мягких основ	**ме?**	**бе?**	**пе?**

★ Эта частица употребляется как при имени, так и при глаголе.
Для вопроса используйте и вопросительное местоимение **не?**, соответствующее русскому вопросительному местоимению *что?*

Упражнение 8

Присоедините соответствующий вариант частицы **па?** к следующим именам существительным и образуйте предложения.

Ана, Жарас, нан, мал, есек, ауыл, терезе, еден, аудитория, институт, бор.

★ Утвердительный ответ обычно сопровождается словом **ия**, соответствующим русскому *да*.

Упражнение 9

Выучите диалог.

1. Сенде нан бар ма? — Ия, менде нан бар.
2. Сенде ат бар ма? — Менде ат бар.
3. Елде мал бар ма? — Елде мал бар.
4. Мынау тас па? — Ия, мынау тас.
5. Ата мал алды ма? — Асан мал алды, ата мал алмады.
6. Айша барды ма? — Анар барды, Айша бармады.
7. Анар бес алды ма? — Анар бес алмады, Айша бес алды.
8. Асанда бес алма бар ма? — Асанда алты алма бар.
9. Мынау не? — Ол [wol] — тас.
10. Мынау сабын ба? — Ия, ол сабын.
11. Мынау терезе ме? — Ол сурет.

Упражнение 10

Ответьте письменно на вопросы.

1. Асанда не бар? 2. Сенде алма бар ма? 3. Айшада не бар? 4. Алтын сенде ме? 5. Студент не алды? 6. Сенде есек бар ма? 7. Есек терезе алдында ма? 8. Мынау алтын ба? 9. Асан не алды? 10. Асанда алты алма бар ма?

Объяснения

Алдым = ал + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица.
Алмады = ал + аффикс отрицания -ма + аффикс прошедшего времени.
Атпады = ат + те же аффиксы.
Бармады = бар + те же аффиксы.
Болма = бол + аффикс отрицания.
Елде = ел + аффикс местного падежа.
Есте = ес + тот же аффикс.
Кетпе = кет + аффикс отрицания.

Словарь ✦ Сөздік

ал- получать, покупать
алдында перед
бес пять, пятерка
бол- быть
бор мел
еден пол
ел народ, страна
ен метка на ушах домашних животных
ес память
ер муж, мужчина, герой, седло
жер земля, место, пол
кешке на вечеринку
мына это
не что
ол тот, та, то; он, она, оно
сурет картина, рисунок
терезе окно

Запомните! Кел (произнесите [кьель]) — центростремительный глагол, выражает движение, направленное к говорящему. Он противопоставляется по обозначению направления движения глаголу **бар-**, который выражает движение от говорящего.

Сравните русское слово *приходи* — оно применяется и в направлении к говорящему — сюда, и в направлении от говорящего — туда.

Упражнение 11

Перепишите, прочтите и переведите на русский язык.

а) 1. Кеш келме. 2. Есек болма, адам бол. 3. Бес алдым. 4. Бала болма. 5. Алтын сенде. 6. Алма менде. 7. Университетке кел. 8. Сен кет. 9. Сен кетпе. 10. Ауылда малда ен бар.

ә) 1. Алпысбай бал алды. 2. Асан, ерте кел. 3. Сенде не бар? 4. Менде бес алма бар. 5. Мына жерде алтын бар. 6. Мен кеше бес алдым. 7. Мына есекте ен бар. 8. Бала далада ма? 9. Ол ауылда.

★ Имя числительное-определение в казахском языке, в отличие от русского языка, перед определяемым именем не требует от определяемого существительного изменения его падежной формы.

Например, по-русски говорят: *ребенок*, *яблоко*, а когда добавляют к ним числительные-определения, то говорят: *пять ребят*, *шесть яблок*. А по-казахски говорят: **бала**, **алма**, а когда к ним добавляют числительные, то говорят: **бес бала**, **алты алма**. Слова **бала**, **алма** остались в прежней форме.

Упражнение 12

Переведите письменно на казахский язык.

1. У меня есть пять яблок. 2. У тебя есть шесть яблок. 3. У тебя есть ребенок? 4. У меня есть пять детей. 5. У тебя есть яблоко? 6. У меня есть шесть яблок. 7. Ты не уходи. 8. Ты иди в университет. 9. Алпысбай, приходи. 10. На этом месте есть скот? 11. Не будь ослом. 12. Не будь ребенком. 13. Будь человеком. 14. Яблоко у тебя.

Упражнение 13

Используются предложения с числительными и вопросительной частицей **ма?**

Прочтите и переведите текст на русский язык.

1. Сенде бес алма бар ма? 2. Менде алты алма бар. 3. Бала бес тас алды. 4. Асан бес алды. 5. Айшада алты нан бар. 6. Мына аудиторияда бес студент бар ма? 7. Аудиторияда алты студент бар. 8. Айшада алты алма бар ма? 9. Айшада бес алма бар. 10. Анарда алты алма бар. 11. Бала алты тас алды ма? 12. Бала бес тас алды. 13. Асан университетте бес алды ма? 14. Ол бес алды. 15. Айша ауылда ма? 16. Айша Астанада.

Объяснения

Айшада = Айша + аффикс местного падежа.
Анарда = Анар + тот же аффикс.
Астанада = Астана + тот же аффикс.
Ауылда = ауыл + тот же аффикс.
Аудиторияда = аудитория + тот же аффикс.
Университетте = университет + тот же аффикс.

Урок 3

ГРАММАТИКА

Имя существительное ✦ Зат есім

Имя существительное — самая употребительная часть речи. Оно обозначает имена в широком смысле слова: человек, животные, природные явления, учреждения, домашняя утварь и т.д. **Ата**, **бала**, **студент**; **тас**, **алма**; **ат**, **есек**; **университет**; **нан** и т.д.

Все имена в казахском языке делятся на две группы: **человек — не человек.** Этим казахский язык отличается от русского, где происходит деление существительных на одушевленные и неодушевленные.

Поскольку, в отличие от русского языка, в казахском нет категории рода, **бала**, **сыйыр**, **терезе** не различаются по родам, тогда как их эквиваленты в русском языке: *ребенок*, *корова*, *окно* — принадлежат к разным родам, соответственно мужскому, женскому и среднему.

Особенностью ряда казахских имен существительных является выражение именами, количественно исчисляемыми, как одного предмета, так и его множества без показателя множественного числа. Например, имя существительное **алма** может обозначать как одно яблоко, так и множество яблок; **бала** может означать как *ребенок*, так и *дети*; **студент** — как *студент*, так и *студенты*.

Имя существительное имеет четыре грамматические словоизменительные категории: 1) склонение (падежи), 2) число, 3) принадлежность, 4) сказуемость.

Склонение имен существительных ✦ Зат есімнің септелуі

Падежи ✦ Септіктер

В современном казахском языке категория склонения имеет семь падежей, т.е. на один больше, чем в русском языке. Но названия некоторых падежей совпадают с русскими, а некоторые отличаются как в названии, так и значении и функции.

★ Отсутствие категории рода облегчает изучение казахского языка. Существуют только два типа склонения: 1) простое склонение, 2) притяжательное склонение — склонение имен с аффиксом принадлежности. Падежи притяжательного и местоименного склонения имеют свои отличительные черты.

Начнем с простого склонения, когда падежные аффиксы присоединяются непосредственно к именам существительным.

Вот падежи простого склонения и их аффиксы. Аффиксы имеют фонетические варианты в соответствии с законом гармонии звуков.

1. Основной — не имеет показателя (это «нулевая форма»).
2. Родительный — -тың/тің/дың/дің/ның/нің.
3. Винительный — -ты/ті/ды/ді/ны/ні.
4. Инструментальный — -пен/бен/мен.
5. Направительный — -қа/ке/ға/ге.
6. Местный — -та/те/да/де.
7. Исходный — -тан/тен/дан/ден.

По своим функциям падежи делятся на две группы: 1) грамматические, куда входят первые четыре падежа, 2) пространственные — остальные три падежа.

В казахском языке, в отличие от русского языка, склоняются не только имена существительные, но и все другие части речи.

Основной падеж не имеет показателя. Любое имя, взятое из словаря, будет иметь форму основного падежа: **терезе**, **бала**, **ат**, **нан**, **алма** и т.д. В отличие от русского языка, в казахском форма основного падежа является основой при склонении имени в других падежах.

Местный падеж ✦ Жатыс септік

Это специфический падеж казахского языка. Он в широком понимании выражает место, пространство, где совершается действие.

По значению он соответствует русским предлогам ***в***, ***на***, ***у***, выражающим пространственные отношения.

Формально он имеет аффикс с четырьмя фонетическими вариантами с широкими гласными и начальным чередованием согласных **т/д**: **-та/те/да/де** — два твердых и два мягких варианта.

Эти варианты существуют в соответствии с законом гармонии звуков. По этому закону в казахском языке аффикс, как фонетически зависимый элемент, подчиняется характеру основы — ведущего элемента, — к которой он присоединяется. В данном случае приведенные варианты отвечают на вопросы: 1) является ли основа, к которой присоединяется аффикс, твердой или мягкой? 2) является ли конечный звук основы глухим или неглухим? В соответствии с этим аффикс фонетически приспосабливается к основе слова.

Твердые варианты. Вариант **-та** присоединяется к твердым словам с любым конечным глухим согласным: **ат-та** *на лошади*, *у лошади*; **бас-та** *у головы*. К подобным словам нельзя присоединить другие варианты. Попробуйте к этим словам присоединить варианты **-да**, **-де**, **-те** — получится полная дисгармония, неудобно артикулировать сочетания звуков: **ат-да**, **ат-де**, **ат-те** и т.д. Это противоречит правилам закона сингармонизма казахского языка.

Вариант **-да** присоединяется к твердым словам с любым конечным неглухим звуком: гласным, сонорным, звонким: **бала-да** *у мальчика*, **мал-да** *у скота*, **там-да** *в здании*.

Мягкие варианты аффикса местного падежа **-те/де** присоединяются к мягким основам.

Вариант **-те** — к словам с конечным глухим звуком: **шет-те** *на краю*, **ес-те** *в памяти*.

Вариант **-де** — к словам с конечными неглухими звуками: **мен-де** *у меня*, **терезе-де** *на окне*.

Таблица вариантов аффикса местного падежа

	После твердых основ	После мягких основ
После глухих звуков	**-та**	**-те**
После неглухих звуков	**-да**	**-де**

★ При присоединении аффикса местного падежа к числительным они обозначают обычно соответствующий: 1) час: **бес + те** *в пять часов*, **алтыда** *в шесть часов*; 2) возраст: **бесте** *ему пять лет*, **он бесте** *ему пятнадцать лет*.

Упражнение 14

Перепишите, прочтите и переведите на русский язык.

1. Айша далада. 2. Ауылда мал бар. 3. Бала далада отыр. 4. Аудиторияда студенттер аз. 5. Таста жазу бар. 6. Жолда жолаушы аз. 7. Кеште театрда болдым. 8. Кешке айналада адам аз болмады. 9. Залда профессорлар да болды. 10. Тапсырма есте ме? 11. Айша кинода болды. 12. Сенде бор бар. 13. Айшада нан бар. 14. Жазда паркте адам аз болды. 15. Жолда тау бар. 16. Институтта бесте бол.

Упражнение 15

а) Переведите на русский язык, присоедините соответствующие фонетические варианты аффикса местного падежа вместо многоточия к словам и запишите предложения в тетрадь. Письменно ответьте на вопросы.

1. Айнала... студенттер бар. 2. Жол... тас жатыр. 3. Ел... профессорлар болды. 4. Жаз... ауыл... болдым. 5. Бес... кет. 6. Бас... шаш бар. 7. Айнала... мал болмады. 8. Сал... адамдар отыр. 9. Ас... не бар? 10. Алты...кел. 11. Есек... таза жем бар ма? 12. Мал там... ма, дала... ма? 13. Жолаушы тау... болды. 14. Институт... Асан да болды.

ə) Присоедините аффикс местного падежа к словам: *адам*, *ес*, *кеш*, *сел*, *балтыр*, *шет*, *жем*, *сала*, *терезе*, *ет*. Составьте предложения.

Объяснения

Болды = бол + аффикс прошедшего времени.
Болдым = бол + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица -м.
Болмады = бол + аффикс отрицания -ма + аффикс прошедшего времени.
Профессорлар = профессор + аффикс множественного числа.
Студенттер = студент + тот же аффикс.

Словарь ✦ Сөздік

адам человек
айнала окружность, вокруг
ауыл аул
балтыр икра ноги
бас голова
да и, тоже
жаз лето
жаз- писать
жазу письмо, надпись
жем корм
жол дорога
жолаушы путник
институт институт
кино кино
ма? ли? (вопросительная частица)
отыр сидит
парк парк
сал плот
сала направление
сел сель
септелу склонение
таза чистый, свежий
там здание
тау гора
театр театр
шет край

Упражение 16

Переведите письменно на казахский язык.

1. У тебя есть скот. 2. Вечером не приходи. 3. У меня есть яблоко. 4. Не ешь мясо, ешь хлеб. 5. Во дворе есть осёл. 6. Ты приходи в пять (часов). 7. Ешь чистый мёд. 8. Иди рано в университет. 9. Я вчера был в зале. 10. Ты не ходи в школу поздно. 11. Не ешь мёд в аудитории. 12. Айша была в институте. 13. Асан был в парке.

Урок 4

ФОНЕТИКА

[Қ] дыбысы ✦ Звук [қ]

Буква қ в казахском языке обозначает глухой заднеязычный смычно-взрывной согласный звук. [Қ] — специфический казахский звук. Ему нет аналога в русском языке.

Для его произнесения надо заднюю часть языка прижать к мягкому нёбу и струю воздуха из легких выпустить в ротовую полость, взрывая эту смычку.

Этот звук всегда твердый, поэтому он употребляется в одном слове с твердыми гласными **а, о, ы, ұ** и твердым согласным **ғ.**

Он не встречается в одном слове с мягкими гласными **ә, ө, е, ү, і,** а также с мягкими согласными **г, к.**

★ Между гласными на стыке морфем он подвергается озвончению: **қазақ + ым = қазағ + ым** *мой казах.*

Тапсырма 17

Учитесь правильно произносить слова, перепишите их. Составьте предложения.

қазақ, сабақ, аулақ, аумақ, тақта, қалам, қарындаш, қыз, қара, ақ, қан, қайда? Қанша? Қашан? Қай? қиды.

Образец: *Айша сыйыр сауды ма, қой сауды ма?*

Тапсырма 18

Прочтите предложения, перепишите и переведите их на русский язык.

1. Қазақстан [Қазағыстан] бай ел. 2. Менде қалам бар, сенде қарындаш бар. 3. Мен қазақша айттым. 4. Аня да қазақша айтты. 5. Ира қазақша жазды. 6. Олар қазақша оқыды. 7. Кеше қазақша сабақ басталды. 8. Сенде қанша ақша бар? 9. Қабдол бормен жазды. 10. Айша арқанды қиды. 11. Емтихан қызық болды. 12. Қасым емтиханнан қиналмады. 13. Мереке апамды қуантты. 14. Мен де кеше паркте қыдырдым.

Объяснения

Айтты = айт + аффикс прошедшего времени.

Айттым = айтты + аффикс 1-го лица.

Арқанды = арқан + аффикс винительного падежа.

Апамды = апа + аффикс принадлежности 1-го лица -м + аффикс винительного падежа.

Басталды = бастал + аффикс прошедшего времени.

Жазды = жаз + тот же аффикс.

Бормен = бор + аффикс инструментального падежа.

Емтиханнан = емтихан + аффикс исходного падежа.

Қазақша = қазақ + аффикс наречия.

Қиналмады = қинал + аффикс отрицания + аффикс прошедшего времени.

Қуантты = қуант + аффикс прошедшего времени.

Оқыды = оқы + аффикс прошедшего времени.

Сауды = сау + тот же аффикс.

Сөздік

айт- говорить, сказать
ақша деньги
арқан аркан
бай богатый
бастал- начинаться
Қабдол, **Қасым** мужские имена
қазақ казах
Қазақстан Казахстан
қазақша по-казахски
қай? который?
қайда? где? куда?
қалам ручка
қан кровь
қанша? сколько?
қарындаш карандаш
қашан? когда?
қи- резать
қинал- мучиться
қуант- радовать
қыдыр- гулять
қызық интересный
мереке праздник
оқы- читать, учить(ся)
олар они
сабақ урок
сау- доить

В чем отличие звука [к] от звуков [к], [х]?

[Қ] отличается от русского звука [х] по способу образования. Звук [х] образуется путем вибрирующего прохода воздуха между мягким нёбом и задней частью языка, а [к] — путем смычки задней части языка с мягким нёбом и взрыва.

Звук [к] отличается от [к] тем, что он заднерядный, т.е. в его образовании участвуют задняя часть языка и мягкое нёбо, поэтому он «твердый», тогда как в образовании [к] участвуют передняя часть языка и твердое нёбо, поэтому он «мягкий».

Звук [к] в казахском языке всегда мягкий. Он употребляется только с переднерядными гласными и мягкими согласными: **ә**, **е**, **ө**, **ү**, **і**; **к**, **г**: **кел** *приходи*, **әке** *отец*, **егер** *если*, **көз** *глаз*, **күз** *осень*, **кір** *войди*. Не используйте его в словах с твердыми гласными **а**, **о**, **ы**, **ұ**, а также с твердыми согласными **ғ**, **қ**.

★ Звук [к] оказывает весьма сильное влияние на другие звуки, смягчая все звуки в заимствованных словах. Достаточно, чтобы в слове был один звук [к], что-

бы все слово состояло из мягких звуков. Например, если в русских заимствованиях [**к**] присутствует в слове, то он смягчает все звуки слова: русское слово *банк* он превращает в **бәнкі**, *контора* — **кәнтөр**, *фабрика* — **пәбрік**, *конфискация* — **кәмпеске**, *начальник* — **нәшәндік**, в слове *квартира* на казахской почве начальный **к** исчез, но оставил свой след в нёбной гармонии, превратив слово в **пәтер**.

Арабское слово *хаким* в казахском преобразовано в **әкім**, *Ғалим* — **Әлім** и т.д. Новое поколение казахов, для которых характерно казахско-русское двуязычие, русские слова произносит близко к русским.

★ На стыке морфем между гласными [**к**] озвончается и переходит в [**г**]: **ек-** *сеять* **+ ін = ег + ін** *посев*, **жек-** *запрягать*, **жек + іп = жегіп** *запрягая*.

Буква Х

Буква **х** пишется только в заимствованных словах. Звук, обозначаемый ею в заимствованных словах, казахи произносят как [**қ**], поскольку звука [х] в казахском языке нет.

Вот как надо читать слова с буквой **х**. Пишется **хабар**, читается [**қабар**], пишется **халық**, читается [**қалық**]. Это — арабские заимствования. А вот русские слова: пишется **колхоз**, читается [**қалқоз**], пишется **совхоз,** читается [**сапқоз**]. Таким образом, в казахской устной речи [**х**] заменяется родным звуком [**к**]. Даже казахское слово **қан**, восходящее к древнетюркскому **қаған**, в современном письме превратилось в **хан**, а читается [**қан**].

Тапсырма 19

Перепишите, обращая особое внимание на слова с буквами **к**, **х**, и переведите предложения на русский язык.

1. Асқардан хабар келді. 2. Қарындашты кеше Айша алды. 3. Бор тақтада жатыр. 4. Сенде алты қалам бар. 5. Балқаш Алматыдан жақын. 6. Алматы қаласы одан алыс. 7. Қыз Алматыдан хат алды. 8. Кеше Айшадан хат алдым. 9. Қазақтар Абылайды хан сайлады. 10. Тақтада жазу жоқ. 11. Қазақ халқы қонақжай халық. 12. Аудиторияда Асқар, Қабдол, Айша отыр. 13. Қазақстанда Шымкент қаласы бар. 14. Асқар, Айша университетте сабақ оқиды. 15. Олар сабақты жақсы оқиды.

Объяснения

Алматыдан = Алматы + аффикс исходного падежа.

Аскардан = Асқар + тот же аффикс.

Болмадым = бол + аффикс отрицания -ма + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица -м. В этом слове ударение падает на первый слог.

Кенге = кен + аффикс направительного падежа.

Қазақтар = қазақ + аффикс множественного числа.

Қаласы = қала + аффикс принадлежности 3-го лица.

Оқиды = оқы + аффикс настоящего времени -й + аффикс 3-го лица -ды.

Оқыдық = оқы + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица множественного числа -қ.

Олар = ол + аффикс множественного числа.

Сабақты = сабақ + аффикс винительного падежа.

Сайлады = сайла + аффикс прошедшего времени.

Сөздік

Абылай мужское имя
алыс далеко
Астана Астана
Балқаш Балхаш (озеро, город)
жақын близко
жоқ нет, не имеется
кен рудник
қаз гусь
қала город
қатты твердый, очень
қиын трудный
қонақжай гостеприимный
қыз девушка, девочка, дочь
мен и
одан от него
сайла- выбирать, избирать
студент студент
тақта доска
университет университет
хабар весть
халық народ
хан хан
хат письмо

★ Слово **қайда?** — вопросительное местоимение, соответствует русскому *где?* Такой вопрос ставится к именам в местном падеже. Оно имеет также значение *куда?* В таком случае вопрос ставится к именам в направительном падеже и **қайда?** сочетается с глаголами движения.

Тапсырма 20

Прочтите, перепишите и переведите диалог.

— *Орынбек [орымбек] қайда болды?*
— *Орынбек Астанада болды.*
— *Қалдыбек қайда барды?*
— *Қалдыбек кенге барды.*
— *Аудиторияда қанша студент жоқ?*
— *Аудиторияда алты студент жоқ.*
— *Кинода Асан болды ма?*
— *Кинода қыздар болды, мен болмадым.*
— *Театрда студенттер болды ма?*
— *Театрда байлар болды.*
— *Қабдол Айшадан хат алды ма?*
— *Қабдол Айшадан хат алмады.*
— *Асқар кеше қайда барды?*
— *Кеше Асқар мен Айша Шымкентке барды.*
— *Асан қай ауылда болды?*
— *Асан алыс ауылда болды.*

Объяснения

Айшадан = Айша + аффикс исходного падежа.
Байлар = бай + аффикс множественного числа.
Қыздар = қыз + аффикс множественного числа.
Шымкентке = Шымкент + аффикс направительного падежа.

Тапсырма 21

Письменно переведите на казахский язык. Письменно ответьте на вопросы по-казахски.

1. Вчера я был в театре. 2. Куда ходила Айша? 3. Где была она вчера? 4. Народ избирал Абылая ханом? 5. Куда ушел Аскар? 6. Айша получила письмо от Кабдола? 7. В аудитории сидят шесть студентов. 8. Профессор был в университете. 9. У тебя есть ручка и книга. 10. Анна, дай ручку и карандаш. 11. Айша и Асан вчера не были в кино. 12. Они были вчера в парке.

Тапсырма 22

Прочтите вслух и письменно ответьте на вопросы.

1. Тақтада не бар? 2. Қайда не жатыр? 3. Студенттер қайда оқиды? 4. Асқар аудиторияда не оқиды? 5. Сенде қанша қарындаш бар? 6. Ол жазда қайда болды? 7. Айша бормен жазды ма? 8. Бор қайда жатыр? 9. Қасым қазақша оқиды ма? 10. Кеше атта жем болды ма? 11. Сенде қарындаш жоқ па? 12. Қалада парк бар ма? 13. Паркте студенттер болды ма? 14. Кеше қанша студент университетте болды? 15. Айша Шымкентте қашан болды?

Повторение пройденного

Вернитесь к уроку 1, пройдите весь путь до этого момента и проверьте, все ли казахские звуки, слова и их формы вы выучили.

Урок 5

ФОНЕТИКА

Закон гармонии звуков — сингармонизм

Соблюдайте гармонию звуков всюду!

Казахский язык относится к тем языкам, в которых сильно развит закон гармонии звуков, т.е. закон максимального приближения звуков друг к другу внутри слова, в слитно произносимых словосочетаниях.

Максимальное приближение звуков в слове происходит по разным причинам.

Главными являются два вида гармонии звуков:

1) закон нёбной гармонии;

2) закон губной гармонии.

Эти два закона диктуют основные требования к звукам внутри слова. При этом главными индикаторами гармонии звуков выступают гласные звуки.

Существуют и другие законы:

3) ассимиляция требует сближения согласных звуков с согласными, а также гласными звуками;

4) диссимиляция менее распространена;

5) выпадение звука в определенной позиции.

Сначала необходимо выучить основополагающий закон казахского языка — гармонию звуков по твердости и мягкости — и постоянно держать его в поле зрения и на слуху.

Закон нёбной гармонии звуков

Этот закон диктует, чтобы все звуки слова были либо мягкими (твердонёбными — переднерядными), либо твердыми (мягконёбными — заднерядными). Например, в слове **аталарымыз** *наши деды* все звуки — как гласные, так и согласные — твердые (заднерядные, мягконёбные), а в слове **денелерге** *к телам* все звуки мягкие (переднерядные, палатальные).

В соответствии с этим законом казахи произносят буквы в заимствованных русских словах, в которых присутствуют как твердые, так и мягкие звуки, либо как твердые, либо как мягкие: не *конфета*, а **кэмпит** и т.д.

Тапсырма 23

Прочтите и переведите текст, укажите, в каких словах все звуки мягкие, какие — твердые. На вопросы ответьте письменно.

1. Мен кешке ауылда боламын. 2. Аудиторияда бес адам емес, алты адам бар. 3. Кеше атта жем болмады. 4. Жолда бес студент болды. 5. Елде мал аз емес. 6. Ас же, бал же, ет жеме. 7. Сен аудиторияда ерте бол. 8. Немерем кеше Алматыда болды. 9. Айша, сабын бер. 10. Сенде немере бар ма? 11. Асан былтыр Алматыда болды ма? 12. Мен биыл Шымкентке бардым.

Объяснения

Боламын = бол + аффикс настоящего времени -а + аффикс 1-го лица -мын.
Немерем = немере + аффикс принадлежности 1-го лица.
Шымкентке = Шымкент + аффикс направительного падежа -ке.

Сөздік

биыл в этом году
боламын я буду
былтыр в прошлом году
емес не
немере внук (внучка)

Тапсырма 24

Составьте диалог на казахском языке. Используя ваши знания, самостоятельно задайте шесть вопросов друг другу и ответьте на них письменно.

Урок 6

ФОНЕТИКА

Буква Ы

Она употребляется во всех позициях в слове, но в начале слова — редко.

Обозначаемый ею звук [**ы**] — узкий, заднерядный, негубной. При его произнесении задняя часть языка приближается к мягкому нёбу, почти прикрывает полость рта и струя воздуха плавно проходит через образуемую щель.

От звука [**а**] он отличается лишь одним признаком — при его произнесении язык поднимается вверх и образует узкую щель в полости рта, через которую проходит воздух.

Слова с этим звуком произносятся твердо, смягчение какого-либо звука в слове недопустимо.

Звук, обозначаемый буквой **ы**, в казахском языке произносится не так, как в русском. В казахском языке он, в отличие от русского [**ы**], очень краток. По этой причине казахи при изучении русского языка слова **был**, **тыл** произносят с кратким гласным: [**бъл**], [**тъл**]. Так же произносится звук [**ы**] в словах **жыл** *год*, **мыс** *медь*. Казахский гласный звук [**ы**] произносится короче, чем передаваемый буквой **ы** русский звук, примерно так, как в словах: *умывать*, *прибыл*.

В разговорной речи [**ы**] вставляется в начале заимствованных слов с начальными сонорными **л**, **р**, а также при сочетании согласных звуков: **лас** [**ылас**] *грязный*, **рас** [**ырас**] *правдивый*, **станция** [**ыстанса**].

Звук [**ы**] произносится кратко и в конце слова под ударением. Между двумя согласными звуками в безударной позиции он часто почти не произносится.

Звуки [**а**] и [**ы**] весьма часто сочетаются в одном слове между собой.

Тапсырма 25

[Ы] произнесите правильно — кратко (а не как русский *ы*) в следующих словах.

В односложных словах: **жыл** [**жъл**] *год*, **мыс** [**мъс**] *медь*, **сын** [**сън**] *проверка*, *испытание*.

В безударных слогах, обычно — при сочетании сонорных с несонорными: **жыла** [**жла**] *плачь!*, **Рысбек** [**ръсбек**], **сынап** [**снап**] *ртуть*, **тапсырма** [**тапсърма**] *задание*, *поручение*.

В конечных ударных слогах: **сабын** [**сабън**] *мыло*, **алтын** [**алтън**] *золото*, **алты** [**алтъ**] *шесть*, **алды** [**алдъ**] *он взял*, **тапсыр** [**тапсър**] *поручи*, **барды** [**бардъ**] *он ходил туда*, **ырыс** [**ърс**] *счастье*.

Тапсырма 26

Перепишите, прочтите, обращая внимание на произнесение звука [**ы**], и переведите на русский язык.

1. Анар барды. 2. Тез кел. 3. Алтын ыдыс. 4. Кел, отыр. 5. Мыс ыдыс терезеде. 6. Терезеде ет жатыр. 7. Жыл кеше басталды. 8. Асан нан алды. 9. Бала кеше жыламады. 10. Жерде сынап жатыр. 11. Айша, терезе жап. 12. Сен кешке ерте кел. 13. Баланы сен атама тапсыр. 14. Айша Есенге сын айтты. 15. Менде бес студент бар. 16. Мен профессордан тапсырма алдым. 17. Анам кеше мыс ыдыс сатып алды. 18. Сенде алты сабын бар ма? 19. Ол қанша терезе сатып алды?

Объяснения

Атама = ата + аффикс принадлежности 1-го лица -м + аффикс направительного падежа.

Басталды = бастал + аффикс прошедшего времени.

Болдым = бол + аффикс прошедшего времени + аффикс 1-го лица.

Есенге = Есен + аффикс направительного падежа.

Жыламады = жыла + аффикс отрицания -м + аффикс прошедшего времени.

Қысыла = қысыл + аффикс деепричастия.

Профессордан = профессор + аффикс исходного падежа.

Сатып алды = сатып ал + аффикс прошедшего времени.

Сөздік

аш- открывать
бол- быть, стать
жап- закрывать
қысыл- стесняться
мыс медь
отыр- сидеть, сядь! сиди
профессор профессор
сатып ал- купить
сын критика, испытание
сынап ртуть
ыдыс посуда
ырыс счастье

Тапсырма 27

Перепишите и выучите поговорку наизусть.

Қысыла, қысыла қыз болдым.

От постоянной застенчивости я стал как девушка (букв.: стесняясь, стесняясь, я стал девушкой).

Тапсырма 28

Переведите на казахский язык письменно. Ответьте на вопросы по-казахски.

1. У меня нет пяти ручек. 2. Айша, приходи вечером. 3. Девочка, не плачь. 4. Профессор не дал задание. 5. Вчера я был в театре. 6. У тебя сколько карандашей? 7. Асан брал хлеб? 8. У меня есть шесть ручек, у тебя — пять. 9. Он купил шесть карандашей и пять ручек. 10. Мальчик, не сиди на полу. 11. Приходи вечером рано. 12. Моя мама вчера купила хлеб. 13. Профессор на уроке не задал задание.

ФОНЕТИКА

І дыбысы

Буква **і** обозначает специфический казахский звук [і]. Звук [і] — переднерядный, узкий, негубной гласный. Подобный звук встречается в редких языках, ему нет аналога в русском языке.

Его произнесение отличается от произнесения русского звука **[и]**. Он отличается также от [**ы**]. [І] тоже краткий звук, но, в отличие от заднерядного [**ы**], он переднерядный (мягкий).

При его произнесении язык двигается вперед и почти прикасается к твердому нёбу, а кончик языка прижимается к нижним зубам. Воздух плавно проходит через узкую щель, образуемую между языком и твердым нёбом. Он иногда близок к русскому звуку [**и**] в неударных слогах типа *будишь, трудишься*.

[І] употребляется в одном слове в сочетании с мягкими гласными **ә**, **ө**, **е**, **ү**, а также с согласными **к**, **г**.

[І] не употребляйте в одном слове с [**ы**]. Он также не употребляется в одном слове с твердыми гласными **а**, **о**, **ұ**, а также с согласными **қ**, **ғ**. Сравните: **сыра** *пиво* и **сірә** *вообще*.

В одном слове [і] часто употребляется в сочетании с гласным [**е**].

Обозначаемый ею звук — краткий и узкий. Он всегда мягкий, по этому качеству противопоставляется твердому [**ы**].

Тапсырма 29

Учитесь правильно произносить слова с [і]. Не произнесите его как турецкое [і].

Сөздік

біл- знать
білім знание
бір один
бірінші первый
егін посев
екі два
екінші второй
иіс запах
кір- входить
кіріс вход
кітап [кітәп] книга
мейіз кишмиш
Сіз Вы
тарт- курить
темекі табак
тіл язык
тіс зуб
тісте- кусать
шірі- гнить
ірі крупный

Различие звуков [і] — [**ы**] ярко проявляется в словах: **тіс** *зуб*, **тыс** *внешняя сторона*.

Казахский звук [і] не смешивайте в произнесении со звуком [і] в турецком и других иностранных языках, в которых имеется [і] нормальной длительности и акустики.

При его произнесении кончик языка плотно прижимается к корням нижних передних зубов, передняя часть языка поднимается высоко к твердому нёбу.

Он употребляется только в мягких словах. Все слова, где есть звук [**і**], мягкие, или переднерядные.

Не смешивайте казахский [**і**] с турецким [**і**]. Это разные звуки.

Турецкий [**і**] произносится как русский [**и**], а казахский [**і**] произносится очень кратко. Например, турецкое слово **bir** произносится [**бир**], а его казахское соответствие **бір** произносится примерно как [**бьрь**].

Тапсырма 30

Перепишите и прочтите, обращая особое внимание на фонетическое звучание звуков [**ы**], [**і**], и переведите на русский язык.

1. Атам зауытта істеп жатыр. 2. Қасым университеттен білім алды. 3. Алыстан аз кісі келді. 4. Айша қалада болып келді. 5. Мен ауданнан келдім. 6. Ат далада жайылып жатыр. 7. Кітап кімде? Кітап ана қызда. 8. Кітап Асанда емес. 9. Кітап сенде ме? 10. Кітап менде емес, Асанда. 11. Тісім кеше ауырды. 12. Кірісте Айша отыр. 13. Бала, кел бері, отыр. 14. Балалар далада отырмады, аудиторияда отырды.

Объяснения

Астанадан = Астана + аффикс исходного падежа.
Ауданнан = аудан + тот же аффикс.
Университеттен = университет + тот же аффикс.
Балалар = бала + аффикс множественного числа.
Болып = бол + аффикс деепричастия.
Жайылып = жайыл + аффикс деепричастия.
Келдім = кел + аффикс прошедшего времени -ді + аффикс 1-го лица.
Отырмын = отыр + аффикс 1-го лица.
Тісім = тіс + аффикс принадлежности 1-го лица.
Істеп = істе + аффикс деепричастия.
Істеп отыр О*н(и) делае(ю)т сейчас*.

Сөздік

алыстан издалека
ана тот, та то
Арыстан мужское имя (лев)
аудан район, районный центр
ауыр- болеть
бері сюда, ближе
білім знание
Ерсін мужское имя
есік дверь
жайылып жатыр пасутся
зауыт завод
кісі человек
ойнап отыр играет (сидя)
істе- делать, работать
істеп жатыр работает
істеп отыр- работать (сидя), делать

Тапсырма 31

Задайте вопросы друг другу и ответьте на них. Перепишите и переведите на русский язык.

— Ерсін, есік ашты ма?
— Ерсін есік ашпады, есікті Айша ашты.
— Анар Астанадан кеше келді ме?
— Анар Астанадан кеше келмеді.
— Мынау студент пе, профессор ма?
— Ол профессор емес, студент.
— Асан не істеп отыр?
— Асан ойнап отыр.
— Кеше апам нан сатып алды ма?
— Кеше апам нан сатып алмады.
— Кім не сатып алды?
— Балалар кеше театрда болды ма?
— Ірі қалада университет бар ма?

Тапсырма 32

Переведите письменно на казахский язык. Письменно ответьте на вопросы по-казахски.

1. Арыстан приехал из Астаны вчера. 2. Книга не у Асана, а у Айши. 3. Вчера мой зуб не болел. 4. Ерсин вчера был в университете? 5. Он не был вчера в университете, был в театре. 6. Где играет мальчик? 7. Он открыл окно? 8. Сколько студентов были в Алматы? 9. Когда они были в Алматы? 10. Шесть студентов сидят в аудитории. 11. В прошлом году студенты не были в парке. 12. Вчера дети не были в кино.

Урок 7

ГРАММАТИКА

Вопросительные местоимения кім? не?

Кроме известной вам частицы **па?** используйте вопросительные местоимения: **кім**? *кто?*, **не?** *что?*

Вопросительное местоимение кім? *кто?*

Это местоимение применимо только к человеку. Не употребляйте его по отношению к животным.

В казахском языке существует деление всего сущего в мире на **человека** и **не человека**. Грамматическими и семантическими показателями подобного деления выступают вопросительные местоимения **кім?**, **не?**

Кім? употребляется только по отношению к человеку, а **не?** — ко всему остальному, что не относится к человеку, включая животных.

Тапсырма 33

Задайте вопрос **кім?** и ответьте на него.

1. Кім келді? 2. Асан Алматыдан келді. 3. Студент келді. 4. Инженер келді. 5. Мен келдім. 6. Кім барды? 7. Айша барды. 8. Мен бардым. 9. Малшы барды. 10. Аудиторияда кім бар? 11. Аудиторияда студенттер бар. 12. Аудиторияда профессор бар. 13. Инженерлер жоқ. 14. Кім аудиторияда отырды? 15. Кім келмеді? 16. Балалар келді ме? 17. Кім ірі қалада болды?

Вопросительное местоимение не? *что?*

Казахское слово **не** и русское слово *не* произносятся по-разному. В казахском языке оба звука — мягкие, похожи на ***нье***.

В отличие от русского языка, местоимение **не?** применимо ко всем объектам, кроме человека, т.е. оно употребляется и в отношении живых существ (коровы, лошади, слона, кабана и т.д.).

Тапсырма 34

Задайте друг другу вопросы и ответьте на них.

1. Аудиторияда не бар? 2. Аудиторияда терезелер бар. 3. Асан кітапханадан не алды? 4. Асан кітапханадан кітап алды. 5. Ауылда не бар? 6. Ауылда мал бар,

сыйыр бар, ешкі бар, ат бар. 7. Столда не жатыр? 8. Столда кітап жатыр. 9. Далада не жайылып жатыр? 10. Далада теке жайылып жатыр. 11. Терезе жанында кім отыр? 12. Терезе жанында Айша отыр. 13. Кім қайда отыр? 14. Сабаққа кім келмеді?

Объяснения

Кітапханадан = кітапхана + аффикс исходного падежа.
Сабаққа = сабақ + аффикс направительного падежа.
Терезелер = терезе + аффикс множественного числа.

Сөздік

ешкі коза
жайыл- пастись
кітапхана библиотека
жанында у, около
сыйыр корова
теке козел

ГРАММАТИКА

Указательные местоимения

Мына указывает на ближний предмет и соответствует русским *этот, эта, это.*

Ана указывает на отдаленный предмет и соответствует русским *тот, та, то.* Они употребляются в функции определения и обязательно сочетаются с определяемым именем: **мына қыз** *эта девушка*, **ана студент** *тот студент* и т.д. Однако когда они субстантивируются, то принимают словоизменительные формы — числа, принадлежности, падежные аффиксы — и употребляются самостоятельно: **мынада** *в этом*, **анада** *в том* и т.д.

Указательные слова мынау, анау, образованные от предыдущих, обозначают субстантив (предмет или человека) и не употребляются в функции определения: **мынау** *этот предмет*, **анау** *тот предмет.*

★ В словах **мынау, анау** конечный — [**у**] читайте как согласный звук [**w**]: **[мынаw], [анаw]**, а не как гласный звук в русском слове *ау*. Казахское слово **ау** *сеть* и русское слово *ау* произносятся по-разному. В русском слове имеется два гласных: [*а*] + [*у*], в казахском — только один гласный [**а**], второй звук — согласный [**w**].

По законам сочетания звуков в казахском языке невозможно употребление двух гласных подряд. Поэтому в приведенных словах, несмотря на то что в них с точки зрения русского языка существует по три гласные буквы, имеется только по два слога: **мы-нау, а-нау**.

Обычно эти слова употребляются в роли подлежащего: **Мынау — қой** *Это — овца.* **Анау — сыйыр** *Та — корова.* Эти слова не склоняются.

Тапсырма 35

Прочтите вслух, перепишите и переведите на русский язык. Письменно ответьте на вопросы.

1. Мынау не? 2. Анау не? 3. Мынау кім? 4. Анау кім? 5. Анау шошқа ма, қой ма? 6. Мына кітап қызық па? 7. Ана адам кім? 8. Анау тау ма? 9. Мынау бала ма? 10. Мынау ас па, су ма? 11. Мынау студент пе? 12. Ана қырда кім отыр? 13. Мына бала кеше паркте болды ма, мектепте болды ма?

★ Слово **студент** для многих казахов труднопроизносимое слово. Они его произносят в соответствии с законами казахского языка, прибавляя к началу звук [**і**], поскольку в казахском языке в начале слова не допускается сочетание двух согласных. К тому же [**у**] превращают в [**ү**] — получается трехсложное слово **іс-түw-дент**. Так же адаптируются многие другие русские слова с [**у**].

Тапсырма 36

Прочтите вслух, обращая вниманиие на произнесение звуков [**ы**], [**і**], и переведите на русский язык.

1. Мына бала жақсы оқиды. 2. Ана кісі кеше бізде болды. 3. Мына терезе ашық, ана терезе — жабық. 4. Мына кітап — қызық кітап, ана кітап қызық емес. 5. Мына бала кім, ана жігіт кім? Мынау — студент, анау — оқушы. 6. Ана қыз сыйыр сауды. 7. Анау — опера театры, мынау — мектеп. 8. Ана кісі — профессор, мына кісі — инженер. 9. Мынаны Асан алды, ананы Айша алды. 10. Мен мына кітапты алдым, ана кітапты алмадым. 11. Ірі қаламдар қайда жатыр?

Тапсырма 37

Переведите на русский язык письменно.

1. Профессор бізге сабақ берді. 2. Айжан сабақты жақсы оқиды. 3. Мына тапсырманы мен аудиторияда жаздым. 4. Ана кісі кеше институтта болды. 5. Мына ауылда мал аз емес. 6. Анау жатқан сыйыр емес, шошқа. 7. Мынау қандай мал? 8. Мынау бала емес, қыз. 9. Ана профессор институтта сабақ береді. 10. Мына профессор басқа университетте лекция оқиды. 11. Ана студент институтта оқымайды, университетте оқиды. 12. Ана қырда ешкі мен қой жайылып жатыр.

Тапсырма 38

Переведите письменно на казахский язык. Письменно ответьте на вопросы по-казахски.

1. Это какая свинья? 2. Это не свинья, а корова. 3. Этот мальчик хороший. 4. Та студентка хорошо учится. 5. В том ауле есть трактор. 6. Моя мама доила ту корову? 7. Кто учился в этом университете? 8. Это дала Айша, а то дал Асан. 9. Профессор нам читал лекцию. 10. Вчера в аудитории лекцию читал другой профессор? 11. Профессор вчера нам дал большое задание.

Объяснения

Ананы = ана + аффикс винительного падежа.
Береді = бер + аффикс настоящего времени -е + аффикс 3-го лица.
Бізге = біз + аффикс направительного падежа.
Жатқан = жат + аффикс причастия.
Қаламдар = қалам + аффикс множественного числа.
Мынаны = мына + аффикс винительного падежа.
Оқымайды = оқы + аффикс отрицания -ма + аффикс настоящего времени -й + аффикс 3-го лица.
Тапсырманы = тапсырма + аффикс винительного падежа.

Сөздік

аз мало
басқа другой
біз мы
жақсы хорошо
жат- лежать
қандай? какой?
қыр хребет
шошқа свинья

ФОНЕТИКА

Буква И

Запомните! В казахском языке нет звука, аналогичного русскому [**и**], хотя в казахском алфавите существует такая буква. Поэтому о значении буквы **и** мы поговорим отдельно:

Буква **и** в казахском языке имеет два фонетических значения:
а) сочетание мягких звуков [**ій**] в мягких словах;
б) сочетание твердых звуков [**ый**] в твердых словах.
Как их различать? В этом вам поможет знание закона нёбной гармонии звуков.

Если в составе слова имеются буквы **ғ**, **қ**, а также твердые гласные **а**, **о**, **ұ**, **ы**, тогда **и** читается как сочетание [**ый**]: **биыл** [**быйыл**] *в этом году*, **қиын** [**қыйын**] *трудный*, **жина** [**жыйна**] *собирай*. Но бывают исключения: **бидай** [**бійдәй**] *пшеница*.

Если в составе слова имеются буквы **г**, **к**, а также мягкие гласные **ә**, **е**, **ө**, **ү**, **і**, то буква **и** читается как сочетание [**ій**]: **киін** [**кійін**] *одевайся*, **игі** [**ійгі**] *благой*.

Но при отсутствии указанных индикаторов в односложных словах **и** читается в основном как сочетание [**ій**]: **би** [**бій**] *танец*, **ти** [**тій**] *коснись*, **и** [**ій**] *согни*. В подобных случаях **и** редко читается как [**ый**]: **ми** [**мый**] *мозг*.

В некоторых случаях орфография обязывает писать в твердых словах вместо буквы **и** две буквы — **ы + й**: **сый** *подарок*, **сый-** *уместиться*. Дело в том, что, если в данном случае написать **си**, получается курьёзная двусмысленность: это слово может восприниматься как в указанных значениях, так и в значении *мочиться*. В случае написания некоторых слов в форме **ти** также получится двусмысленность, поэтому пишется раздельно: **тый** *прекрати* и **ти** *прикоснись*.

В учебнике для правильного усвоения материла учащимися все звукосочетания с начальной буквой **с-** и последующими **ый** передаются сочетанием трех букв — **сый**: **сый**, **сыйыр**, **сыйпа** и т.д. В существующих словарях подобные слова могут быть написаны сочетанием двух букв — **с** + **и**: **сиыр**, **сипа**, **сиқыр** и т.д.

Тапсырма 39

а) Учитесь правильно читать звуки, обозначаемые буквой **и** в твердых и мягких словах. Составьте предложения.

Биыл, жиі, жиналыс, иіс, ки, қи, сыйыр, ти, тиме, тиын, тиін, тиіс, қиналды, би, биле, оқиды, оқыды, сирек, тиым, ит, қиын, сыйпа.

ә) Поделите слова на слоги: *биыл, жиі, жиын, иіс, тиын, тиін, тиіс, киінді, тиым, қиын.* Составьте с ними предложения.

Объяснения

Айдамады = айда + аффикс отрицания -ма + аффикс прошедшего времени.

Ауылға = ауыл + аффикс направительного падежа.

Балама = бала + аффикс принадлежности 1-го лица -м + аффикс направительного падежа.

Биледі = биле + аффикс прошедшего времени.

Десем = де + аффикс условного наклонения -се + аффикс 1-го лица.

Ешкіге = ешкі + аффикс направительного падежа.

Жиды = жи + аффикс прошедшего времени.

Кездеседі = кездес + аффикс настоящего времени -е + аффикс 3-го лица.

Келемін = кел + аффикс настоящего времени -е + аффикс 1-го лица.

Киінді = киін + аффикс прошедшего времени.

Сыйпады = сыйпа + аффикс прошедшего времени.

Тимейді = ти + аффикс отрицания -ме + аффикс настоящего времени -й + аффикс 3-го лица.

Тиісті = тиіс + аффикс прошедшего времени.

Тілге = тіл + аффикс направительного падежа.

Тілін = тіл + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс винительного падежа.

Сөздік

би танец
биле- танцевать
де- говорить
Ерден мужское имя
ерін губа
жи- собирать
жиі часто
жиналыс собрание
жиын сбор
ит собака
кездес- встречаться
ки- надевать
киім одежда
киін- одеваться
қи- резать
сақына сцена
сирек редко
сыйпа- гладить

ти- трогать, касаться
тиым запрет
тиым сал- запрещать
тиын копейка
тиін белка
тиіс- придираться

Тапсырма 40

Прочтите, перепишите и переведите на русский язык.

1. Балама кеше бес тиын бердім. 2. Айша жақсы киім киді. 3. Анар аз ыдыс жиды ма? 4. Мен атама жиі хат жазамын. 5. Қыз ешкіге тимеді. 6. Кеште далада сыйыр айдадым. 7. Мен кешке қалада киіндім. 8. Асан сақынада би биледі. 9. Анар тілін тістеді. 10. Тілге тиме. 11. Анам биыл ауылга жиі бармады. 12. Мына ауылда теке сирек кездеседі. 13. Ірі қалада есек аз болады. 14. Бала, тілді тістеме. 15. Мына сабақ қиын емес.

Тапсырма 41

Задайте вопросы друг другу и ответьте на них письменно в положительной и отрицательной формах. Перепишите диалог.

1. — Анар киінді ме? 2. — Анар киінді. 3. Анар киінбеді. 4. — Жиналыста кім болды? 5. — Жиналыста Асан мен Айша болды. 6. Мен болдым, Асқар болмады. 7. — Бала бес тиын алды ма? 8. — Бала бес тиын алмады, алты тиын алды. 9. — Асқар кімге тиісті? 10. — Ол Есенге тиісті. 11. — Асан неге тимеді? 12. — Асан, бізге тиме. 13. Сен етке тиме. 14. — Сыйырды ауылда кім сыйпады? 15. — Сыйырды мен сыйпадым. 16. Айша сыйпамады. 17. Қалада теке жиі кездеседі ме, сирек кездесе ме? 18. Кім Ерденге тиым салды?

Тапсырма 42

Переведите письменно на казахский язык. Ответьте на вопросы письменно по-казахски.

1. Я пришел в два. 2. Асан, зайди вечером. 3. Айша, одевайся. 4. У меня зуб заболел. 5. Вчера профессор на второй курс не заходил. 6. У входа на полу лежит хорошая книга. 7. Ерсін вечером не кусал язык. 8. Мальчик, не кури в институте. 9. Кто нам дал мало задания? 10. Профессор дал нам знания. 11. Ербол нам не давал задания. 12. В крупном городе не было института.

Тапсырма 43

Перепишите, переведите на русский язык и выучите наизусть загадку.

Ти десем, тимейді, Тиме десем, тиеді. (Ерін) — Когда я говорю «коснитесь», (они) не касаются. Когда я говорю «не касайтесь», (они) касаются. (*Губы*)

Повторение пройденного

Вы хорошо усвоили специфические казахские звуки? Не забыли, не пропустили ли чего-нибудь? Вернитесь к уроку 5 и проверьте, как Вы выучили звуки, слова и примеры.

Урок 8

ГРАММАТИКА

Количественные числительные

Сначала выучите эти числительные — все звуки в них вам знакомы. Ударение ставьте на последнем слоге.

бір один
екі два
бес пять
алты шесть
жеті семь
сегіз восемь
он десять
жиырма двадцать
қырық сорок
алпыс шестьдесят
сексен восемьдесят
тоқсан девяносто

На их основе можно составить новые комбинации числительных: **он бес** *пятнадцать*, **жиырма екі** *двадцать два*, **тоқсан бес** *девяносто пять* и т.д.

Тапсырма 44

Переведите на русский язык.

1. Аудиторияда екі қарт оқытушы отыр. 2. Сабақта алты студент болды. 3. Астанадан автобус алпыс оқушы алып келді. 4. Жиналысқа жиырма жеті адам қатысты. 5. Сансызбай он бес жігіт басшы алып, сексен жігіт қосшы алып, Жібекті іздеп кетті. 6. Столда бес-алты кішкене кітап жатыр. 7. Қазақстанда сегіз ірі қала бар. 9. Атам тоқсан жыл жасады. 10. Мейрамда жиырма шақты кісі болды. 11. Апам алпыста, мен жиырмадамын. 12. Жақын бақта қырық жеті қаз жатыр. 13. Жақын қорада екі есек жатыр. 14. Жаман ит Қасенді қапты. 15. Былтыр мен Қаратауда болдым.

Объяснения

Жасады = жаса + аффикс прошедшего времени.
Жиналысқа = жиналыс + аффикс направительного падежа.
Жиырмадамын = жиырма + аффикс местного падежа + аффикс 1-го лица.
Қапты = қап + аффикс прошедшего времени.
Қатысты = қатыс + тот же ффикс.
Оқушылар = оқушы + аффикс множественного числа.
Іздеп кетті = изде + аффикс деепричастия -п + кет + аффикс прошедшего времени.

Сөздік

алып бар- относить, отвозить
алып кел- приносить, привозить
бақ сад
басшы руководитель
жаман плохой
жаса- прожить
жігіт молодой мужчина
кішкене маленький
қап- кусать (о животных)
Қаратау Каратау
карт пожилой
қатыс- участвовать
қосшы помощник
мейрам праздник
оқушы ученик
оқытушы преподаватель
орындық стул, табуретка
Сансызбай мужское имя
шақты около, приблизительно
изде- искать
іздеп кет- идти на поиски

Тапсырма 45

Переведите письменно на казахский язык.

1. У Айши есть одна ручка. 2. У Аскара лежат семь маленьких карандашей. 3. У меня есть шесть книг. 4. Город Астана далеко. 5. Маленькая девочка сидит на улице. 6. Восемь гусей лежат в саду. 7. В аудитории находятся восемьдесят два студента. 8. На уроке сидят пятнадцать студентов. 9. В Казахстане есть двадцать университетов. 10. Девяносто два студента учатся в университете. 11. В Казахстане есть восемь крупных городов. 12. Два мела лежат на доске. 13. Айша писала одним красным мелом. 14. Аскар не участвовал в собрании. 15. Этот ученик в шестом классе?

Тапсырма 46

Переведите вопросы на русский язык. Ответьте на них письменно на казахском языке.

1. Кеше қазақ тілі сабағында қанша студент болды? 2. Оқытушы сендерге тапсырма берді ме? 3. Мейрамда қанша оқушы болды? 4. Бақта апам бар ма, атам бар ма? 5. Кішкене кітап сенде ме, Айшада ма? 6. Мейрамда тоқсан студент болды ма, сексен студент болды ма? 7. Атам қанша жаста? 8. Қазақстанда қанша ірі қала бар? 9. Кеше лекцияда жиырма екі студент болды ма? 10. Аудиторияда қанша орындық бар? 11. Сабаққа қанша студент қатысты? 12. Мына оқытушы институтта лекция оқымады ма?

Урок 9

ФОНЕТИКА

Ә дыбысы

Это специфический гласный звук казахского языка — звук переднего ряда.

Для его произнесения прижмите кончик языка к корням нижних передних зубов, опустите спинку языка максимально низко и продвиньте вперед, широко откройте рот и выдохните воздух.

В слове со звуком [ә] все звуки должны быть мягкими. Поэтому [ә] сочетается в одном слове только с переднерядными гласными **е**, **і**, а также с мягкими согласными **г**, **к**.

По рядности [ә] противопоставляется заднерядному звуку [**а**]. Они не совместимы в одном слове. Также несовместимы с [ә] другие заднерядные гласные звуки [**ы**], [**о**], [**ұ**], а также твердые согласные звуки [**ғ**], [**қ**].

В словах со звуком [ә] не употребляется губной гласный [**ө**]. В редких случаях встречается сочетание звука [ә] с губным гласным **ү**: **Күлән**, **Күләнда** (женские имена).

По широте звук [ә] противопоставляется звуку [**е**], который произносится по сравнению с ним при меньшем открывании рта.

[Ә] по произнесению иногда близок к звуку в передаче русской буквой *я* в словах типа *пять*, *мята*.

Тапсырма 47

а) Прочтите слова с [ә]. Составьте предложения.

Әсел женское имя (букв. *мёд*), **ән** *песня*, **әнші** *певец*, **иә** *да*, **сірә** *очень*, **куә** *свидетель*, **сәлем** *привет*, **сәл** *чуть*, **кәмпит** *конфета*.

ә) Прочтите следующие слова и убедитесь в различии произнесения [ә] и [е], а также в разнице значений сопоставляемых слов.

әлі *еще* — **елі** *его страна*
бәрі *все* — **бері** *сюда*
сән *украшение* — **сен** *ты*
сәл *немножко, чуть-чуть* — **сел** *селевой поток*
әл *сила, мощь* — **ел** *страна, народ*
ән *песня* — **ен** *метка, знак*

б) Запомните: звук [ə] отличается от [а] мягкостью своего произнесения. Это упражнение — на различие слов с этими звуками и их значений.

сал *плот* — **сəл** *немножко, чуть-чуть*
ал- *брать* — **əл** *сила, мощь*
сан *бедро* — **сəн** *украшение*
нан *хлеб* — **нəн** *громадный*
алды *он взял* — **əлді** *сильный*

Тапсырма 48

Прочтите слова в предложении, перепишите и переведите на русский язык.

1. Əлімбек, Сəлем! 2. Сəлеметсіз бе. 3. Əлія, бері жақын кел. 4. Біз институтта жиналысқа қатыстық. 5. Институтқа студенттер бəрі келді. 6. Сабаққа Əлім де келді. 7. Қалам, қағазды бəрі де алды. 8. Біз дəптерге қаламмен тапсырма жаздық. 9. Əсел тапсырманы қарындашпен жазды. 10. Бəріміз ən салдық. 11. Бəріміз екіде институттан шықтық. 12. Асқар əлі қалада емес, ауылда. 13. Əжем Шымкенттен қызық кітап əкелді. 14. Əкем жақын зауытта істейді.

Объяснения

Əжем = əже + аффикс принадлежности 1-го лица.

Əкем = əке + тот же аффикс.

Ən салдық = ən сал + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица множественного числа.

Дəптерге = дəптер + аффикс направительного падежа.

Жаздық = жаз + аффикс прошедшего времени -ды + аффикс 1-го лица множественного числа.

Институттан = институт + аффикс исходного падежа.

Қағазды = қағаз + аффикс винительного падежа.

Қаламмен = қалам + аффикс инструментального падежа.

Қарындашпен = қарындаш + тот же аффикс.

Қатыстық = қатыс + аффикс прошедшего времени -ты + аффикс 1-го лица множественного числа.

Шықтық = шық + те же аффиксы.

Шымкенттен = Шымкент + аффикс исходного падежа.

Істейді = істе + аффикс настоящего времени -й + аффикс 3-го лица.

Сөздік

ай месяц, луна
əже бабушка
əкел- приносить
əке отец
Əлімқан мужское имя
Əлия женское имя
əлі еще; его сила
əлім келді я смог одолеть
ən песня
ən сал- петь песню
Əсел женское имя
Əсет мужское имя

бәрі все
бәріміз мы все
бері сюда
дәптер тетрадь
елі толщина пальца (мерка)
Кәрім мужское имя
қаншада? который час? в котором (часу)?
сәлем привет
сәлеметсіз бе здравствуйте
сән украшение

Слово **пәтер** в такой форме освоено казахским языком по всем соответствующим ему правилам. Оно пришло из русского языка, это — *квартира*.

Тапсырма 49

Ответьте на вопросы письменно.

1. Институтқа әкем келді ме? 2. Әжем Әсетке кеше қанша теңге берді? 3. Аудиторияда кім ән салды? 4. Біз институттан қаншада шықтық? 5. Әлия кімге жақсы кітап берді? 6. Кім дәптерге қарындашпен жазды, қаламмен жазбады? 7. Әлімқан қалада ма, ауылда ма? 8. Әкем Астанадан не әкелді? 9. Әсет кассадан ақша алды ма? 10. Жиналысқа қанша адам қатысты? 11. Әжем әлі Астанада болмады ма? 12. Кеше Әлімқан театрда ән салды ма? 13. Самат Мәскеуде бес ай болды ма?

Тапсырма 50

Переведите на казахский язык письменно.

1. Все мы вышли с урока в семь. 2. Алия ушла из института в шесть. 3. Алимкан принес хорошую тетрадь. 4. Я писал урок в тетрадь ручкой. 5. Моя бабушка не в городе, а в ауле. 6. Мы все писали на уроке по-казахски. 7. Айша дала Асету интересную книгу. 8. Мой отец в Шымкенте, работает на заводе. 9. Моя мама сидит в саду. 10. Ты не садись на стул. 11. Алия, привет! 12. Ты не пой в аудитории.*

* Шымкент (Чимкент).

Урок 10

ФОНЕТИКА

Звук [ң], его отличие от [н]

Этот специфический звук казахского языка употребляется в основном в конце и середине слова.

В начале слова [ң] не употребляется, встречается только в подражании плачу младенца: **-ңгә-ңгә**.

Наиболее распространенная позиция этого звука — конец аффикса родительного падежа.

Он является носовым звуком. Чтобы произнести [ң], надо прижать заднюю часть языка к мягкому нёбу, таким образом плотно закрыть ротовую полость и выпустить струю воздуха через нос. Он отличается от [н] по месту образования — он заднеязычный, а [н] — переднеязычный.

Ң сочетается как с мягкими, так и твердыми согласными, а также гласными заднего и переднего ряда.

Тапсырма 51

Прочтите слова, обращая внимание на произнесение звука [ң], запомните их значение.

а) **Аң** *зверь*, **аңшы** *охотник*, **таң** *заря*, **жаңа** *новый*, **теңге** *тенге* (*валюта Казахстана*), **кеңсе** *контора*, **оң жақ** *правая сторона*, **кең** *широкий*, **кеңейді** *расширился*, **еңбек** *труд*, **қоңырау** *колокол*, *звонок*, **теңіз** *море*.

ә) **менің атам** *мой дед*, **сенің қаламың** *твоя ручка*, **оның аты** *его имя*, **Айшаның қолы** *рука Айши*, **адамның киімі** *одежда человека*, **аттың басы** *голова лошади*, **қаптың бауы** *веревка* (*завязка*) *мешка*, **аңның терісі** *шкура зверя*, **ананың жаны** *душа матери*, **нанның қиқымы** *крошки хлеба*, **малдың семізі** букв.: *жирный из скота*, **келдің** *ты пришел*, **алдың** *ты получил*.

Если вы произнесете вместо звука [ң] звук [н], ваш собеседник может не понять вас, поскольку замена этих звуков меняет значение слова:

мен *я* — **мең** *родинка*
сен *ты* — **сең** *льдина во время ледостава*
тан- *не признаваться* — **таң-** *привязывать*
он *десять* — **оң** *правый*
кен *рудник* — **кең** *широкий*

ен- *входить* — **ең** *самый*
енбек *вхождение* — **еңбек** *труд*

Звук [**ң**] весьма употребителен в казахском языке. Даже русское слово *тарелка* в разговорной речи казахов старшего поколения приобрело форму **тәрлеңке**.

Тапсырма 52

Прочтите и переведите на русский язык. Письменно ответьте на вопросы.

1. Жазда арбаның артынан мал айдадық. 2. Жақында судың бетінде сең ақты. 3. Кеше таңертең аңшы аң аулады. 4. Байлық атадан бізге қалды. 5. Институтта қоңыраудан кейін студенттер жаңа аудиторияда болды. 6. Аудиторияда оң жақта сурет ілулі. 7. Қыста сенің кітабың Айшада болды. 8. Айнаш аттан, оттан қорықпады. 9. Сен далада аз аң аттың ба? 10. Жазда біз Алтайда демалдық. 11. Менің әкем — аңшы, сенің әкең кім? 12. Сенің атаң профессор ма, малшы ма? 13. Асанның әжесі былтыр Мәскеуде болды. 14. Университет аудиториялары кең бе, тар ма? 15. Мына газетті кім оқыды? 16. Тойда адам аз болмады.

Объяснения

Айдадық = айда + аффикс прошедшего времени + аффикс 1-го лица множественного числа.

Ақты = ақ + аффикс прошедшего времени.

Арбаның = арба + аффикс родительного падежа.

Асанның = Асан + тот же аффикс.

Атадан = ата + аффикс исходного падежа.

Аттан = ат + тот же аффикс.

Атаң = ата + аффикс принадлежности 2-го лица.

Аттың = ат + аффикс прошедшего времени -ты + аффикс 2-го лица.

Аудиториялары = аудитория + аффикс множественного числа -лар + аффикс принадлежности 3-го лица.

Аулады = аула + аффикс прошедшего времени.

Бетінде = бет + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс местного падежа.

Бізге = біз + аффикс направительного падежа.

Газетті = газет + аффикс винительного падежа.

Демалдық = демал + аффикс прошедшего времени + аффикс 1-го лица множественного числа.

Келдің = кел + аффикс прошедшего времени + аффикс 2-го лица.

Кеңейді = кеңей + аффикс прошедшего времени.

Кітабың = кітап + аффикс принадлежности 2-го лица.

Қалды = қал + аффикс прошедшего времени.

Қоңыраудан = қоңырау + аффикс исходного падежа.

Қыздан = қыз + тот же аффикс.

Судың = су + аффикс родительного падежа.

Сөздік

аз мало
ақ- течь, плавать
арба телега
артынан за
аң дикий зверь
аңшы охотник
ат- стрелять
аула- охотиться
байлық богатство
газет газета
демал- отдыхать
жақ сторона
жақында недавно
жаңа новый
кейін после
кеңей- расширяться
кеңсе контора
қал- оставаться
қоңырау колокол
қорық- бояться
қыс зима
менің мой
оның его
от огонь
сенің твой
сол левый
таңертең утром
тар узкий, тесный
теңге валюта Казахстана
той свадьба
ілулі висит

Тапсырма 53

Выучите наизусть поговорки.

1. Еңбек етсең ерінбей [*еңбегетсең ерімбей*],
Тояды қарның тіленбей [*тілембей*].
Если ты потрудишься не ленясь, будешь сыт и независим.
2. Біреу — жаныңа жолдас, біреу — малыңа жолдас.
Друг должен быть у человека, и у животного должен быть друг.
Или: *Возьми друга в дорогу, своему животному найди друга.*
3. Мал баққандікі, жер жыртқандікі.
Скот любит быть сытым, земля должна быть обработанной.

Прочтите, запомните и переведите на русский язык.

4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі — қазақ тілі.
1-я статья. Қазақстан Республикасының тіл туралы заңы.

Объяснения

Баққандікі = бақ + аффикс причастия -қан + аффикс принадлежности -дікі.
Жыртқандікі = жырт + те же аффиксы.
Ерінбей = ерін + аффикс отрицания -бе + аффикс деепричастия -й.
Етсең = ет + аффикс условного наклонения -се + аффикс 2-го лица.
Жаныңа = жан + аффикс принадлежности 2-го лица -ың + аффикс направительного падежа.
Малыңа = мал + те же аффиксы
Қарның = қарын + аффикс принадлежности 2-го лица.
Малыңа = мал + аффикс принадлежности 2-го лица -ың + аффикс направительного падежа.

Республикасының = республика + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс родительного падежа.

Тояды = той + аффикс настоящего времени -а + аффикс 3-го лица -ды.

Сөздік

біреу кто-то
еңбек ет- трудиться
ерін- лениться
жан душа
жолдас товарищ, друг
жырт- пахать
заң закон
қарын желудок
мемлекеттік государственный
той- наедаться
туралы о
тілен- попрошайничать

Тапсырма 54

Переведите текст на казахский язык письменно. Ответьте на вопросы письменно по-казахски.

1. Мало людей пришло в аул. 2. Он был в ауле? 3. Я наелся. 4. Мой отец дал тебе девяносто тенге. 5. Летом мы отдыхали в ауле. 6. Сколько студентов вчера пришли в институт? 7. Два студента пришли на урок казахского языка. 8. Мы зимой отдыхали в Алматы. 9. Я читал этот закон. 10. Галя читает на государственном языке. 11. Моя бабушка в прошлом году не была в Астане. 12. Кто-то брал эту книгу. 13. Я читал в газете об этой девушке. 14. Мақан вчера был на свадьбе.

Урок 11

ГРАММАТИКА

Есімдік ✦ Местоимение

Местоимение — класс слов, которые указывают на предмет (лицо) или признак, не называя его. Например, **ол** может замещать многие имена существительные: **Асан**, **ата**, **бала**, **терезе** и т.д.

В казахском языке существуют следующие группы местоимений: личные, указательные, вопросительные (они только вопросительные и не относительные, как в русском языке), отрицательные, определительные, неопределенные, возвратные.

Жіктік есімдіктер ✦ Личные местоимения

Личные местоимения в казахском языке, как и в русском, изменяются по лицам и числам.

Особой чертой казахского языка является наличие вежливой грамматической формы во втором лице как единственного, так и множественного числа.

Жекеше ✦ Единственное число

1-е лицо	**мен**	*я*
2-е лицо, имеет две формы: простую (фамильярную) вежливую	 **сен** **Сіз**	 *Ты* *Вы*
3-е лицо	**ол**	*он, она, оно*

Көпше ✦ Множественное число

1-е лицо	**біз, біздер**	*мы*
2-е лицо, имеет две формы: простую (фамильярную) вежливую	 **сендер** **Сіздер**	 *вы* *Вы*
3-е лицо	**олар**	*они*

ГРАММАТИКА

Прошедшее время

В разговоре о прошлом говорящий может выражать свое отношение к нему, т.е. передавать различную модальность. Это отражается в грамматических формах прошедшего времени.

Прошедшее категорическое время

Это время выражает действие, которое совершилось в прошлом, и говорящий либо был очевидцем его или он не сомневается, что действие совершилось.

Оно образуется специальным аффиксом, который присоединяется к глагольной основе, выражающей повеление.

Аффикс имеет четыре варианта: **-ты/-ті**, **-ды/-ді**.

Сравните русское слово в прошедшем времени *говорил,* которое выражает и первое, и второе, и третье лицо: ***я*** *говорил,* ***ты*** *говорил*, ***он*** *говорил.* В казахском языке слово **айт + ты** выражает только 3-е лицо — ***он*** *говорил,* ***она*** *говорила.*

> **Запомните!** Сам по себе аффикс прошедшего времени выражает 3-е лицо единственного числа. То есть чтобы передать 3-е лицо, не надо к форме прошедшего времени присоединять какой-либо аффикс лица или числа.

Присоединение вариантов аффикса к глагольной основе зависит от следующих условий.

а) **Твердые варианты -ты/-ды** присоединяются к словам с твердыми звуками: вариант **-ты** — к основам с конечным глухим звуком: **Айт-ты** *Он сказал.* **Бас-ты** *Он нажал.*

Вариант **-ды** присоединяется к словам, которые оканчиваются на неглухие звуки, т.е. гласные, согласные сонорные и звонкие: **Бар-ды** *Он ходил туда.* **Жаз-ды** *Он писал.* **Қара-ды** *Он смотрел.*

ә) **Мягкие варианты** аффикса **-ті/ді** присоединяются к словам с мягкими звуками.

Вариант **-ті** присоединяется к основам, которые оканчиваются на глухие согласные: **Кет-ті** *Он ушел.* **Кес-ті** *Он резал.*

Вариант **-ді** присоединяется к основам, если они оканчиваются на неглухие звуки, т.е. гласные, а также на сонорные и звонкие согласные: **Же-ді** *Он ел.* **Кел-ді** *Он пришел.* **Бер-ді** *Он дал.* **Без-ді** *Он отвернулся.*

Чтобы форма времени на **-ды** выполняла свою функцию, к этому аффиксу надо присоединить аффикс, выражающий соответствующее грамматическое лицо, — **аффиксы лица** единственного и множественного числа.

В казахском языке каждое действие или каждый предмет приписывается к определенному лицу: первому, второму, третьему.

Во 2-м лице аффикс лица имеет две грамматические формы: простую (**анайы**) и вежливую (**сыпайы**).

Аффиксы лица при форме прошедшего времени на **-ты** имеют мало фонетических вариантов.

В казахском языке существуют две группы аффиксов лица, которые применяются при определенных грамматических категориях глагола.

К форме прошедшего времени на **-ды** присоединяются аффиксы лица первой группы, к которым во 2-м лице множественного числа присоединяется аффикс множественного числа с вариантами **-дар**, **-дер**.

Таблица аффиксов лица второй группы

	Жекеше Единственное число	**Көпше** Множественное число
1-е лицо	-м	-к, -к
2-е лицо простая вежливая	 -ң -ңыз, -ңіз	 -ң-дар, -ң-дер -ңыз-дар, -ңіз-дер
3-е лицо	-	-

Третье лицо в отличие от двух первых лиц не имеет личного показателя (оно представляет собой так называемую «нулевую форму»), поскольку сам аффикс прошедшего категорического времени одновременно выражает третье лицо как единственного, так и множественного числа. Поэтому в третьем лице не нужно приклеивать аффикс множественного числа (например, как в турецком языке).

Например, слово **ал + ды** означает как единичность субъекта: *он взял*, *она взяла*, *оно взяло*, — так и множественность субъектов: *они взяли*.

Таблица аффиксов лица первой группы

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	-мын, -мін	-мыз, -міз
2-е лицо простая вежливая	 -сың, -сің -сыз, -сіз	 -сыңдар, -сіңдер -сыздар, -сіздер
3-е лицо	-ды, -ді	-ды, -ді

★ В казахском языке аффиксы лица выступают как заместители личных местоимений, делая употребление последних в речи факультативными, то есть в одном слове выражается как значение подлежащего личного местоимения, так и глагольного сказуемого: **Алды** *он взял*, **алдым** *я взял*, **алдық** *мы взяли* и т.д. В подобных случаях не обязательно присутствие соответствующих личных местоимений **ол**, **мен**: **ол алды**, **мен алдым** и т.д.

Отрицательная форма прошедшего времени образуется прибавлением к глагольной основе перед показателем времени шестивариантного аффикса — **па/пе/ба/бе/ма/ме**: **айт + па + ды**, **кет + пе + ді**, **жаз + ба + ды**, **бер + ме + ді**.

Таблица спряжения глагола **бар**

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	мен бар + ды + м	біз бар + ды + қ
2-е лицо простая вежливая	сен бар + ды + ң Сіз бар + ды + ңыз	сендер бар + ды + ң + дар сіздер бар + ды + ңыз + дар
3-е лицо	ол бар + ды	олар бар + ды

Таблица спряжения глагола **кет**

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	мен кет-ті-м	біз кет-ті-к
2-е лицо простая вежливая	сен кет-ті-ң Сіз кет-ті-ңіз	сендер кет-ті-ң-дер сіздер кет-ті-ңіз-дер
3-е лицо	ол кет-ті	олар кет-ті

Тапсырма 55

Проспрягайте в положительной и отрицательной форме прошедшего времени глаголы: *айт*, *бар*, *кел*, *әкел биле*, *кет*, *жаз*, *қара*, *бол*, *ірі*. Составьте предложения.

Тапсырма 56

Прочтите и переведите на русский язык.

1. Біз биыл Қырымда бір апта демалдық. 2. Айша сабақта дәптерге қаламмен қазақша жазды. 3. Сендер кеше қалада нан сатып алдыңдар. 4. Біз алты қалам сатып алдық. 5. Қыздарым биыл мектепке барды. 6. Мен университетке таңертең келдім. 7. Сіздер Алматыдан былтыр келдіңіздер. 8. Галя мен Сәуле Қазақстанда бір ай демалды. 9. Сен Асаннан бір қарындаш алдың. 10. Қабдол таңда жеті қаз айдады. 11. Мен сабақта ерте болдым. 12. Сабақта басқа алты студент болды. 13. Менің әкем кеше ауылда болып қайтты. 14. Асқардың атасы былтыр Балқашқа барды. 15. Оқушылар сабаққа ерте келді. 16. Аудиторияда студенттерден басқа адам жоқ.

Объяснения

Асаннан = Асан + аффикс исходного падежа.

Балқашқа = Балқаш + аффикс направительного падежа.

Қыздарым = қыз + аффикс множественного числа + аффикс принадлежности 1-го лица.

Сөздік

апта неделя
әкел- принести
бар- ездить, ходить (туда)
басқа другой, кроме
биыл в этом году
Қабдол, Қайрат мужские имена
қайт- возвращаться
Қара теңіз Черное море
Қырым Крым
мен и
таң утро
ірі- разлагаться

Тапсырма 57

Переведите на казахский язык письменно.

1. Кабдол, бери белый хлеб. 2. Я пришел с урока поздно. 3. Асан утром был на уроке в институте. 4. Айша вчера взяла новую маленькую тетрадь от (у) Асана. 5. Мы в прошлом году ездили на Балхаш. 6. Вы (вежливая форма) были молодым студентом. 7. Ты дала хорошее мыло. 8. Мальчик дал корм лошади. 9. Гусь лежал в поле. 10. Вы (простая форма) взяли карандаш. 11. У тебя есть двадцать шесть тенге. 12. В этом году мы не были на Балхаше. 13. В прошлом году мы были в Астане.

Тапсырма 58

Задайте вопросы друг другу и ответьте на вопросы письменно.

1. Қайда адам азайды? 2. Қашан студенттер Алматыдан келді? 3. Далада біз не шаптық? 4. Айша қалада болды ма, ауылда болды ма? 5. Студенттер аудиторияда сабақ оқыды ма? 6. Атам кеше не берді? 7. Университетке аз адам келді ме? 8. Кім мәжілісті созды? 9. Қаз далада жатты ма? 10. Сендер Қара теңізде қашан болдыңдар?

Сөздік

азай- уменьшаться
мәжіліс заседание
соз- тянуть
шап- косить

Повторение пройденного

Вернитесь к уроку 8 и проверьте, как Вы выучили все слова и примеры последних четырех уроков, начиная с восьмого. Убедитесь, что с особыми казахскими звуками у вас все в порядке.

Урок 12

ФОНЕТИКА

Ғ дыбысы

Этот звук характеризуется как твердый, смычно-щелевой, заднеязычный. А чем он отличается от звуков [**к**], [**г**]?

По месту образования ғ произносится аналогично **к** (см. выше). Но основная разница между ними заключена в способе образования: **к** — смычно-взрывной, а **ғ** — смычно-щелевой. При произнесении **ғ** не происходит взрыва, а воздух проходит через щель со слабой смычкой, образуемую между задней частью языка и мягким нёбом. [**Ғ**] произнесите не как проточный.

[**Ғ**] отличается от [**г**] тем, что является твердым звуком, а [**г**] — мягким. [**Ғ**] и [**г**], по закону нёбной гармонии звуков, антиподы, в одном слове они не употребляются, [**Ғ**] употребляется в одном слове в сочетании с заднерядными гласными **а**, **о**, **ы**, **ұ**, а также с твердым согласным **к**. Не употребляется [**ғ**] в сочетании с переднерядными гласными **ә**, **е**, **ө**, **і**, **ү**, **и**, а также в сочетании с мягкими согласными **к**, **г**.

Звук [**ғ**] иногда напоминает русский [*г*] в словах *багор*, *загар*.

Как правило, [**ғ**] употребляется в середине слова. В начале слова встречается лишь в заимствованных словах: **ғалым** *ученый*, **ғылым** *наука*, в именах собственных: **Ғали**, **Ғалия**. В конце слова не употребляется.

В позиции между гласными, а также между гласным и сонорным на стыке морфем [**к**] озвончается и переходит в [**ғ**]. Таким образом, между гласными на стыке морфем [**ғ**] представляет собой звонкий вариант звука [**к**]: **ак + ы = ағы** *белок*, **бак + а** *воспитывая*.

Слово **Қазақстан** произносится [**Қазағыстан**]. Почему так получается?

Дело в том, что, по законам гармонии звуков казахского языка, невозможно сочетание трех согласных (в данном случае **кст**) в слове. Поэтому, чтобы устранить подобное сочетание согласных, между двумя согласными вставляется узкий «буферный» гласный, в данном примере **ы**. Тогда звук [**к**] оказывается между двумя гласными на стыке морфем, что и приводит к его озвончению — адаптации к окружающим звукам, переходу в [**ғ**]. Это — одно из правил закона гармонии звуков.

Кроме того, это один из тех случаев, когда буква и звук не одно и то же.

Жаттығу 59

Произнесите правильно [ғ] в следующих словах, выпишите их в тетрадь.

Аға *старший брат*, **баға** *цена, отметка*, **қағаз** *бумага*, **ағын** *течение*, **жаға** *берег, воротник*, **қабырға** *стена*, **сағат** *часы*, **тығыз** *плотный*, **тоғыз** [тоғұз] *девять*. **Қазақстан**, **ағам** *мой старший брат*, **бағалы** *ценный*, **сызғыш** *линейка*, **киноға** *в кино*, **театрға** *в театр*. **Қазақ тілі сабағы** *урок казахского языка* — в слове **сабақ** глухой [**қ**] переходит в звонкий [**ғ**]: **сабағ** — происходит ассимиляция **қ** > **ғ** между гласными.

★ Выучите следующие слова со звуком [ғ], это неправильные формы направительного падежа личных местоимений первого, второго и третьего лица: **маған** *мне*, **саған** *тебе*, **оған** *ему, ей*.

Тапсырма 60

Прочтите вслух и переведите на русский язык.

1. Сенің ағаң кеше ауылда балық аулады. 2. Біз қазір тақтаға жазу жаздық. 3. Жағада ақ қайық жатыр. 4. Оң қабырғада сағат ілулі. 5. Қазір сағат тоғыз болды. 6. Қазақ тілі сабағында қазақша жаздық. 7. Мен профессордан жақсы баға алдым. 8. Саған Ғалия жаңа дәптер берді. 9. Ғали Астанаға пойызбен барып келді. 10. Профессор маған емтиханда бес қойды. 11. Сен басқа сызғышты менің досым Ғалидан алдың. 12. Қазақ тілі сабағында бәріміз қазақша кітап оқыдық. 13. Мен ректордан бағалы сыйлық алдым. 14. Кеше кешке маған Айша келді.

Объяснения

Аған = аға + аффикс принадлежности 2-го лица.

Астанаға = Астана + аффикс направительного падежа.

Ғалидан = Ғали + аффикс исходного падежа.

Досым = дос + аффикс принадлежности 1-го лица.

Пойызбен = пойыз + аффикс инструментального падежа.

Профессордан = профессор + аффикс исходного падежа.

Ректордан = ректор + тот же аффикс.

Сабағында = сабақ + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс местного падежа.

Тақтаға = тақта + аффикс направительного падежа.

Сөздік

аға старший брат
аула- ловить
балық рыба
барып кел- съездить
Ғали мужское имя
Ғалия женское имя
жаттығу упражнение
қабырға стена
қазір сейчас
қайық лодка
оң правый
пойыз поезд
ректор ректор
сыйлық подарок

★ **Қанша?, неше?** — вопросительные местоимения-синонимы. Оба означают *сколько?* и применяются к любому количественному числительному.

Тапсырма 61

Переведите текст на казахский язык письменно.

1. Я получил линейку от Галии. 2. Сейчас восемь часов. 3. Мы пришли в семь часов. 4. Я вчера съездил в Астану поездом. 5. Твой старший брат дал мне ценный подарок. 6. В университете на уроке казахского языка я получил пятерку. 7. Галия дала мне новую хорошую тетрадь. 8. Гали, дай мне новую линейку. 9. Айша, возьми другой — новый мел. 10. Вчера вечером мы были на лодке в море. 11. Омар приехал из Алматы поездом. 12. В прошлом году ректор читал лекцию.

Тапсырма 62

Письменно ответьте на вопросы.

1. Қазір сағат қанша болды? 2. Сен тақтаға не жаздың? 3. Биыл кім директордан сыйлық алды? 4. Ғалия емтиханда бес алды ма? 5. Кеше қазақ тілі сабағы болды ма? 6. Кеше сабақта сендер болдыңдар ма, басқа студенттер болды ма? 7. Былтыр Ғали қайда барып келді? 8. Жаңа дәптерді саған кім берді? 9. Аудиторияда сендерден басқа адам бар ма? 10. Оспан Шымкентте қанша ай болды? 11. Айша қанша теңгеге дәптер алды? 12. Аудиторияда неше студент сабақ оқыды?

Урок 13

ГРАММАТИКА

Барыс септік ✦ Направительный падеж

Направительный падеж выражает направление действия и конечный пункт движения и отвечает на вопросы: **Қайда?** *Куда?* **Кімге?** *Кому?* **Неге?** *Чему?*

Аффикс направительного падежа имеет четыре фонетических варианта: **-қа/ға/ке/ге**.

Эти варианты зависят:

1) от твердости и мягкости конечного звука основы, к которой он присоединяется.

Если в слове конечный звук твердый, то аффикс имеет твердые варианты **-қа/ға**.

Если конечный звук основы мягкий, то аффикс имеет мягкие варианты **-ке/ге**;

2) от того, является ли глухим или неглухим конечный звук основы.

Если конечный звук основы — глухой согласный, аффикс имеет варианты с начальным глухим звуком **-қа/ке**.

Если конечный звук основы неглухой (гласный, сонорный, звонкий), аффикс имеет варианты с начальным звонким **-ға/ге**.

Сначала выучим **твердые** варианты **-қа/ға**.

Вариант **-қа** присоединяется к любому конечному глухому согласному звуку в конце твердых слов: **ат-қа** *к лошади*, **қазақ-қа** *казаху*, **орыс-қа** *русскому*.

Вариант **-ға** употребляется после твердых основ с конечными гласными звуками, а также звонкими и сонорными согласными звуками, иначе — с конечными неглухими звуками: **ата-ға** *деду/к деду*, **шал-ға** *к старику/старику*, **қыз-ға** *девушке/к девушке*.

Теперь выучим два **мягких** варианта аффикса направительного падежа.

Вариант **-ке** присоединяется к любому мягкому слову с конечным любым глухим согласным звуком: **бес-ке** *к пяти*, **ет-ке** *к мясу*.

Вариант **-ге** присоединяйте к любому мягкому слову с конечным неглухим звуком: **кеме-ге** *к кораблю*, **жел-ге** *на ветер*, **біз-ге** *нам*.

Значение направительного падежа в общем совпадает со значением русского дательного падежа, а также предлогов со значением направления: *к*, *на*, *в*.

Таблица фонетических вариантов аффикса **барыс септік**

	После твердых	После мягких
После глухих звуков	**-қа**	**-ке**
После неглухих звуков	**-ға**	**-ға**

Жаттығу 63

Прочтите и переведите на русский язык. Укажите аффиксы направительного и местного падежей. На вопросы ответьте письменно.

1. Сен Алматыға барып кітап әкел. 2. Ауылда Асан атқа мінді ме? 3. Қабдол қызға қарындаш, дәптер берді. 4. Жастар аудиторияға жиналып қонақтарға ән салды. 5. Ағам Алматыдан Астанаға барып, әжеме сәлем берді. 6. Суретті еденнен алып, қабырғаға іл. 7. Ертең сағат алтыда бізге кел. 8. Асанға бар да дәптерді бер. 9. Университетке ерте кел, кеш келме. 10. Сабаққа екі студент келмеді, бес студент келді. 11. Шымкентке мен жедел пойызбен қырық алты сағатта жеттім. 12. Сендер былтыр қайда демалдыңдар? 13. Сендер таза ауада анша уақыт болдыңдар?

Жаттығу 64

Прочтите и переведите текст, объясните причину выбора соответствующего варианта аффикса направительного падежа.

1. Біз кемеге мініп Қырымға бардық. 2. Қырымда бір ай болдық. 3. Болатпен бірге біраз жерді араладық. 4. Екі апта Бақшасарайда Айшаға қонақ болдық. 5. Нәкке жақсы тойдық. 6. Кеше кешкі сағат беске кинога бардық. 7. Кино сағат жеті отызға дейін созылды. 8. Сағат сегізде мейманханаға қайтып келдік. 9. Кешке бәріміз паркке барып, таза ауада қыдырдық. 10. Ол кезде Қырымда қатты жел соқпады. 11. Біз тауда жақсы демалдық. 12. Асқар Қырымға барып, демалды ма, Алматыға кетті ме? 13. Сендер таза ауада қанша уақыт болдыңдар?

Объяснения

Барып = бар + аффикс деепричастия.

Болатпен = Болат + аффикс инструментального падежа.

Дәптерді = дәптер + аффикс винительного падежа.

Еденнен = еден + аффикс исходного падежа.

Жерді = жер + аффикс винительного падежа.

Жиналып = жинал + аффикс деепричастия.

Қонақтарға = қонақ + аффикс множественного числа -тар + аффикс направительного падежа.

Мініп = мін + аффикс деепричастия.

Суретті = сурет + аффикс винительного падежа.

Сөздік

ай месяц
арала- обойти
ауа воздух
Бақшасарай Бахчисарай
бірге вместе
біраз несколько
жастар молодежь
жедел скорый
жел ветер
жер место
жет- дойти, доехать
кеме корабль
кез пора
кешкі вечерний
қайт- возвращаться
қатты очень твердый, сильный,
қонақ гость
мейманхана гостиница
мін- садиться (на транспорт)
нәк груша
ол тот
созыл- продолжаться
соқ- дуть
таза свежий

Тапсырма 65

Спишите, присоединив к словам вместо многоточия соответствующие варианты аффикса направительного падежа. Переведите на русский язык.

1. Сендер кеше таңертең ауыл... бардыңдар, мектепте болдыңдар. 2. Балалар... жаңа он кітап, отыз ойыншық апардыңдар. 3. Балалар кітап..., ойыншық... қатты қуанды. 4. Оқушылар сыныпта терезе... қарап отырды. 5. Мен қабырға... қарадым. 6. Қабырғада екі сурет ілулі екен. 7. Сәуле Әсет... бір қалам берді. 8. Мектепте алты сабақ сағат екі... дейін созылды. 9. Сабақ... мен де қатыстым. 10. Оқытушы балалар... тиісті баға берді. 11. Сендер кеше кешкі сағат алтыда кино... бардыңдар ма? 12. Кешкі сағат бес... біз... қонақ... кел.

Сөздік

бар екен имеется
де тоже
қара- смотреть
қарап отыр- смотреть (сидя)
қатыс- участвовать
қой- ставить
қуан- радоваться
ойыншық игрушка
тиісті соответствующий

Тапсырма 66

Переведите на казахский язык письменно.

1. Ты вчера дал мне двадцать тенге. 2. Профессор поставил Асану соответствующую отметку — пятерку. 3. Я смотрел на картину. 4. Тебе Сауле дала две тетради и один карандаш. 5. В университет я пришел в девять часов утра. 6. Урок казахского языка начался в девять тридцать. 7. Урок продолжался до двух часов. 8. К двум часам урок закончился. 9. В пять часов мы вошли в метро. 10. К семи часам мы пошли в находящийся поблизости театр. 11. К восьми часам Айша ушла в кино 12. Вчера Омар уехал скорым поездом в Алматы. 13. Я остался в Москве.

Тапсырма 67

Прочтите вопросы и письменно ответьте на них.

1. Кім метроға барды? 2. Айша киноға барды ма? 3. Кинода кімге жолықтың? 4. Театрға кім барды? 5. Қасым да театрға барды ма? 6. Терезеге кім қарап отырды? 7. Ерден суретке қарады ма, тақтаға қарады ма? 8. Қыз саған қанша теңге берді? 9. Кеше институтқа сағат қаншада келдің? 10. Театрға қанша теңгеге белет алдың? 11. Кино қанша сағатқа созылды? 12. Кеше сен автобусқа міндің бе, троллейбусқа міндің бе?

Сөздік

белет билет
да тоже
жолық- встречаться

Урок 14

ГРАММАТИКА

Форма на -қан ✦ -қан есімшесі

Ряд грамматических форм казахского языка выполняют по нескольку функций, т.е. они многофункциональны. К таким относятся, в частности, формы на **-қан/кен/ған/ген**, **-атын/етін/йтын/йтін**, **-р/ар/ер**, **-п/ып/іп**, **-а/е/й**, **-қалы/келі/ғалы/гелі**.

Четырехвариантный аффикс **-қан/ған/кен/ген** образует универсальную многофункциональную форму.

Если конечный звук основы глухой согласный, аффикс имеет варианты с начальным глухим звуком **-қан/кен**.

Если конечный звук основы неглухой (гласный, сонорный, звонкий), аффикс имеет варианты с начальным звонким **-ған/ген**.

Твердые варианты **-қан/ған**:

вариант **-қан** присоединяется к любому слову с твердыми звуками с конечным глухим согласным звуком: **айт-қан** *тот, кто сказал*, **жақ-қан** *тот, кто зажег*.

вариант **-ған** употребляется после твердых основ с конечными неглухими звуками (гласными, а также звонкими и сонорными согласными): **ата-ған** *тот, кто назвал*, **сал-ған** *тот, кто клал*, **қыз-ған** *тот, кто разгорячился*.

Мягкие варианты **-кен/ген**:

вариант **-кен** присоединяется к слову с мягкими звуками с конечным любым глухим согласным звуком: **жет-кен** *тот, кто достиг*, **ет-кен** *тот, кто делал*.

вариант **-ген** присоединяйте к любому мягкому слову с конечным неглухим звуком (гласным, звонким и сонорным): **биле-ген** *тот, кто танцевал*, **кел-ген** *тот, кто пришел*, **без-ген** *тот, кто удалился*.

Отрицательная форма образуется присоединением известного аффикса — **па/пе/ба/бе/ма/ме**, который ставится перед аффиксом **-қан**.

После отрицательной формы аффикс имеет лишь два варианта — **-ған/ген**: **айт + па + ған** *тот, кто не говорил*, **кет + пе + ген** *тот, кто не уходил*, **бар + ма + ған** *тот, кто не пошел*, **кел + ме + ген** *тот, кто не приходил*.

1. Причастие — одна из функций этой формы, не всегда совпадающая со значением и функцией причастия в русском языке. **Барған адам** означает *человек, который пошел туда*, значение словосочетания не совпадает с русским причас-

тием в словосочетании *ходивший человек*. **Келген кісі** — *человек, гость, который пришел*, но может означать и *пришедший человек*. **Берген кітап** — *книга, которую дали*, а не *данная книга*; **бармаған адам** *человек, который туда не ходил* и т.д.

2. Слово в форме на **-қан**, принимая аффиксы падежей, выражает разные значения, которые соответствуют придаточным предложениям русского языка.

С аффиксом **винительного** падежа — объект-действие: **Мен айтқанды сен білесің**. *То, что я сказал, ты знаешь*.

С аффиксом **местного** падежа форма выражает время совершения основного действия, соответствует русскому придаточному времени. Эта форма весьма употребительна: **Сен қалаға қайтқанда Сәуле институтта еді** *Когда ты вернулся в город, Сауле была в институте*. **Мен ауылға кеткенде студенттер Алматыда болыпты** *Когда я уехал в аул, оказывается, студенты были в Алматы*.

Форма употребляется и с аффиксами других падежей.

3. Форма на **-қан** образует давнопрошедшее время: **Асан Айшаға айтқан** *Асан говорил Айше* (*в прошлом, давно*).

Жаттығу 68

Прочтите и переведите на русский язык, вместо многоточия вставьте аффикс **-қан**, а также аффиксы местного и направительного падежей. Объясните значение формы на **-қан**.

1. Самат кино... кет...де мен театр... бардым. 2. Ағам саған бер... дәптерді Асан... да берді. 3. Сағат бес... кеше біз ауыл... бар... автобус келді. 4. Былтыр Айша Астанадан кел...де маған ақ қалпақ кигіз... 5. Атам маған бер... сағат — бағалы сағат. 6. Біз Алматыдан кел... театр... болдық. 7. Кеше біз... Шымкент... бірге оқы... студент келді. 8. Сен Асан тапсыр... істі орындадың ба? 9. Біз аудитория... кір...де сабақ басталды. 10. Мен саған бер... кітап — қызық кітап. 11. Мен жу... киімді кеше сіңлім киді. 12. Кеше сен бар... театр... мен бармадым. 13. Биыл Шымкент... тойда Ғалия... сыйла... киім әдемі екен.

Объяснения

Аған = аға + аффикс принадлежности 2-го лица.
Семейден = Семей + аффикс исходного падежа.
Сіңлім = сіңлі + аффикс принадлежности 1-го лица.

Сөздік

бірге вместе
жу- мыть, стирать
кигіз- надевать
қазір сейчас
қызық интересный
оқиға событие
орналас- располагаться
орында- выполнить
рет раз
Самат мужское имя

сары желтый
Семей Семипалатинск
сыйла- дарить
сіңлі сестра (младшая) женщины
ілін- быть повешенным

Тапсырма 69

Ответьте на следующие вопросы письменно.

1. Сенде аған сатып алған сары қағаз бар ма? 2. Асан Қайратқа берген сағат қайда? 3. Қабырғада қанша сурет ілінген? 4. Сен келгенде Айман қайда болды? 5. Семейден келген адам қайда кетті? 6. Айша Асаннан алған кітапты кімге берді? 7. Қабдол Астанадан сағат қаншада келді? 8. Жағада орналасқан кемеге кім мінді? 9. Ауылда болған оқиғаға қатыстың ба? 10. Айша театрға кеткенде сен қайда болдың? 11. Мына жақсы сағатты саған сыйлаған кім? 12. Кеше мен жуған ыдыс қайда?

Тапсырма 70

Переведите на казахский язык письменно. На вопросы ответьте письменно по-казахски.

1. У меня есть ценные часы, которые мне подарил отец. 2. Бумага, которую дал тебе Кайдар, лежит на столе. 3. Он писал мелом на красной доске. 4. Я ходил в театр, который приехал к нам. 5. Когда Анар пришла в институт в восемь часов, я был в аудитории. 6. Линейка, которую ты дал мне, у Омара. 7. Галия подарила мне хорошие золотые часы. 8. Когда мы были в институте, пришел Гани. 9. Когда я вошел в аудиторию, людей было мало. 10. То, что сказал мне Айдар, я тебе не сказала. 11. Когда ты вернулся в Москву, Омар был в городе. 12. Когда ты был в Алматы, видел Ерлана?

ГРАММАТИКА

Давнопрошедшее время

Образование формы **давнопрошедшего** времени — одна из функций аффикса **-қан/кен/ған/ген**.

Это грамматическое время выражает действие, которое произошло давно, обычно раньше другого действия: **ол айт + қан** *он* (*давно, перед каким-то событием, когда-то*) *говорил*, **ол кел + ген** *он* (*тогда, давно*) *приходил*.

Отрицательная форма образуется присоединением к форме на **-қан** разных элементов:

1) аффикса отрицания **-па/пе/ба/бе/ма/ме** перед аффиксом **-қан**: **айт + па + ған** *он не говорил* (*тогда, в прошлом*), **кет + пе + ген** *он не уходил* (*тогда, в прошлом, давно*);

2) слóва **жоқ** после глагола с аффиксом **-қан**: **айт + қан жоқ** *он не говорил*, **кел + ген жоқ** *он не приходил*;

3) сло́ва **емес** после глагола с аффиксом **-қан**: **бер + ген емес** *он не давал*, **қатыс + қан емес** *он не участвовал*.

К концу этих форм присоединяются соответствующие аффиксы лица и числа второй группы согласно закону гармонии звуков: **айт + па + ған + сың** *ты не говорил*, **кел + ген жоқ + пын** *я не приходил*, **айт + қан емес + піз** *мы не говорили*.

Таблица аффиксов лица первой группы после аффикса **-қан**

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	-мын/-мін	-быз/-біз
2-е лицо простая вежливая	 -сың/-сің -сыз/-сіз	 -сыңдар/-сіңдер -сыздар/-сіздер
3-е лицо	—	—

Спряжение конструкции **-қан + жоқ**

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	мен айтқан жоқ + пын	біз айтқан жоқ + пыз
2-е лицо простая вежливая	 сен айтқан жоқ + сың сіз айтқан жоқ + сыз	 сендер айтқан жоқ + сыңдар сіздер айтқан жоқ + сыздар
3-е лицо	ол айтқан жоқ	олар айтқан жоқ

Спряжение конструкции **-қан + емес**

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	мен айтқан емес + пін	біз айтқан емес + піз
2-е лицо простая вежливая	 сен айтқан емес + сің сіз айтқан емес + сіз	 сендер айтқан емес + сіңдер сіздер айтқан емес + сіздер
3-е лицо	ол айтқан емес	олар айтқан емес

Жаттығу 71

Вместо многоточия вставьте нужные варианты аффикса **-қан** и аффикса соответствующего лица и переведите на русский язык.

1. Мен Алматыда былтыр екі рет бол... 2. Асқар Мәскеуге кел... емес. 3. Сіз Астанаға бір рет бар... 4. Мен Шымкентке бар...да сен ауылға кет... 5. Айнұр аудиторияда отыр... кезде сендер кинодан кел... 6. Оқытушы есіктен кір...де біз кітап оқып отыр... 7. Студенттер экскурсияға кет...де мен институтқа кел... 8. Кеше біз институтта сабақта бол...да сендер Астанадан қайт... 9. Сіздер де Алматыда университетте оқы... 10. Біз Германияда болма... 11. Былтыр сендер Мәскеуге келме...12. Сен ол хабарды маған айт... (отрицание). 13. Біз биыл Шымкентте бол... емес... 14. Биыл біз Балқашқа бар... 15. Сіздер кеше театрда бол...

Жаттығу 72

Проспрягайте с аффиксом **-қан** в положительной и отрицательной форме глаголы: ***бар***, ***кел***, ***бер***, ***сал***, ***жаз***, ***апар***, ***әкел***, ***кет***, ***ал***. Составьте предложения:

а) в отрицательной форме с аффиксом **-па**;

ә) в отрицательной форме со словом **жоқ**;

б) в отрицательной форме со словом **емес**.

Урок 15

ГРАММАТИКА

Вопросительная частица при глаголе

Вопросительная форма глагола образуется посредством вопросительных частиц **па?/пе?, ба?/бе?, ма?/ме?** В этой форме можно спрашивать людей о действии и состоянии, ставя глаголы в разные времена.

Жаттығу 73

Образуйте вопросительную форму при помощи указанной частицы от следующих глаголов в положительной и отрицательной форме прошедшего времени на **-ды, -қан**: ***бар***, ***кел***, ***айт***, ***жаз***, ***оқы***, ***сат***, ***отыр***. Составьте предложения.

Тапсырма 74

Перепишите, переведите на русский язык, ответьте на вопросы письменно по-казахски.

1. Айша университетке барған емес пе? 2. Ол Алматыдан кеше келген бе? 3. Сен жеген ет пе, кәмпит пе? 4. Асқар Астанадан былтыр келген бе? 5. Былтыр қорада тауық аз болған ба? 6. Айтбай кеше тапсырманы орындамаған ба? 7. Мен мына кітапты оқыған емеспін, Алтай оқыған ба? 8. Арман қазақша қайда оқыды, ол орысша оқыған ба? 9. Анар істі жақсы орындамаған ба? 10. Қорада жатқан қаз ба, тауық па? 11. Сабақ алтыншы аудиторияда болған ба? 12. Қабырға сары сырға боялған ба, жасыл сырға боялған ба? 13. Сендер былтыр Қарағандыға бармағансыңдар ма?

Объяснения

Тапсырманы = тапсырма + аффикс винительного падежа.

Сөздік

боял- окрашиваться
жасыл зеленый
оны это
орысша по-русски
сары желтый
сыр краска
тауық курица

Тапсырма 75

Переведите на казахский язык письменно и ответьте на вопросы по-казахски.

1. Я пять лет учился в университете в Алматы на казахском языке. 2. Назир в прошлом году не был в театре. 3. Я вчера не ходил на дискотеку. 4. Когда ты вошел во двор, курица лежала? 5. Во дворе курица не лежала, лежал осел. 6. Ермек не выполнил задание. 7. Задание выполнила также Сауле. 8. Он вчера был на занятии? 9. Нет, он вчера не приходил на урок. 10. Утром был урок казахского языка? 11. Когда ты приехала из Астаны, Роза была в университете? 12. Она рассказала тебе то, что я тебе говорил вчера? 13. Мы учились в школе на русском языке, вы учились на казахском языке.

Тапсырма 76

Составьте письменно вопросительные предложения, используя местоимения **қайда?**, **қашан?**, частицу **ма?** — на каждый вариант по одному предложению, и ответьте на них по-казахски.

ГРАММАТИКА

Определительное словосочетание: имя существительное в основном падеже + имя с аффиксом принадлежности 3-го лица единственного числа **-ы/сы**.

В казахском языке широко распространено сочетание слов по этой модели, которое в тюркских грамматиках называют «вторым типом изафетного словосочетания». Часто оно употребляется при обозначении названий улиц, городов, республик, предметов.

Абай көше + сі *улица Абая*, **Ел бас + ы** *Президент* (*досл.: глава страны*), **Басқарма төраға + сы** *председатель правления*, **Кісі ат + ы** *имя человека*, **Алматы қала + сы** *город Алматы*, **Мәскеу қала + сы** *город Москва*, **Қазақстан Республика + сы** *Республика Казахстан*.

Первый компонент подобных словосочетаний часто соответствует русскому относительному местоимению: **қазақ тіл + і** *казахский язык*, **орыс тіл + і** *русский язык*, **ағылшын тіл + і** *английский язык*, **Қазақстан конституция + сы** *Казахстанская конституция*, *Конституция Казахстана*, **Ресей Федерация + сы** *Российская Федерация*.

★ Обратите внимание — в русском языке порядок слов иной, чем в казахском. По-казахски нельзя сказать: **қала Мәскеу, көше Абай** и т.д.

Иногда к подобным словосочетаниям можно присоединить дополнительно другие слова с аффиксом принадлежности, образуя изафетную цепочку: **қазақ тіл + і сабақ + ы** *урок казахского языка*.

Жаттығу 77

Прочтите и переведите предложения на русский язык. Найдите определительные словосочетания.

1. Қазақстан Республикасы ірі мемлекет. 2. Ресей Федерациясы Қазақстанға жақын ел. 3. Қазақстан Конституциясы былтыр бекітілді. 4. Ағылшын тілі қазақ тіліне туыс тіл емес. 5. Қазақ тілі сабағы аптасында бір рет болады. 6. Ағылшын тілін біз жиі оқимыз. 7. Кеше мен Әуезов даңғылында досыма кездестім. 8. Мәскеу қаласы Алматыдан алыс. 9. Орынбор қаласы Астана қаласына жақын. 10. Біздің институт Әлфараби даңғылында орналасқан. 11. Астана қаласы Алматыдан әлдеқайда кіші. 12. Алматыдан Мәскеуге дейін қанша шақырым? 13. Біз неміс тілін әлі оқыған жоқпыз. 14. Ресей Федерациясы Қазақстанға жақын мемлекет. 15. Бермегендіі беріп ұялт.

Объяснения

Аптасында = апта + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс местного падежа.

Бермегенді = бер + ме + ген + аффикс винительного падежа.

Беріп = бер + аффикс деепричастия -іп.

Даңғылында = даңғыл + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс местного падежа.

Досыма = дос + аффикс принадлежности 1-го лица -ым + аффикс направительного падежа.

Қаласына = қала + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс направительного падежа -на.

Оқимыз = оқы + аффикс настоящего времени -й + аффикс 1-го лица множественного числа -мыз.

Тілін = тіл + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс винительного падежа -н.

Сөздік

ағылшын англичанин, английский
алыс далекий
әлдеқайда намного
бекітіл- быть утвержденным
даңғыл проспект
дейін до
жиі часто
кездес- встречаться
кіші меньше
қарындас младшая сестра мужчины
неміс немец, немецкий
оқы- учить, учиться
рет раз
шақырым километр
ұялт- постыдить

ГРАММАТИКА

Утверждение и отрицание

Утвердительный ответ при ответе на вопрос выражается словом **ия/иә**, которое в разговорной речи произносится как [ыйа], [ійе], [ійә]. Оно соответствует русскому слову *да*.

Асан айтты ма? *Асан сказал?* — **Ия, Асан айтты** *Да, Асан сказал.*
Мынау қарға ма? *Это ворона?* — **Иә, мынау қарға** *Да, это ворона.*

Выражение отрицания при имени и при глаголе часто различается. Существуют разные средства отрицания.

Отрицание при глаголе осуществляется:

1) посредством шестивариантного аффикса **-па/пе/ба/бе/ма/ме**, который употребляется при всех формах времен и наклонениях, при неличных, а также залоговых формах.

Употребление вариантов этого аффикса подчинено следующим закономерностям.

К твердым основам присоединяются варианты **-па/ба/ма**.

К мягким основам присоединяются варианты **-пе/бе/ме**.

После основ с конечным глухим звуком присоединяются **-па/пе**.

После основ с конечными звонкими и сонорными **м, н, ң** — **-ба/бе**.

После основ с конечным гласным и сонорными **л, р** — **-ма/ме**.

Аффикс **-па** присоединяется непосредственно к глагольной основе. Затем прибавляются аффиксы времени и лица: **мен айт-па-ды-м** *я не говорил*, **сен бар-ма-ды-ң** *ты не ходил*, **ол жаз-ба-ды** *он не писал* и т.д. Подробно об этом смотрите при соответствующих формах времен;

2) словом **жоқ** *нет*. При этом **жоқ** может: а) присоединяться к глагольной форме: **Айша айтқан жоқ** *Айша не говорила*; ә) употребляться перед фразой, в таком случае глагол принимает аффикс отрицания **-па**: **Айша ақша алды ма?** *Айша взяла деньги?* **Айша ал + ған жоқ, мен алдым** *Айша не брала, я брал.* **Жоқ, Айша ал + ма-ды, мен алдым** *Нет, Айша не взяла, я взял.*

Отрицание при имени выражается словом **емес**, которое соответствует русскому *не*. Оно выражает 3-е лицо, а для обозначения 1-го и 2-го лица и множественного числа к нему присоединяются соответствующие аффиксы. **Мынау қаз ба?** *Это гусь?* **(Жоқ), ол қаз емес, қарға** *Нет, это не гусь, а ворона.* **Мен оқушы емес-пін, студент-пін** *Я не ученик, а студент.*

Емес выражает отрицание и в сочетании с формой на **-ған**: **Ол Астанаға барды ма?** *Он ездил в Астану?* **Жоқ, ол барған емес** *Нет, он не ездил.*

Аффиксы лица и множественного числа слова **емес**

	Жекеше	Көпше
1-е лицо	**емес-пін**	**емес-піз**
2-е лицо простая вежливая	 **емес-сің** **емес-сіз**	 **емес-сің-дер** **емес-сіздер**
3-е лицо	**емес**	**емес**

Антонимом к слову **жоқ** *отсутствует* является слово **бар-** *есть, имеется.*

★ При отрицательном ответе на вопрос **бар ма**? *есть ли?* в качестве сказуемого употребляется отрицание **жоқ,** а не **емес**: **Сенде ақша бар ма?** *У тебя есть деньги?* **Жоқ, менде ақша жоқ** *Нет, у меня нет денег.* **Иә, менде ақша бар** *Да, у меня есть деньги.*

Тапсырма 78

Проспрягайте отрицание **емес** со словами: *бала, қаз, кедей, бай, студент, жас, қарт, барған, келген, айтқан.* Составьте предложения с этими словами.

Тапсырма 79

Прочтите, перепишите, вместо многоточия вставьте нужный аффикс и переведите текст на русский язык. Выявите формы отрицания и объясните их. Письменно ответьте на вопросы.

1. Менің атам колхозшы бол... емес, ол Шымкентте профессор. 2. Сен Алматыда бол... емес... 3. Мен Астанаға биыл барған емес... 4. Сіз Қарағандыға былтыр барған емес..., Алматыға барды... 5. Оспан Алматыға барма..., Шымкентке бар... 6. Сен қызметші емес... бе? 7. Жоқ, мен қызметші емес..., студентпін, қарындасым қызметші. 8. Қарындашты кім алған, Сәкен ал... ба? 9. Қарындашты мен алған емес..., Сәкен ал... 10. Әсет ауылдан Мәскеуге кел... емес. 11. Әсет ауылға кеткен, әлі қалаға қайт... жоқ. 12. Сенде кеше Айжан бер... жақсы дәптер бар ма? 13. Ауданнан кел... қонақ әлі осында жатыр. 14. Кеше менде ақша бол... жоқ, сондықтан дәптер сатып алмадым.

Объяснения

Қарындасым = қарындас + аффикс принадлежности 1-го лица.
Қарындашты = қарындаш + аффикс винительного падежа.
Осында = осы + аффикс местного падежа.
Студентпін = студент + аффикс 1-го лица.

Сөздік

колхозшы колхозник
қызметші служащий
лақ козленок
осы это
осында здесь
сондықтан поэтому

Тапсырма 80

Задайте друг другу приведенные вопросы и ответьте на них письменно, используя на каждый вопрос отрицательную и утвердительную формы. Употребляйте разные формы отрицания.

Образец: — *Сенде кітап бар ма?*
— *Ия, менде кітап бар. Жоқ, менде кітап жоқ. Менде дәптер бар.*

— *Сен Сәулеге айттың ба?*
— *Мынау қозы ма, лақ па?*
— *Институтқа Асан келді ме?*
— *Айша Қарағандыда болды ма?*
— *Мынау мал ма, қаз ба?*
— *Асқар Әселге кітап берді ме?*
— *Мынау ат па, ит пе?*
— *Апам Мәскеуге кеше келді ме?*
— *Айша Сәулеге барды ма?*
— *Сенде нан, кәмпит бар ма?*
— *Ауылға келген ана ма, ата ма?*
— *Мынау алтын ба, сынап па?*
— *Азамат жас па, қарт па?*
— *Сен студент емессің бе?*

Тапсырма 81

Переведите письменно на казахский язык. Ответьте на вопросы письменно.

1. Ты вчера был в Алматы? 2. Нет, я вчера был в Москве. 3. Твой брат служащий или студент? 4. Мой брат не служащий, моя сестра служащая. 5. Он еще не приехал в Москву. 6. Когда Сауле приехала в Алматы, ты где был? 7. Когда она приехала, я был на уроке. 8. Твой дед еще молодой? 9. Нет, мой дед уже старый. 10. Ты вчера ходил в институт на урок? 11. Я вчера был на уроке, мы учили казахский язык. 12. У тебя сколько тенге? 13. Ты мне дай две тысячи тенге. 14. В прошлом году вы (простая форма) давали Айше две тысячи тенге.

Повторение пройденного

Вернитесь к уроку 12 и повторите всё; проверьте, как вы выучили слова, звуки и грамматические формы.

Урок 16

ФОНЕТИКА

Буква *о*

Звук, обозначаемый этой буквой, заднего ряда, широкий и губной гласный. Для его произнесения надо выдвинуть губы вперед, язык прижать вниз и кзади, широко открыть рот и выпустить воздух. В потоке речи он произносится не всегда как русский [*о*].

В начале слова [**о**] произносится как дифтонг *во* [wo].

Например, сравните произнесение слов, написанных одинаково в казахском и русском языках: казахское **он** *десять* и русское ***он*** *личное местоимение*. Казахское слово произносится [won], а русское — [он].

[**О**] по правилам казахской орфографии пишется только в первом слоге. Исключения встречаются в сложных словах и заимствованиях.

В середине слов [**о**] произносится близко к русскому [*о*].

В конце слова в казахских словах [**о**] не употребляется, встречается только в заимствованиях через русский язык: *кино, домино*.

★ **Не допускайте «аканья»**, произносите [**о**] четко, как губно-губной звук. **Орыс** *русский*, **Омар**, **Оспан** мужские имена. Произнесите их соответственно [worұс], [womар], [wоспан], но ни в коем случае не: [арыс], [амар], [аспан].

> **Запомните!** Если в первом слоге употребляется [**о**], а во втором — [**ы**], то гласный **ы** произносится как губной звук [**ұ**]: **қолым** [қолұм], **орны** [wорнұ]. Об этом подробно пойдет разговор в разделе, посвященном [**ұ**].

Жаттығу 82

Прочтите без «аканья», добавляя [**w**] к [**о**] в начале слова, и переведите на русский язык.

1. Ол әлі жас бала ғой, от жақпады. 2. Ол — менің анам емес, Әсеттің анасы. 3. Анау отырған — Асанның атасы. 4. Он студент Алматыда бес апта болып келді. 5. Ортада Оспан есікке қарап отырды. 6. Омар балаларға қызық кітап оқып берді. 7. Театрда менің орным тоғызыншы қатарда болды. 8. Сен ертең осы университетте ертерек болсаң жақсы. 9. Далада от жаққанда абайла. 10. Осы жерге ертең кешке келгенің абзал. 11. Олжас қазақтың әйгілі ақыны. 12. Осы ауылға келген қонақтар он екі сағат демалды. 13. Сен университеттің екінші курсында оқисың ба? 14. Жоқ, мен институттың бесінші курсында оқимын.

Объяснения

Болсаң = бол + аффикс условного наклонения -са + аффикс 2-го лица.
Келгенің = келген + аффикс принадлежности 2-го лица.
Орным = орын + аффикс принадлежности 1-го лица -ым.

Сөздік

абайла- быть осторожным
абзал хорошо
ақын поэт
әйгілі знаменитый
ғой ведь
ертерек пораньше
ертең завтра
жақ- зажигать
қатар ряд
орын место
орта середина
осы это
от огонь
тоғызыншы девятый

ГРАММАТИКА

Ауыспалы осы шақ ✦ Настоящее обычное время

Настоящее обычное грамматическое время выражает действие, которое совершается обычно, каждый день, ежегодно.

Оно имеет специальный аффикс, к которому надо присоединить вторую группу аффиксов, выражающих грамматическое лицо, которое совершает действие, передаваемое глагольной основой.

Аффикс, образующий настоящее обычное время, имеет три варианта: **-а**, **-е**, **-й**.

Какой из вариантов присоединить к глагольной основе? Это зависит от закона гармонии звуков и характера конечного звука основы.

1. Если основа твердая и оканчивается на согласный звук, аффикс имеет вариант **-а**: **айт + а + мын** *я говорю*, **бар + а + сың** *ты идешь* и т.д.

2. Если основа мягкая и оканчивается на согласный звук, то аффикс имеет вариант **-е**: **кел + е + міз** *мы идем*, **бер + е + сіңдер** *вы даете* и т.д.

3. И, наконец, если слово имеет в конце гласный звук, независимо от того, твердое оно или мягкое, аффикс имеет вариант **-й**: **қара + й + сыз** *вы смотрите*, **шірі + й + ді** *гниет* и т.д.

Отрицательная форма образуется посредством аффикса **-па/пе/ба/бе/ма/-ме**, который присоединяется перед аффиксом времени. После него аффикс имеет только одну форму без вариантов — **-й**: **оқы + ма + й + мын** *я не читаю*, **кел + ме + й + сің** *ты не приходишь* и т.д.

Запомните! Эта форма выражает и другие грамматические времена. Поэтому ее называют по-казахски **ауыспалы** *переходный*. Если в русском языке сказано: *я читаю*, это означает, что действие происходит в настоящее время, и только. А если в казахском языке сказано: **мен оқы + й + мын**, это может означать: *я читаю*, а также *я **буду** читать*.

В сочетании со словами, которые указывают на будущее, эта форма выражает только будущее время: **ертең барамын** *я пойду завтра*. Значение будущего времени может проявиться также из контекста.

Форма может выражать и прошедшее время, обычно это происходит при повествовании о давних событиях, в сказках в 3-м лице: **Ол тауға барады, жидек тереді** *Он пошел в горы, собирал ягоды*.

Таблица вариантов аффикса настоящего времени

	После согласных	После гласных
После твердых основ	**-а**	**-й**
После мягких основ	**-е**	**-й**

К этой форме присоединяются аффиксы лица первой группы.

Таблица аффиксов лица

	Жекеше	**Көпше**
1-е лицо	**-мын, -мін**	**-мыз, -міз**
2-е лицо простая вежливая	 **-сың, -сің** **-сыз, -сіз**	 **-сыңдар, -сіңдер** **-сыздар, -сіздер**
3-е лицо	**-сыз, -сіз**	**-ды, -ді**

★ **Обратите внимание:** аффикс 3-го лица и в единственном, и во множественном числе имеет одинаковую форму, это — принцип экономии. Во множественном числе не прибавляйте к ней аффикс множественного числа.

★ **Примечание:** имеются некоторые трудности в современной казахской орфографии с правописанием сочетаний **ы + й, і + й**: когда присоединяется аффикс настоящего времени к словам, оканчивающимся на **-ы, і**, по существующей орфографии вместо буквосочетаний **ы + й, і + й** пишется одна буква **и**: **оқы + й > оқи, жібі + й > жіби**.

Например, формы лица настоящего времени глагола **оқы** *читай*, который оканчивается на гласный и состоит из элементов **оқы + й**, пишутся соответственно: **оқимын, оқисың, оқисыз, оқиды, оқимыз, оқисыңдар, оқисыздар, оқиды**. Таким образом, исчезают прозрачная основа слова и присоединяемый к ней аффикс настоящего времени.

Правильные соответствующие прозрачные фонетические формы выглядели бы так: **оқыймын, оқыйсың, оқыйсыз, оқыйды, оқыймыз, оқыйсыңдар, оқыйсыздар, оқыйды**.

★ Вместо буквосочетания **й + а** по правилам современной орфографии пишется одна буква **я**: **той + а > тоя, қой + а > қоя**: **той + а + мын > тоямын** и т.д.

Это затрудняет поиск в словарях слов **оқы-**, **той-** и многих других.

★ Форма настоящего времени глагола **де-** *говорить* — **дейді** употребляется для связи прямой речи с авторской речью. **Оспан**: **«Ертең келмеймін»**, — **дейді** *Оспан говорит*: «*Завтра я не приду*». В такой же функции употребляются другие его формы: в прошедшем времени — **деді**, в форме деепричастия — **деп**.

★ При присоединении к форме настоящего времени в 3-м лице вопросительной частицы аффикс 3-го лица выпадает: **бара-ды ма?** > **бара ма?** *идет/пойдет ли он?* **Барма-й-ды ма?** > **барма-й ма?** *Он не идет/пойдет?*

Жаттығу 83

Проспрягайте письменно следующие глаголы в положительной и отрицательной форме настоящего времени: *айт*, *қара*, *кел*, *қой*, *сөйле*, *жаз*, *биле*, *шірі*. Составьте предложения.

Образец:

Единственное число: *мен айтамын, мен айтпаймын; сен айтасың, сен айтпайсың; Сіз айтасыз, Сіз айтпайсыз; ол айтады, ол айтпайды.*

Множественное число: *біз айтамыз, біз айтпаймыз; сендер айтасыңдар, сендер айтпайсыңдар; Сіздер айтасыздар, Сіздер айтпайсыздар; олар айтады, олар айтпайды.*

Тапсырма 84

Прочтите, перепишите и впишите вместо многоточия соответствующий вариант формы аффикса настоящего времени. Переведите на русский язык.

1. Мен қаламмен жазу жаз..., сен қарындашпен жаз... 2. Сен енді дәптерді терезеге қой... 3. Оспан ертеңгі концертте ән сал... 4. Сіз сабаққа дайым ерте кел... 5. Профессор келгенде біз аудиторияда отыр... 6. Алтынай қабырғаға суреттер іл... 7. Сендер оқытушыға жауап берме... 8. Сіздер қызметке метромен кел... 9. Біз аптада бір рет қазақша сабақ оқы..., қазақша жаз... 10. Қатқан ет қазанда жібі... 11. «Абай жолы» романын Мұхтар Әуезов жаз... 12. Айша кілем тоқыма... 13. Асқар маған айтқан ойды мен пайдаланба... 14. Есік алдында отырған бала қазақша ән салма... 15. Қыста далада жайған ет шіріме..., жазда жайған ет шірі... 16. Енді сен институтқа бар... ба, паркке бар... ба?

Объяснения

Кіммен = кім + аффикс инструментального падежа.

Қаламмен = қалам + тот же аффикс.

Қарындашпен = қарындаш + тот же аффикс.

Ойды = ой + аффикс винительного падежа.

Романын = роман + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс винительного падежа -н.

Сөздік

«Абай жолы» «Путь Абая»
дайым всегда
жазда летом
енді теперь
ертеңгі завтрашний
жай- развешивать
жібі- размягчаться
кілем ковер
қат- сохнуть
қыста зимой
ой мысль
тоқы- вязать, ткать
шірі- гнить

Тапсырма 85

Прочтите вслух, ответьте на вопросы письменно.

1. Сен институтта кіммен бірге оқисың? 2. Омар қазақша қайда жазады? 3. Кітапты еденге қоясың ба, терезеге қоясың ба? 4. Асқар қызметтен немен қайтады? 5. Сақыпжамал ертең қызметке келе(ді) ме? 6. Айжамал Әуезовтың «Абай жолы» романын оқиды ма? 7. Сен осы институтта оқисың ба? 8. Әлімқан Алматыға жақында бара(ды) ма? 9. Сен зауытта істейсің бе, институтта оқисың ба? 10. Қазақ тілі сабағында сендер қазақша ән саласыңдар ма? 11. Ертең институтқа барасыңдар ма, бармайсыңдар ма? 12. Сағат екіде профессор лекцияны қайда оқиды?

Тапсырма 86

Переведите на казахский язык письменно.

1. Я ставлю картину на пол, Айша вешает ее на стену. 2. Вы (вежливая форма ед.ч.) не приезжаете на работу на метро. 3. Ты читаешь роман Ауэзова «Путь Абая»? 4. Я не читал этот роман вчера, завтра почитаю. 5. Вы (простая форма мн.ч.) ездите в Алматы поездом. 6. Ты не учишься в Шымкентском институте, ты учишься в Московском университете. 7. Мой отец теперь не работает на заводе, он работает в на фабрике. 8. Я еду в институт в пять часов, возвращаюсь в восемь. 9. Ты не приходишь в аудиторию в восемь часов. 10. В этом году я не еду в Астану, еду в Алматы. 11. Аскар приедет из Шымкента завтра вечером. 12. Мясо, которое лежит на полу, гниет. 13. Повесь картину на стену.

Урок 17

ФОНЕТИКА

Гласный звук [ө]

Его отличие от других губных гласных [о], [ɣ], [ɣ̄]

Для произнесения этого звука следует открытые губы округлить и вытянуть вперед, язык продвинуть вперед, вниз и выдохнуть воздух.

Звук, обозначаемый буквой **ө**, переднерядный: **көз** *глаз*, **көш-** *кочевать*, **көше** *улица*. По ряду он противопоставляется заднерядному звуку [о], в одном слове они не употребляются.

В начале слова произносится как восходящий дифтонг [**wө**], в середине — чистый гласный [**ө**].

[**Ө**] употребляется в словах с мягкими звуками. Он сочетается с гласными переднего ряда [**е**], [**і**], которые подвергаются губной ассимиляции, а также с губным гласным [**ɣ**] и мягкими согласными [**г**], [**к**]: **көлді** *озеро*, **көзге** *в глаз*, **көлдерде** *в озерах*.

Он не употребляется в словах с твердыми гласными **а**, **о**, **ы**, **ұ**; твердыми согласными **ғ**, **қ**.

Произнесение [**ө**] несколько сближается с *ё* в русских словах *лётчик*, *отлёт*.

От различия между звуками [о] и [ө] по твердости первого и мягкости второго зависит и значение слов.

Жаттығу 87

Прочтите слова, обратите внимание на значение слов в зависимости от наличия в нем [о] или [ө], запомните различие значений слов.

бөз *бязь* — **боз** *светло-серый*
бөл- *делить* — **бол-** *быть*
дөп *точно* — **доп** *мяч*
өз *свой* — **оз-** *обгонять*
өс- *расти* — **ос-** *разрезать*
сөз *слово* — **соз-** *тянуть*
төз- *терпеть* — **тоз-** *распыляться*
төр *почетное место* — **тор** *сеть*
төрт *четыре* — **торт** *торт*
төс *грудь* — **тос-** *подставлять*

[Ө] отличается от [ү] широтой раствора рта, т.е. [ө] — широкий звук, а [ү] — узкий. Их отличие имеет смыслоразличительную функцию, что отражается на значении слов. [Ө] и [ұ] противопоставляются по всем параметрам. Первый — переднерядный и широкий, второй — заднерядный и узкий.

Об этом подробно поговорим в соответствующих разделах.

По правилам казахской орфографии **ө** пишется только в первом слоге слова. Во втором и последующих слогах, а также в конце слова **ө** не пишется. В разговорной речи, где действует закон губной гармонии, его употребление во всех позициях в слове является обычным явлением.

Если в слове в первом слоге имеется **ө**, а во втором слоге пишется буква **е**, она под воздействием закона губной гармонии произносится как **ө**. Пишется **көзде**, читается [көздө]; пишется **төрден**, читается [төрдөн]; пишется **көзге**, читается [көзгө].

Однако в современном казахском языке к концу слова губная гармония несколько ослабляется.

Жаттығу 88

Произнесите по правилам губной гармонии слова:

көп, көл, төрден, шөп, шөлде, төл, төлде, көз, көзде, көптен, шөпте. Составьте с ними предложения.

Жаттығу 89

Прочтите, спишите текст и переведите его на русский язык.

1. Осы бөлмеде он тоғыз студент, екі профессор отыр. 2. Қолда барда алтынның қадірі жоқ. 3. Кеше біз Қазақстаннан келген көрмеге бардық. 4. Мен кітап сатып алдым, сол кітапқа жиырма алты теңге төледім. 5. Жиырма сегізді екіге бөлгенде он төрт болады. 6. Жолда кездескен судан жолаушылар аман-есен өтті. 7. Өз елім — алтын бесік. 8. Атам кітап оқыганда көзілдірік киеді. 9. Біз университетке Моховая көшесімен келеміз. 10. Сен ертең Асқарға қай көшеде жолығасың? 11. Ертең бізге қадірлі ақсақал қонаққа келеді. 12. Көптен бері жолықпаған досымды мен метрода көрдім. 13. Ертең бізге қонаққа көп адам келеді.

Объяснения

Елім = ел + аффикс принадлежности 1-го лица.

Көптен = көп + аффикс исходного падежа.

Көшесімен = көше + аффикс принадлежности 3-го лица -сі + аффикс инструментального падежа.

Судан = су + аффикс исходного падежа.

Сөздік

аман-есен благополучно
бесік колыбель
бөл- делить
бөлме комната

жолық- встречаться
көзілдірік очки
көп много
көптен издавна
көрме выставка
Көшербай мужское имя
көше улица
қай? который из них?
қадірлі уважаемый
қол рука
орналас- располагаться
осында сюда
өз свой
өт- проходить
су вода, река
төле- платить
төрт четыре

Деепричастие на -а, -е, -й ✦ Көсемше

Аффикс **-а/е/й**, образующий настоящее обычное время, одновременно служит для образования деепричастия.

Глагол в этой форме выступает как основной и сочетается с другими глаголами, выполняющими служебные функции; он образует сложный глагол или формы глагола, выражающие способ действия: **кел-е қалды** *пришел внезапно*, **айт-а салды** *высказал внезапно*, **айт-а берді** *продолжал говорить*, **жүр-е берді** *продолжал идти*, **оқы-й бастады** *начал читать* и т.д.

Тапсырма 90

Прочтите и переведите на русский язык. Проанализируйте известные вам формы имен существительных и глагола.

Сырымның шешендік сөздерінен

1. Сырым кішкене бала кезінде далада бір қартқа кездесіп, сәлем береді. 2. Қарт: «Балам, аман ба, кімнің баласысың?» — дейді. 3. Сырым: «Сенің балаңмын», — дейді. 4. Қарт таң қалып, сөзін қайталайды. 5.Сырым да сол жауабын қайталайды. 6. Қарт енді: «Қалай сен менің балам боласың», — дейді. 7. Сырым: «Неге сіздің балаңыз болмаймын, жаңа ғана «балам, аман ба?» дедіңіз ғой», — дейді. 8. Қарт Сырымның жауабына риза болып кете береді.

Жаттығу 91

Спишите предложения. Ответьте на вопросы письменно.

1. Сырым кімге кездесті? 2. Қарт қалай амандасты? 3. Сырым қартқа қандай жауап берді? 4. Қарт тағы не деді? 5. Сырым оған қалай жауап берді? 6. Қарт Сырымның жауабына риза болды ма? 7. Сен досыңмен қалай амандасасың? 8. Сендер кеше автобуста кімге кездестіңдер? 9. Нәзір оқытушының тапсырмасын Сәулеге қашан айта бастады? 10. Сен ана қартқа сәлем бердің бе?

Объяснения

Балам = бала + аффикс принадлежности 1-го лица.

Баласысың = бала + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс сказуемости 2-го лица.

Кезінде = кез + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа.

Кімнің = кім + аффикс родительного падежа.

Сөздерінен = сөз + аффикс множественного числа -дер + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс исходного падежа.

Тапсырмасын = тапсырма + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс винительного падежа -н.

Сөздік

айта баста- начинать говорить
аман благополучный
амандас- здороваться
ана тот
балам сынок
жаңа ғана только что
жауап ответ
кезінде во время (чего-л.)
кете бер уходить
кешқұрым вечером
кімнің? чей?
қайта снова
қайтала- повторять
қалай? как?
неге? почему?
риза бол- быть довольным
сәлем бер- здороваться
таң қал- удивляться
шешендік остроумный

Урок 18

ФОНЕТИКА

Звуки [ұ], [ү]

Эти звуки казахского языка, как и звук [**ө**], относятся к числу трудных для тех, кто с ними встречается впервые. Поэтому они требуют больше внимания при их изучении.

Звук [ұ]

Встречается во всех позициях в слове. Однако современная казахская орфография ограничивает употребление буквы **ұ** первым слогом. Исключение делается только для двух слов, которым позволяется присутствие [**ұ**] во втором слоге, — **бұлбұл** *соловей*, **мазмұн** *содержание*.

Это губной, заднерядный, узкий и краткий гласный звук. По изображению от буквы **ү** отличается присутствием «пояска» — черточки.

Чтобы произнести [**ұ**], следует выдвинуть вперед округленные губы, поднять заднюю часть языка к мягкому нёбу и выдохнуть воздух через рот.

[**Ұ**] противопоставляется как краткий и узкий гласному звуку [**о**], который имеет нормальную длительность и является широким.

Произнесение [**ұ**] иногда близко к произнесению [у] в русских словах *сума*, *мурлыкать*.

Сравните следующие слова по противопоставленности произношения по подъему языка: по узости [**ұ**] и широте [**о**] — и, соответственно, различию их значения.

ұл *сын* — **ол** *он*
жұл- *рвать* — **жол** *дорога*
құл раб — **қол** рука
бұл *это* — **бол-** *быть*
тұл *вдова* — **тол-** *наполняться*

> **Запомните!** Если в первом слоге употребляются губные звуки [**ұ**], [**о**], а во втором слоге пишется [**ы**], то последний произносится как губной гласный [**ұ**]: **құлын** [құлұн], **қолым** [қолұм], **жұмыртқа** [жұмұртқа], **болды** [болдұ], **тұмсық** [тұмсұк], **мұрын** [мұрұн], **ұлы** [ұлұ], **толды** [толдұ], **орын** [орұн]. В трехсложных словах губная гармония к концу слова ослабляется: **құлынды** [құлұндұ], [құлұнды] и т.д.

Жаттығу 92

Упражняйтесь в произнении слов с [ұ]. Составьте с ними предложения.

Ұл, ұя, бұл, бұрын, жұлдым, тұман, жұм, солды, борды, жұмбақ, мұғалім, болдың, тұрдық, бұрдық, толық, сұқтың, мұрным.

Тапсырма 93

Перепишите, прочтите внимательно слова с [ұ] и переведите предложения на русский язык.

а) *1. Төменгі ұяда алты жұмыртқа жатыр. 2. Айнұр сол жұмыртқаларды ұядан алмайды. 3. Мына қорада тұрған бұзау емес, жас құлын. 4. Абай Құнанбайұлы — қазақтың ұлы ақыны. 5. Біз кеше қаладан қою тұманда жолға шықтық. 6. Сен ертең институтқа сабаққа келгенде ұзақ боласың ба? 7. Жұбан Молдағалиұлы — Қазақстанда белгілі ақын. 8. Мұғалім тақтаға қазақша жазу жазады. 9. Мен терезе тұсында отырған Ұлықбекті көрдім. 10. Кеше театрда болғанда Айшаға бұл қаламды бергенмін. 11. Нәзір ағаштың бұтағын балтамен кеседі, арамен кесті. 12. Сол кескен бұтақта ұя жоқ. болды. 13. Бала мұрынды шұқымайды. 14. Асқар Астанада бұрын болған емес. 15. Жұмысшылар біздің қалаға қарай бұрылды.*

ә) *«Қазақстан Республикасында орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып табылады».*

2-я статья. Қазақстан Республикасының тіл туралы заңы.

Объяснения

Жазушыны = жазушы + аффикс винительного падежа.

Мұрным = мұрын + аффикс принадлежности 1-го лица.

Республикасында = республика + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс местного падежа.

Соңы = соң + аффикс принадлежности 3-го лица.

Тұсында = тұс + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс местного падежа.

Ұлы = ұл + аффикс принадлежности 3-го лица.

Ұядан = ұя + аффикс исходного падежа.

Сөздік

Айнұр женское имя
ара пила
балта топор
белгілі известный
болып табылады является
бота верблюжонок
бұр- поворачивать
бұрыл- поворачиваться
бұрын раньше
ертең завтра
жазушы писатель
жұл- рвать
жұм- закрывать (глаза, рот)
жұмбақ загадка
жұмыртқа яйцо, яйца
жұмыс работа

қарай к
қарым-қатынас общение
қорлық муки, мучение
қою густой
құлын жеребенок
мұғалім [мұғалым] учитель
мұрын нос
соң конец
сұқ- втыкать
табыл- находиться
толық полный
төменгі нижний
тұман туман
тұмсық клюв, морда
тұр- стоять, вставать
тұс сторона
тұсында возле, около
ұзақ долго
ұлтаралық межнациональный
ұл сын
ұлы великий
Ұлықбек мужское имя
ұрлық воровство
ұя гнездо
шұқы- ковы

Запомните! Глаголы **тұр** и **отыр** имеют два значения:
1) 2-е лицо единственного числа повелительного наклонения, соответственно *стой* и *сядь*: **Сен тақта жанында тұр** *Ты стой у доски*; **Сен үстелге отыр** *Ты сядь за стол*;
2) 3-е лицо настоящего времени — *стоит*, *сидит*: **Сәуле терезе алдында тұр** *Сауле стоит перед окном*; **Арман партада отыр** *Арман сидит за партой*.

Тапсырма 94

а) Выучите пословицы.
1. Ұрлық соңы — қорлық.
2. Ұстаздан шәкірт озды.
3. Тұлпар шапса жетіледі, сұңқар ұшса жетіледі.

ә) Перепишите, прочтите и переведите стихотворение. Постарайтесь выучить его наизусть. Найдите известные вам формы слов.

Туған жер

Бұл — жарыққа аяқ басып туған жер.
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық — алтын.
Қайтып келмес кезімде
Ойын ойнап, шыбын шіркей қуған жер.

Мағжан Жұмабай

Объяснения

Аяқ басып = аяқ бас + аффикс деепричастия.
Кірім = кір + аффикс принадлежности 1-го лица.
Ойнап = *ойна* + аффикс деепричастия.
Шапса = шап + аффикс условного наклонения.
Ұшса = ұш + тот же аффикс.

Сөздік

аяқ бас- шагать
бұл это
жарық свет
жастық молодость
жетіл- совершенствоваться
кес- резать
кіндік пуповина
кір грязь
қайтып келмес безвозвратный
қу- гонять
құлан кулан (дикая лошадь)
ойна- играть
ойын игра
туған родная
оз- обгонять
сұңқар сокол
тұлпар быстроногий скакун
ұстаз учитель, наставник
ұш- летать
шап- скакать
шәкірт ученик, воспитанник
шыбын-шіркей насекомые

ГРАММАТИКА

Форма на -п/ып/іп ✦ Көсемше

Форму, образуемую посредством аффикса **-п**, принято называть «деепричастием», по-казахски **көсемше**. Однако следует отметить, что «деепричастие» лишь одна из ее функций.

Это многофункциональная форма, в текстах встречается весьма часто. Она выполняет разные грамматические функции.

Аффикс **-п** имеет три фонетических варианта: **-п**, **-ып**, **-іп**.

Вариант **-п** присоединяется к глаголам, оканчивающимся на гласный, независимо от того, являются ли основы мягкими или твердыми: **қара + п**, **төле + п**, **шірі + п**. Другие два варианта подчиняются закону нёбной гармонии.

Вариант **-ып** присоединяется к глаголам с конечным согласным, которые имеют твердые звуки: **бар + ып**, **қайт + ып**, **жинал + ып**.

Вариант **-іп** присоединяется к глаголам с конечным согласным, имеющим мягкие звуки: **кел + іп**, **бер + іп**, **әкел + іп**.

Эта форма в функции деепричастия в предложении выражает сопровождающее-предшествующее действие при другом основном глаголе: **Асқар Алматыдан *қайтып келіп* сабаққа кірісті** *Аскар вернулся (вернувшись) из Алматы и приступил к уроку*. **Жамал ет *әкеліп*, апасына берді** *Жамал принесла мясо и дала своей маме*. В этих примерах основное действие выражено глаголами **кірісті**, **берді**, а сопровождающее-предшествующее действие — глаголами в форме на **-п**: *қайтып келіп, әкеліп.*

Таким образом, при употреблении этой формы в функции деепричастия обязательно присутствие другого глагола. В этой функции форма на **-п** часто соответствует русским деепричастиям или наречиям.

Форма на **-п** сочетается с многочисленными вспомогательными (служебными) глаголами и выполняет разные грамматические функции.

★ С глаголами **жатыр-**, **отыр-**, **тұр-**, **жүр-** форма на **-п** образует настоящее продолженное время: **Сәуле оқып жатыр** *Сауле читает в данный момент*; **жазып отыр** *пишет* (*сидя*), **сөйлеп тұр** *говорит* (*стоя*), **барып жүр** *ходит постоянно*. Об этом подробно будем говорить далее.

★ С глаголами **бер-**, **ал-**, **қал-**, **қой-** и пр. форма на **-п** образует разные значения способа действия: **Асқар айтып берді** *Аскар уже рассказал*; **тартып алды** *отобрал*; **көріп қалды** *увидел мельком*; **сатып қойды** *уже продал* и т.д.

★ Принимая аффиксы лица, форма на **-п** образует прошедшее неочевидное время: **кел-іп-пін** *я, оказывается, приходил* (*по наслышке, об этом я не знаю*); **келіп-сің** *ты, оказывется, приходил*; **кел-іп-ті** *он, оказывается, приходил* и т.д. В этом случае она не сочетается со вспомогательными глаголами и не выражает сопутствующее действие.

Жаттығу 95

а) Перепишите, вставляя вместо многоточия соответствующий вариант аффикса **-п**. Переведите фразы. Ответьте на вопросы письменно.

1. Қарақұл жұмыртқаны ұядан ал..., саған берді ме? 2. Мынау ұйықта... жатқан бота ма, бұзау ма? 3. Абай Құнанбайұлы қашан дүниеге кел...ті? 4. Өмірзақ тұманды кеште ауылға бар... келді ме? 5. Кіндік кескен жерде құлан көр... қайттың ба? 6. Айнұр оқудан кел... тамақ іште ме? 7. Туған ауылда кім ана тілін оқытатын мұғалім бол... істейді? 8. Сен таңертеңгі сабаққа бар... көп оқисың ба? 9. Айша кітап изде... келді ме, дәптер изде... келді ме? 10. Кеше ол Алматыда кімге кездес... қайтты?

ә) Переведите и выучите выражение:

Тіл — аса қадірлеп ұстайтын байлығымыз.

Ғ.Мүсірепов

Жаттығу 96

Образуйте форму на **-п** от глаголов *бар*, *кет*, *бер*, *сал*, *кес*, *сана*, *төле*. Составьте с их участием словосочетания и предложения.

Тапсырма 97

Переведите письменно на казахский язык.

1. На ветке висят четыре гнезда. 2. Когда смотришь на свет, закрой глаза. 3. Мы вчера видели поэта Жубана Молдагалиулы. 4. Не смотри на густой туман, не бойся его, езжай в аул. 5. Наш маленький жеребенок стоит во дворе. 6. Сколько яиц лежит в гнезде? 7. Ты взяла яйца из гнезда на ветке? 8. Каракул работает в родном ауле, он пасет овец. 8. Мой сын учится в городской школе в шестом классе. 9. Мы уважаем родной язык.

Тапсырма 98

Прочтите вслух, перепишите и переведите фразы на русский язык.

1. Жақсы ұл — шаршағанда қолтықтан демейтін таяныш. 2. Ошақта отты сөндірмейтін ізбасар. 3. Ұлы ер жетіп отбасы құруына әке-шеше борышты. 4. Олар ісімен, сөзімен, жатса да, тұрса да тәрбиесін аямаған. 5. Ұл-қызына өмірлік серікті іздеуге де көмектесетін солар. 6. Ата-ана өз балаларын — ұл-қыздарын мәпелейді. 7. Сондықтан, ұл да, қыз да ата-анасын қадірлейді. 8. Біз ата-анамызды қадірлейміз. 9. Кеше мен Ұзақбаймен метрода кездестім. 10. Қазақтар бір кезде радионы «ұзын құлақ» деп, велосипедті «шайтан арба» деп атаған.

Объяснения

Байлығымыз = байлық + аффикс принадлежности 1-го лица множественного числа.

Демейтін = деме + аффикс причастия.

Жатса = жат + аффикс условного наклонения.

Көмектесетін = көмектес + аффикс деепричастия.

Қолтықтан = қолтық + аффикс исходного падежа.

Оқытатын = оқыт + аффикс причастия -атын.

Солар = сол + аффикс множественного числа.

Сөзімен = сөз + аффикс принадлежности 1-го лица + аффикс инструментального падежа.

Сөндірмейтін = сөндір + аффикс отрицания + аффикс причастия.

Тәрбиесін = тәрбие + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс винительного падежа.

Тұрса = тұр + аффикс условного наклонения.

Ұстайтын = ұста + аффикс причастия.

Шаршағанда = шарша + аффикс причастия + аффикс местного падежа.

Іздеуге = изде + аффикс имени действия + аффикс направительного падежа.

Ісімен = іс + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс инструментального падежа.

Сөздік

ана тілі родной язык
аса очень
ая- жалеть
байлық богатство
борышты обязан
бота верблюжонок
деме- поддерживать
дүниеге кел- родиться
ер жет- взрослеть
көмектес- помогать
қадірле- уважать
қолтық подмышка
құлақ ухо
құр- создавать
мәпеле- лелеять
оқыт- учить кого-либо
от огонь
ошақ очаг
өмірлік пожизненный
серік спутник

солар они
сөз слово
сол тот
сөндір- гасить
таяныш опора
тәрбие воспитание
тұр- вставать
ұзын длинный
ұйықта- спать
ұста- держать
шарша- уставать
ізбасар продолжатель
ізде- искать

Урок 19

ФОНЕТИКА

Звук [Ү]

Специфический звук [ү] в казахской устной речи произносится во всех позициях в слове: в начале, середине и конце.

Однако по правилам современной орфографиии казахского языка написание буквы **ү** ограничивается лишь первым слогом. Единственное слово, которому «повезло», — **дүлдүл** *скакун*, для которого орфографией допускается написание **ү** и во втором слоге.

[Ү] — губной, переднерядный, узкий и краткий гласный звук. По этим характеристикам звуки [ұ] и [ү] отличаются друг от друга лишь одним признаком, по которому они противопоставляются друг другу, — положением языка при их произнесении. [Ұ] — заднерядный, а [ү] — переднерядный. На письме они различаются наличием «пояска» — черточки у заднерядной гласной буквы **ұ** и ее отсутствием у переднерядной буквы **ү**.

Таким образом, в буквах **ұ**, **ү** наличие «пояска» является индикатором заднего ряда, его отсутствие — признаком переднего ряда. По остальным графическим характеристикам они одинаковы.

По краткости и узости [ү] противопоставляется [**ө**], который является звуком нормальной длительности и широким гласным.

Как произнести [ү]? Вытянуть округленные губы вперед, поднять переднюю часть языка к твердому нёбу и выдохнуть воздух.

Произнесение [ү] бывает близко к произнесению [**ю**] в некоторых русских словах: *лютик*, *пилюля*.

Звук [ү] в одном слове сочетается со звуками[**ө**], [ү], [**і**], [**ә**], [**е**], [**к**], [**г**]. Не употребляйте [ү] в словах с заднерядными гласными **а**, **о**, **ұ**, **ы** и твердыми согласными **ғ**, **қ**.

> **Запомните!** Если в первом слоге пишутся буквы **ө**, **ү**, а во втором — **і**, то ее надо произносить как [ү]: **көзім** [көзүм], **жүрді** [жүрдү].
> Если в первом слоге пишется **ү**, а во втором слоге имеется буква **е**, ее надо произносить как [**ө**]: **үлкен** [үлкөн], **күзде** [күздө].

Противопоставление звуков [ү] — [ө] можно видеть в значениях слов:
көз *глаз* — **күз** *осень*
сөз *слово* — **сүз-** *бодать*
төз- *терпеть* — **түз-** *составлять* — **түз** *пустыня*

Жаттығу 99

Учитесь произносить звук [ү] в односложных и двухсложных словах.

а) *Үй, сүй, жүз, жүр, күз, үш, күш, Гүлжан, түс, сүрт.* Составьте предложения.

ә) Прочтите [і] как [ү] во втором слоге после [ү], [ө]: *жүзім* [*жүзүм*], *жүзік* [*жүзүк*], *Гүлсім* [*гүлсүм*], *күлді* [*күлдү*], *үшінші* [*үшүншү*]; *төрді, күкірт, көзді, сөзді, сүртті, түскі.*

Жаттығу 100

Прочтите [е] как [ө] после гласных **ү, ө**. Составьте предложения с этими словами.

Күзде [күздө] *осенью*, **үйде** [үйдө] *дома*, **үште** *в три*, **үйрек** *утка*, **көше** *улица*, **бөлме** *комната*, **өлше-** *измерять*, **өкше** *каблук*, **сүйем** *я люблю*, **күлше** *лепешка*, **көлде** *на озере*, **өлме** *не умирай*, **түйең** *твой верблюд*, **көзде-** *целиться.*

Запомните! По правилам современной казахской орфографии губные буквы **о, ө, ұ, ү** пишутся только в первом слоге слова. Во втором и последующих слогах они не пишутся. Исключение в орфографии делается для букв **ұ, ү** лишь в словах **бұлбұл** *соловей*, **мазмұн** *содержание* и **дүлдүл** *скакун*. Буква **о** пишется в заимствованных словах в любой позиции: *монолог, педагог, динамо* и т.д.

Жаттығу 101

Прочтите по правилам огубления гласных [**ы**], [**і**] как противопоставленные им огубленные гласные звуки [**ұ**], [**ү**] во втором слоге после губных [**о**], [**ө**], [**ұ**], [**ү**], [**у**]. Составьте предложения.

Үйдің [*үйдүң*], *Үрім* [*үрүм*], *ұлың* [*ұлұң*], *ұлы* [*ұлұ*], *ұлыс* [*ұлұс*], *отыр* [*wотұр*]; *оқы, жүрдік, осы, мұны, жұлдық, мосы, болдым, көрдім, құлдық, оттық, сөздік, түрлі, көпшік, туы, жудық, қуыс.*

Тапсырма 102

Прочтите, отмечая огубление гласных, и переведите на русский язык.

1. Сен кеше осы институтта болдың. 2. Асқарды осы көшеде көрмедім. 3. Кітапты күн сайын көп оқи береміз. 4. Құлдық дәуірі Орта Азияда әлдеқашан жойылған. 5. Қазіргі Қазақстан Республикасының туы аспан көк түсті. 6. Қазақ қызды қияға, ұлды ұяға қондырады. 7. Жүрісі жаман жігітті ел ішінде жау алар, шығысы жаман қамысты су ішінде өрт шалар. 8. Қыз өсірген ата-ана қызы бой жеткенше еңбектенеді. 9. Қыз өсірдім — бой жетті, еріне кетті, ұл өсірдім — ер жетті, үйіне кетті. 10. Студенттер Өскеменге барып екі ай жүріп, Мәскеуге қайтты. 11. Туысқандар алыс ауылдан осы қалаға көшіп келді. 12. Бүгін біз барлық сабақта қаламмен конспект жаздық.

Тапсырма 103

Прочтите, перепишите, переведите на русский язык и запомните выражения. Сделайте морфологический анализ слов текста.

1. Сүрінгенге жұдырық.

Тому, кто споткнулся, еще и тумаки (о невезении, поговорка близка к русскому «На бедного Макара все шишки валятся»).

2. Ұлың Үрімде, қызың Қырымда.

Твой сын в Риме (Византии), а твоя дочь в Крыму (о больших просторах страны казахов).

3. Ұлыстың ұлы күні (Великий день народа). Так называется праздничный новогодний день наступления начала солнечного года — месяца Наурыз. Он наступает 22 марта по нынешнему, григорианскому календарю.

4. Көш жүре түзелер. Кочевье наладится по ходу (о делах, которые вначале не очень удаются, но потом идут лучше).

5. Анаға қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер.

Объяснения

Аударыңдар = аудар + аффикс повелительного наклонения 2-го лица множественного числа.

Бой жеткенше = бой жет + аффикс -кен + аффикс наречия.

Жауап беріңдер = жауап бер + аффикс 2-го лица множественного числа повелительного наклонения.

Қызың = қыз + аффикс принадлежности 2-го лица.

Өсер = өс + аффикс будущего времени.

Түзелер = түзел + тот же аффикс.

Ұлың = ұл + аффикс принадлежности 2-го лица.

Ішінде = іш + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс местного падежа.

Сөздік

аудар- переводить
әлдеқашан давным-давно
бой жет- взрослеть (о девушке)
бүгін сегодня
Гүлжан, Гүлсім женские имена
дәуір эпоха
еңбектен- трудиться
ер муж, мужчина
жең- побеждать
жазбаша письменно
жауап бер- отвечать
жойыл- быть уничтоженным
жұдырық кулак
жүз- плавать
жүзім виноград
жүзік колечко
жүріс походка
көш кочевье
күз осень
күл- смеяться
күн сайын ежедневно
қазіргі современный
қамыс камыш
қия даль
қондыр- поселять
құлдық рабство
орта средний
өрт пожар
Өскемен Усть-Каменогорск
өс- расти

өсір- растить
өте очень
сұрақ вопрос
сүрін- спотыкаться
телефон соқ- звонить по телефону
ту флаг, знамя
түзел- исправляться
түс цвет
үлкен большой, старший
үйрек утка
Үрім Рим, Византия
ұлыс народ
ұна- нравиться
үй дом
үш три
үшінші третий
шал- охватывать
шығыс восток, восход
іш внутренность, нутро

Тапсырма 104

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қазақстанда құлдық қашан жойылды? 2. Қазіргі қазақ тілінің сөздігі бай ма? 3. Алматы қаласында көшелер өте көп пе? 4. Сендер күн сайын көп кітап оқисыңдар ма? 5. Аудиторияның ішінде орындық аз ба, көп пе? 6. Үшінші курста қанша қыз, қанша жігіт оқиды? 7. Сәуленің жүрісі Асанға ұнай ма? 8. Үйрек қайда жүзеді, көлде ме, өзенде ме? 9. Отан соғысында жауды кім жеңді? 10. Жігіттер, қыздар кеше Үлкен театрда болды ма? 11. Сенің отбасында қанша ұл, қанша қыз бар? 12. Кеше Айша паркте үш сағат қыдырды ма? 13. Сен Асқарға қашан телефон соқтың?14. Бүгін сабақта Жекен неге күліп жіберді?

Тапсырма 105

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Тридцать уток плавают на реке около аула. 2. У Сауле есть маленькое колечко, подаренное мамой. 3. Я дал Кариму пять интересных книг, которые купил в магазине. 4. Великий казахский поэт Абай Кунанбаев написал много произведений. 5. В городе Караганда есть много угля. 6. Я возвращаюсь домой в пять часов вечера. 7. Это не аульная школа, а большой дом. 8. В городе Москве очень много больших улиц. 9. В городе Кентау мало больших улиц. 10. Талғат еще не ходил в Большой театр. 11. Праздник Наурыз казахи называют «Великий день народа». 12. Когда ты приедешь домой, позвони Айше. 13. Сегодня я конспект писал не карандашом, писал ручкой.

Жаттығу 106

Оқып, орыс тіліне аударыңдар.

Өмірбаян

1. Мен, Томан (имя) Байтуұлы (отчество) Мақан (фамилия), 1982-жылы 22 наурызда Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданы Күмісті ауылында шопан отбасында дүниеге келдім. 2. Біздің отбасымызда төрт ағам, екі қызапам, барлығы жеті бала бар. 3. Мен кенжесімін. 4. Жанұяда әкем, шешем, атам және әжем бар. 5. 1989-жылы аудандағы орта мектепке оқуға түстім. 6. Оны

1999-жылы бітіріп, бір жыл ауылда мал бақтым. 7. Келесі жылы Алматыдағы Заң университетіне қабылдандым. 8. Қазір соның төртінші курсында оқып жүрмін. 9. Әлі үйленген жоқпын. 10.Мекен-жайым: 480021, Алматы қаласы, Құрмангазы көшесі, 36-үй, 21-пәтер, телефоным 1323546.

Объяснения

Ауылында = ауыл + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс местного падежа.

Кенжесімін = кенже + аффикс принадлежности 3-го лица -сі + аффикс сказуемости 1-го лица.

Мекен-жайым = мекен-жай + аффикс принадлежности 1-го лица.

Отбасымызда = отбасы + аффикс принадлежности 1-го лица множественного числа -мыз + аффикс местного падежа.

Отбасында = отбасы + аффикс местного падежа -нда.

Отбасыңда = отбасы + аффикс принадлежности 2-го лица -ың + аффикс местного падежа.

Университетіне = университет + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс направительного падежа.

Сөздік

астында внизу, под
аудар- переводить
бақ- пасти
барлығы всего
бойынша по
бітір- закончить
жанұя семья
жоғарыдағы верхний, предыдущий
заң юридический
келесі следующий
кенже самый младший
көше улица
күліп жібер- рассмеяться
қабылдан- быть принятым
қызапа старшая сестра
мекен-жай адрес
наурыз март
облыс область
оңтүстік южный
осы это
отбасы семья
өз свой
өмірбаян биография
пәтер квартира
түс- поступать
үйлен- жениться
үлгі образец
шеше мать
шопан чабан

Тапсырма 107

Жоғарыдағы үлгі бойынша өз өмірбаяныңды қазақша жаз.

Тапсырма 108

Мына сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сенің атың кім? 2. Сен қашан, қай жерде өмірге келдің? 3. Отбасыңда қанша бала бар? 4. Үйде әжең бар ма? 5. Мектепке оқуға қашан түстің? 6. Қай

жылы мектепті бітірдің? 7. Ауылда жұмыс істедің бе? 8. Қай жылы қай университетке оқуға түстің? 9. Қазір нешінші курста оқисың? 10. Қашан кімге үйлендің? 11. Ертең кешке қайда қыдырасыңдар? 12. Мекен-жайың қандай?

ГРАММАТИКА

Ілік септік ✦ Родительный падеж (падеж принадлежности)

Этот падеж выражает имя, которому принадлежит или к которому относится другое имя.

Он отвечает на вопросы **кімнің? ненің?**, соответствующие русскому вопросительному местоимению *чей?*. Его значениие в основном соответствует значению родительного падежа русского языка.

Ілік септік имеет аффикс с шестью вариантами — **-тың**, **-тің/дың/дің**, **ның/нің**:

1а) **-тың** употребляется после твердых основ, оканчивающихся на любой глухой согласный звук: **ат-тың**, **ас-тың**, **қап-тың**;

1ә) **-тің** — при тех же согласных, но после мягких звуков: **бес-тің**, **бет-тің**, **ит-тің**;

2а) **-дың** употребляется после твердых основ, оканчивающихся на звонкие согласные и сонорные **-л**, **-р**: **қаз-дың**, **мал-дың**, **қар-дың**;

2ә) **-дің** — при тех же согласных, но после мягких основ: **біз-дің**, **ел-дің**, **жер-дің**, **үй-дің**;

3а) **-ның** употребляется после твердых основ, оканчивающихся на гласный звук, а также на сонорные согласные звуки **-м**, **-н**, **-ң**: **ана-ның**, **адам-ның**, **нан-ның**, **аң-ның**;

3ә) **-нің** употребляется при тех же гласных и согласных, но после мягких основ: **әке-нің**, **жем-нің**, **кен-нің**, **жең-нің**.

Таблица вариантов аффикса родительного падежа

	После глухих	После звонких, **-л**, **-р**	После гласных, **-м**, **-н**, **-ң**
После твердых основ	**-тың**	**-дың**	**-ның**
После мягких основ	**-тің**	**-дің**	**-нің**

Имя в родительном падеже всегда выступает в роли определения. Оно является владельцем какого-либо предмета. Предмет обладания обычно выражается именем в форме принадлежности: **ат-тың бас-ы** *голова лошади* (*голова принадлежит лошади*); **Айша-ның сағат-ы** *часы Айши* (*часы принадлежат Айше*) и т.д. Словосочетания по этой конструкции можно создавать бесконечно. Подобная конструкция называется изафетным словосочетанием.

Эта конструкция напоминает русские словосочетания типа: *Сашина книга, Женькин карандаш, Машины амбиции.*

★ Таким образом, там, где слово имеет аффикс родительного падежа, рядом должно быть имя с аффиксом принадлежности: **Мәскеу + дің көше + сі** *улица Москвы*, **студент + тің дәптер + і** *тетрадь студента*, **жазушы + ның шығарма + сы** *произведение писателя*. Подробно об этом в разделе о категории принадлежности.

Жаттығу 109

Присоедините аффикс родительного падежа к следующим именам существительным и объясните значения слов. Составьте словосочетания и предложения с этими словами.

Қыс, күз, көктем, зат, жара, терезе, жар, сел, қой, ауыл, есік, тауық, жең.

Повторение пройденного

Вернитесь к уроку 16 и проверьте до этого места, как вы усвоили материал.

Урок 20

ГРАММАТИКА

Категория принадлежности

В казахском языке отсутствуют притяжательные местоимения типа русских. Как в таком случае выражать такие понятия, как русские *мой*, *твой* и т.д.?

Для этого в казахском языке используются личные местоимения в родительном падеже, которые соответствуют значению русских притяжательных местоимений.

Аффикс родительного падежа личных местоимений единственного числа отличается от аффикса обычного родительного падежа. При личных местоимениях он лишился начального **-н** и имеет формы **-ің**, **-ың**. Поэтому личные местоимения в родительном падеже выглядят как **менің**, **сенің**, **оның** вместо ожидаемых форм: **мен-нің**, **сен-нің**, **ол-дың**. Во 2-м лице вежливой формы и во множественном числе аффикс родительного падежа имеет обычные формы, присоединяемые к именам существительным.

Таблица личных местоимений в родительном падеже

	Жекеше	Көпше
1-е лицо	**менің** *мой*	**біздің, біздердің** *наш*
2-е лицо простая вежливая	 **сенің** *твой* **сіздің** *Ваш*	 **сендердің** *ваш* **Сіздердің** *Ваш*
3-е лицо	**оның** *его*	**олардың** *их*

Особенность родительного падежа и при личных местоимениях заключается в том, что он всегда требует от определяемого слова присоединения к нему аффикса принадлежности соответствующего лица. То есть там, где личное местоимение стоит в родительном падеже, обычно рядом находится имя с аффиксом принадлежности соответствующего лица и числа. Имя в родительном падеже выступает в функции определения, а определяемым при нем выступает имя с аффиксом принадлежности.

Мен-ің ата-м *мой дед*, **сен-ің қыз-ың** *твоя дочь*, **сіз-дің қалам-ыңыз** *Ваша ручка*, **о-ның кітаб-ы** *его книга*, **біз-дің дәптер-іміз** *наша тетрадь*, **сен-дердің көшелер-ің** *ваши улицы*, **сіз-дердің қойлар-ыңыз** *Ваши овцы*, **олар-дың балалар-ы** *их дети*.

ГРАММАТИКА

Тәуелдік жалғау ✦ Аффиксы принадлежности

В казахском языке существует специальная грамматическая категория, выражающая принадлежность предмета определенному грамматическому лицу, т.е. в казахской речи предмет часто приписывается определенному лицу. Эта категория отсутствует в русском языке.

Категория принадлежности образуется посредством аффиксов принадлежности трех лиц и множественного числа.

Имя с аффиксом принадлежности выражает предмет, владельцем которого является другой предмет или лицо. Как правило, предмет принадлежит одному из трех грамматических лиц: 1, 2 и 3-му — единственного и множественного числа. Грамматически это оформлено аффиксом соответствующего лица. Форма принадлежности довольно часто употребляется в тексте.

Имеются две формы принадлежности: форма конкретной принадлежности и форма абстрактной принадлежности.

Форма **конкретной принадлежности** выражает принадлежность конкретного предмета конкретному лицу или предмету. При этом имя — обладатель предмета, — выраженное отдельным словом, имеет аффикс родительного падежа: **Асқар-дың қалам-ы** *ручка Аскара*. Это — определительное словосочетание, образованное по принципу взаимного управления (матасу), в котором имя с аффиксом родительного падежа предшествует имени с аффиксом принадлежности.

Как видно из примера, в русском языке в подобных сочетаниях порядок слов иной — имя в родительном падеже в словосочетании стоит вторым.

При добавлении аффикса множественного числа он предшествует аффиксу принадлежности соответствующего лица: **дәптер-лер-ім** *мои тетради*.

Конкретная принадлежность выражается следующими аффиксами:

Жекеше

1 жақ: после гласных	**-м; -мыз-, -міз**
после согласных	**-ым, -ім; -ымыз, -іміз**
2 жақ: *простая* после гласных	**-ң**
после согласных	**-ың, -ің**
вежливая после гласных	**-ңыз, -ңіз**
после согласных	**-ыңыз, -іңіз**
3 жақ: после согласных	**-ы, -і**
после гласных	**-сы, -сі**

Көпше

1 жақ: после глухих	**-тарымыз, -теріміз**
после звонких и сонорных **-м, -н, -ң, -л**	**-дарымыз, -деріміз**
после гласных и сонорного **-р**	**-ларымыз, -леріміз**

2 жақ: *простая* после глухих	**-тарың, -терің**
после звонких и сонорных **-м, -н, -ң, -л**	**-дарың, -дерің**
после гласных и сонорного **-р**	**-ларың, -лерің**
вежливая после глухих	**-тарыңыз, -теріңіз**
после звонких и сонорных **-м, -н, -ң, -л**	**-дарыңыз, -деріңіз**
после гласных и сонорного **-р**	**-ларыңыз, леріңіз**
3 жақ: после глухих	**-тары, -тері**
после звонких и сонорных **-м, -н, -ң, -л**	**-дары, -дері**
после гласных и сонорного **-р**	**-лары, -лері**

По своему значению аффиксы принадлежности во множественном числе обозначают также **коллективную принадлежность,** когда один объект принадлежит множеству людей, предметов. **Ата + лар + ы** означает как *его деды*, так и *их дед*. Это становится понятным из контекста.

Қалам-ымыз *наша ручка*, т.е. предмет один, а обладателей много. Это же слово с аффиксом множественного числа **қалам-дар-ымыз** имеет два значения: 1) *наша ручка*, т.е. предмет один, а обладателей много; 2) *наши ручки* — предметов много, много и обладателей. Также имеют по два значения: **бала-лар-ыңыз** *ваш ребенок*, *ваши дети*; **бала-лар-ы** *их ребенок*, *их дети*.

★ Как правило, имя с аффиксом принадлежности сочетается с предшествующим именем в родительном падеже: **ат-тың бас-ы** *голова лошади*; **ауыл-дың шет-і** *край аула*; **Адам-ның қол-ы** *рука человека*; **Айша-ның бала-сы** *ребенок Айши*. Таким образом, если вы встретите в тексте имя с аффиксом принадлежности, рядом или через несколько слов ищите слово с аффиксом родительного падежа — название владельца предмета.

Сочетание имени в родительном падеже с именем с аффиксом принадлежности происходит посредством взаимного управления, по-казахски **матасу**. В научной тюркологической литературе этот способ связи называют «изафет» или «полный изафет».

При слове с аффиксом принадлежности имя может стоять и в основном падеже. Обычно это имеет место в названиях улиц, населенных пунктов, рек, озер и т.д., а также имен, выражающих неконкретный предмет: **Абылайхан көшесі** *улица Абылайхана*, **Шымкент қаласы** *город Шымкент*, **қала мектебі** *городская школа* и т.д.

★ Имена, сочетающиеся со словами **біздің**, **сіздің**, могут не принимать аффикса принадлежности: **біздің үйіміз//біздің үй** *наш дом*, **сіздің кітабыңыз//сіздің кітап** *Ваша книга*.

Жаттығу 110

Дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Ілік септікті, тәуелдік жалғауды табыңдар.

1. Біздің ауылдың жанында үш иттің қатты үргені естілді. 2. Олардың қасындағы өзеннің бетінде екі күн бойы сеңі ақты. 3. Сенің досың ертең таңда аңға шығады. 4. Ыбырай Кентаудың кенінде қызмет істейді. 5. Аттың басы

адамның басынан үлкен. 6. Банкіде ақша ұстау бізге ыңғайлы. 7. Қазақстанның бес теңгесінің құны — бір рубль (ескіше — сом). 8. Жарайсыңдар, балаларым «Атаның өзі — ақылдың көзі» деген. 9. Менің дәптерім Шәкірдің қолында. 10. Сенің маған айтқаның шын болды. 11. Сіздің газетке жазған мақалаңызды барлық студенттер оқыды. 12. Сендердің Алматыға барғандарыңды біздің курста бір-ақ адам білді. 13. Сіздердің бізге оқыған лекцияларыңыз өте қызық болды.

Объяснения

Бетінде = беті + аффикс местного падежа -нде.

Жазыңдар = жаз + аффикс 2-го лица множественного числа повелительного наклонения.

Жалғауды = жалғау + аффикс винительного падежа.

Жанында = жан + ы + аффикс местного падежа -нда.

Кенінде = кені + тот же аффикс.

Қолында = қолы + тот же аффикс.

Сұрақтарға = сұрақ + аффикс множественного числа -тар + аффикс направительного падежа.

Табыңдар = тап + аффикс 2-го лица множественного числа повелительного наклонения.

Талдаңдар = талда + тот же аффикс.

Түрін = түр + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс винительного падежа.

Сөздік

барлық все
бет поверхность
бойы в течение
бір-ақ только один
дауыстап громко
ескіше по-старому
жақ сторона, лицо (*грамм.*)
жан бок, сторона
жарайсыңдар молодцы
қатты громкий
құн стоимость
қызмет істе- служить, работать
мақала статья
орнына вместо
өзі сам
өте очень
сұрақ вопрос
сыяқты подобный
талда- анализировать
таң утро
тәуелдік принадлежность
ұста- держать
үр- лаять
ыңғайлы удобный

Жаттығу 111

Көп нүктенің орнына ілік септік және тәуелдік жалғауының тиісті түрін қосып, жазыңдар. Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Ананың көңілі балада, бала... көңіл... далада. 2. Айша... көйлег... әдемі екен. 3. Сен... ата... қайда жұмыс істейді? 4. Мен... әке... — университет... профессор.... 5. Асқар... ақша... көп пе, Сәуле... ақша... көп пе? 6. Студенттер...

жатаққана... қай көшеде? 7. Университет... аудиториялар... кең бе? 8. Тақта... жан...нда кім тұр? 9. Біз... көше...де үлкен базар бар. 10. Мен о... Алматыға барганын білмедім. 11. Сен... достар... Асан... былтыр қайда оқыган...н біле ме? 12. Мәскеу... көшелер... бізге университет сыяқты.

Тапсырма 112

Дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғауларды талдаңдар.

Жұрт неліктен ерсілі-қарсылы жүреді?

Бірде Қожадан:

— Таңертең жұрт осы неліктен ерсілі-қарсылы жүре бастайды? — деп сұрапты.

Сонда Қожа:

— Жұрттың бәрі бір жаққа қарай жүрсе, жер аударылып кетпей ме? Сондықтан жұрт ерсілі-қарсылы жүреді, — депті.

Тапсырма 113

Мақал-мәтелдерді дәптерге жазып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Қазаннан қара нәрсе жоқ, ассаң қарын тойдырар. 2. Қардан аппақ нәрсе жоқ, ұстасаң қолды тоңдырар. 3. Басыңды дауға берсең де жолдасыңды жауға берме. 4. Қамысты бос ұстасаң, қолыңды кеседі. 5. Ермек қуган пәлеге жолығады, еңбек қуган қазынаға жолығады.

Объяснения

Ассаң = ас + аффикс условного наклонения -са + аффикс 2-го лица.

Басыңды = бас + аффикс принадлежности 2-го лица + аффикс винительного падежа.

Жолдасыңды = жолдас + те же аффиксы.

Жүрсе = жүр + аффикс условного наклонения.

Қазаннан = қазан + аффикс исходного падежа.

Қардан = қар + тот же аффикс.

Қамысты = қамыс + аффикс винительного падежа.

Қолыңды = қол + аффикс принадлежности 2-го лица + аффикс винительного падежа.

Қосыңдар = қос + аффикс повелительного наклонения 2-го лица множественного числа.

Мәтелдерді = мәтел + аффикс множественного числа -дер + аффикс винительного падежа.

Түрінде = түр + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа.

Ұстасаң = ұста + аффикс условного наклонения + аффикс 2-го лица.

Сөздік

аппақ совершенно белый
ас- вешать, ставить
аударыл- перевернуться
бауыр родня
бәрі все, всё
бос слабо
бірде однажды
дау скандал
ермек развлечение
ерсілі-қарсылы вперед-назад, туда-сюда
жазып ал- выписать
жалғау аффикс
және и
жолдас товарищ, друг
жолық- встречаться
жүре баста- начинать ходить
қазан котел
қар снег
қамыс камыш
Қожа Ходжа Насреддин
қу- гонять
құра- составлять
мақал пословица
мәтел поговорка
нәрсе вещь
неліктен почему
сонда тогда
сондықтан поэтому
сұра- спрашивать
талда- анализировать
тойдыр- насытить
тоңдыр- морозить
түр форма, вид
ұста- держать

Жаттығу 114

Мына сөздерге тәуелдік жалғауын жекеше, көпше түрінде қосыңдар. Сөйлем құрап, жазып алыңдар.

Теңге, ақша, қарындаш, көше, институт, дәптер, кітап (при добавлении аффикса принадлежности превращается в *кітаб*), *сағат, аудитория, курс, адам.*

Тапсырма 115

Оқып, дәптерге жазып алыңдар. Жаттап алыңдар. Тәуелдік жалғауын талдаңдар.

Отан — менің ата-анам,
Отан — досым, бауырым.
Отан — өлкем, астанам,
Отан — аудан, ауылым.

Бүркіт Ысқақов

Тапсырма 116

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Мы читаем анекдоты Ходжи Насреддина. 2. Они очень интересны. 3. Совершенно белый снег покрыл улицы нашего города. 4. Отец Самата раньше работал на фабрике, сейчас работает на заводе. 5. Мой младший брат не боится волков. 6. Твоя красная ручка сейчас у меня. 7. Наш преподаватель казахского языка сегодня не дал задание на дом. 8. Я родился в Казахстане, Россия — моя вторая родина. 9. Мои родственники живут в городе Шымкенте. 10. Наши учи-

теля, которые приехали в Алматы, живут на проспекте Абая. 11. Ваши студенты сегодня пришли в институт в девять часов. 12. Ваш преподаватель английского языка вчера пришел на урок рано.

Тапсырма 117

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік жалғауларын талдаңдар.

Газет оқимыз

Ағайын Оспан батырды еске түсірді

1. Қандастарымыздың бірқатары неміс топырағындағы Мюнхен мен Кёлн қалаларында орын тепкен. 2. Қазір олар осында ел қатарлы еңбек етуде. 3. Өз ағайындарымыз алыста жүрсе де, атажұртты ардақ тұтады. 4. Бұған дәлел — жақында Мюнхендегі қазақ қауымдастығы бас болып, Кёлндегі қазақ қоғамымен бірлесе отырып, Шығыс Түркістанның ұлт азаттық батыры Оспан Исламұлының қазасы күнін еске түсірді. 5. Атаулы күнге неміс топырағындағы қазақтармен қатар Еуропадағы түрік ағайындардың өкілдері де қатысты.

«Қазақ елі»

Объяснения

Қалаларында = қала + аффикс множественного числа -лар + аффикс принадлежности -ы + аффикс местного падежа.

Қандастар = қандас + аффикс множественного числа.

Қоғамымен = қоғам + аффикс принадлежности -ы + аффикс инструментального падежа.

Топырағындағы = топырақ + аффикс принадлежности -ы + аффикс местного падежа -нда + аффикс имени прилагательного -ғы.

Сөздік

ағайын родственник
алыс даль
ардақ тұт- уважать
атажұрт родина
атаулы назначенный
бас бол- руководить
батыр герой
бұған этому
бірқатар некоторые
дәлел доказательство
ел қатарлы наравне со всеми
еске түсір- вспоминать
жақында недавно
жүрсе де хотя и находятся
қаза смерть
қатар наряду с
қатыс- участвовать
қауымдастық общественность
қоғам общество
орын теп- поселяться
осында тут
өз наш
өкіл представитель
талда- анализировать
топырақ земля
түрік турки
ұлт азаттық национально-освободительный

Урок 21

ГРАММАТИКА

Нақты осы шақ ✦ Настоящее продолжающееся время

Глагол в форме настоящего продолжающегося времени выражает действие, которое происходит в данный момент, или состояние.

Грамматически оно образуется сочетанием основного глагола в форме на **-п/ып/іп** со служебными глаголами состояния **жатыр-**, **отыр-**, **тұр-**, **жүр-**.

Аффиксы лица и числа прибавляются к служебным глаголам, а основной глагол в форме на **-п** остается неизменным: **айт + ып жатыр** *он говорит в данный момент*, **сөйле + п тұр + сың** *ты выступаешь в данный момент*, **жаз + ып отыр + мын** *я пишу в данный момент*, **қыдыр + ып жүр + сіндер** *вы гуляете в данный момент*, **кел + іп жатыр** *они прибывают в данный момент*.

Когда приведенные служебные глаголы употребляются самостоятельно, они имеют свое лексическое значение: **жатыр** *лежит*, **отыр** *сидит*, **тұр** *стоит*, **жүр** *ходит*. (Исторически они представляют собой соответственно формы времени от глаголов **жат-**, **отыр-**, **тұр- жүр-** с аффиксом **-ыр**: **жат + ыр = жатыр**, **отыр+ыр > отыр, тұр+ыр > тұр, жүр+ір > жүр**.)

Глаголы, кроме **жатыр**, имеют также значение повеления: **отыр** *сядь*, *сиди*, **тұр** *стой*, *встань*, **жүр** *ходи*, *пойдем*.

В сочетании с основным глаголом в форме на **-п** они выполняют главным образом вспомогательную грамматическую функцию, показывая время совершения действия. Например, словосочетание **айтып жатыр** *он говорит в данный момент* никак не связано с лежанием, субъект может говорить и стоя, и сидя, и на ходу; **оқып жүр** не связано с хождением, а просто обозначает *он учится* или *читает в данный момент*.

★ Эти глаголы произносятся слитно с основным глаголом с соблюдением закона гармонии звуков. При этом конечный **-п** основного глагола может переходить в **б**, **w**. Например, словосочетание **айтып тұр** произносится [айтыптұр], а **оқып отыр** — [оқұwотұр], **жазып жатыр** — [жазыбжатыр].

Эти глаголы употребляются также для выражения состояния говорящего: он сидя совершает действие или стоя и т.д. Если **жазып жатыр** означает *он пишет в данный момент*, не указывая состояние субъекта, то **ұйқтап жатыр** указывает на то, что субъект лежа совершает действие, и его состояние — *он спит в данный момент*. Также: **жазып отырмын** означает *я пишу сидя*, **оқытушы сөйлеп тұр** *преподаватель говорит стоя*, **Оспан қыдырып жүр** *Оспан гуляет* (*ходит*).

Запомните эти четыре глагола состояния, вы будете часто встречаться с ними. Положение вы легко выучите. Представьте себе, что мальчик по имени Болат *лежит* — **жатыр**. Затем он приподнимается и принимает другое состояние, *сидит* — **отыр**. Он поднимается и уже *стоит* — **тұр**. Наконец, он начинает двигаться, *ходит* — **жүр**.

Отрицательная форма образуется прибавлением к основному глаголу, с которым сочетается служебный глагол, аффикса отрицания **-па/пе/ба/бе/ма/ме**.

★ **После этого аффикс приобретает вид -й** (а не **-п**): **айт + па + й жатыр** *не говорит*, **оқы + ма + й отыр** *не читает*, **бер + ме + й жүр** *не дает*.

Спряжение глаголов жатыр, отыр, тұр, жүр

Глаголы **жатыр**, **отыр**, **тұр** имеют одинаковые формы аффиксов лица и числа — твердые, а **жүр** имеет мягкий вариант аффиксов. В 3-м лице, как в единственном, так и во множественном числе, все они не имеют аффикса лица.

Жекеше

1 жақ: -п жатыр, отыр, тұр + мын	-п жүр + мін
2 жақ: -п жатыр, отыр, тұр + сың	-п жүр + сің
вежл.: -п жатыр, отыр, тұр + сыз	-п жүр + сіз
3 жақ: -п жатыр, отыр, тұр	-п жүр

Көпше

1 жақ: -п жатыр, отыр, тұр + мыз	-п жүр + міз
2 жақ: -п жатыр, отыр, тұр + сыңдар	-п жүр + сіңдер
вежл.: -п жатыр, отыр, тұр + сыздар	-п жүр + сіздер
3 жақ: -п жатыр, отыр, тұр	-п жүр

Жаттығу 118

Мына етістіктерден нақты осы шақтың болымды, болымсыз түрлерін жасаңдар: *істе*, *тер*, *сал*, *бер*, *қой*, *төле*, *күл*. Жекеше, көпше түрінде жіктеңдер. Сөйлем құраңдар.

Тапсырма 119

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сендер қай университетте оқып жатырсыңдар? 2. Оқытушы тақтаның жанында сөйлеп тұр ма? 3. Кім кешегі тапсырманы жазып отыр? 4. Кітаптарды Алмас сандыққа салып жатыр ма? 5. Сіз кеше аудиторияда лекция тыңдап отырдыңыз ба? 6. Сен профессордың лекциясын жазып отырсың ба? 7. Қыздар қай паркте қыдырып жүр? 8. Сен не істеп отырсың? 9. Қорада ойнап жүрген баланың аты кім? 10. Профессор лекция оқып тұрғанда студенттер тыныш отырды ма? 11. Сен тапсырма жазып отырғанда Айгүл не істеп отырды?

ФОНЕТИКА

У әрпі ✦ Буква *у*

Гласного звука, аналогичного русскому гласному **у**, в казахском языке нет.

Буква **у** в казахском алфавите служит для обозначения нескольких звуков.

1. [**У**] в основном передает сонорный согласный звук, это происходит обычно после предыдущего гласного или между двумя гласными звуками. Таким образом, **у** в таких позициях произносится как губно-губной согласный звук [w], близкий к русскому звуку [*у*] в слове *шоу*, английских словах *know*, *how*.

> **Запомните!** Буквой ***w*** здесь обозначается **губно-губной** звук, а не русский губно-зубной звук [***в***]: **тау** [таw] *гора*, **жау** [жаw] *враг*, **анау** [анаw] *то*(*т*), **мынау** [мынаw] *это*(*т*); **ауа** [аwа] *воздух*.

2. [**У**] обозначает сочетание **ұ + w** в твердых словах после согласных: **жу** [жұw] *вымой*, **су** [сұw] *вода*, **ту** [тұw] *знамя*, **жуа [жұwа]** *дикий лук*.

3. [**У**] обозначает сочетание **ү + w** в мягких словах после согласных: **күту** [күтүw] *ухаживание*, *уход*, **жету** [жетүw] *достижение*, **келуші** [келүwші] *тот*, *кто приходит*.

Жаттығу 120

Дәптерге хазып алыңдар. Сөздегі **у** арқылы берілген дыбыстарды дұрыс оқыңдар. **У** бар сөздердің оқылуын түсіндіріңдер.

1. Мен әр мерекеде қатты қуанамын. 2. Тоқтар әрдайым оқуда үздік болды. 3. Жақындағы биік тау басында ақ қар жатыр. 4. Жау жоқ деме – жар астында. 5. Кеше бұршақ жауған жоқ, көп жауын жауып, жер батпақ болды. 6. Көрмені көру үшін біз Алматыға сапар шектік. 7. Үйге тапсырма беруді профессор әлі тоқтатқан жоқ. 8. Айша бұрын ауылға көп баратын, енді ауылға баруды қойды. 9. Бүгін кешке біздің үйге қонақ келуі мүмкін. 10. Кеше оқытушы берген тапсырманы оқи бер. 11. Асқар, жазушы Мұқтар Әуезовтің романын асықпай оқы. 12. Кеше кинoға баруға менің қолым тимеді.

Объяснения

Баратын = бар + аффикс прошедшего времени -атын.

Дыбыстарды = дыбыс + аффикс множественного числа -тар + аффикс винительного падежа.

Түсіндіріңдер = түсіндір + аффикс повелительного наклонения 2-го лица множественного числа.

Сөздік

арқылы через
әр каждый
асық- торопиться
әрдайым всегда
бару поездка
батпақ грязь, глина

бұршақ град
биік высокий
дұрыс правильно
жар обрыв
жау- падать (осадки)
жауын дождь
келу приход
қар снег
қой- перестать
қол ти- иметь время
қуан- радоваться
мереке праздник
мүмкін возможно
оқылу чтение
сапар шек- путешествовать
сөздегі то, что в слове
тоқтат- прекратить
тұлға форма
түсіндір- объяснять
тыныш тихо
үздік отличник

Тапсырма 121

Орыс тіліне аударыңдар, **-ған**, **-п** тұлғаларын талдаңдар. Еліктеу сөздерге көңіл аударыңдар.

Жаз

1. Жазды күн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
2. Ұзарып, өсіп толғанда;
3. Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда;
4. Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап.
5. Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
6. Жоғары-төмен үйрек-қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.

Абай Құнанбайұлы

Объяснения

Бұлтылдап = бұлтылда + аффикс деепричастия -п.
Көшіп = көш + аффикс деепричастия -іп.
Күркіреп = күркіре + аффикс деепричастия.
Өсіп = өс + тот же аффикс
Шауып = шап + аффикс деепричастия -ып.
Ұзарып = ұзар + тот же аффикс.

Сөздік

айнала вокруг
айтып бер- пересказать
ара середина
бәйшешек тюльпан
бұлтылда- виться
еліктеу подражание
жазды күн летом
жоғары вверх

жон спина
жылқы табун
көкорай зеленый
көңіл аудар- обращать внимание
көш- перекочевать
күркіре- грохотать
қон- поселиться
құлын-тай жеребята
қылтылда- мелькать
өс- расти
сымпылда- шуршать
тол- наполняться
төмен вниз
шалғын луг
шұрқыра- шуметь
шілде июль
ұзар- удлиняться
ұш- летать

Тапсырма 122

Жоғарыдағы Абай өлеңінің мазмұнын қазақша айтып беріңдер.

Урок 22

ГРАММАТИКА

Имя действия на -у ✦ Тұйық рай

Аффикс **-у** образует имена действия от глаголов. Он не имеет фонетических вариантов. Эта категория называется именем действия, потому что новообразования на **-у** грамматически являются именами, а по значению выражают глагольное действие, процесс и состояние. Как имя они принимают все словоизменительные формы имени существительного. В этом отличие имени действия на **-у** от русского инфинитива. Это несопоставимые категории в двух языках, хотя в учебниках и грамматиках казахского языка вы встретитесь с определением формы на **-у** как «инфинитив».

Айт *говори*, **айт + у** *говорение*; **кет** *уходи*, **кет + у** *уход*; **кір** *войди*, **кіру** *вхождение*, *вход*.

★ Если глаголы оканчиваются на гласные **ы**, **і**, при прибавлении к ним аффикса **-у** в письме по правилам орфографии они исчезают: **оқы** *читай*, **оқы + у = оқу** *чтение*, *учеба*, **жібі-** *смягчаться*, **жібі + у = жібу** *смягчение*, *размокание*.

★ Если глаголы оканчиваются на **п**, **к**, **қ**, при прибавлении к ним аффикса **-у** эти согласные озвончаются и соответственно переходят в **б**, **г**, **ғ**, что отражается и на письме: **тап + у = табу** *нахождение*, **ек + у = егу** *сеяние*, **қақ + у = қағу** *стучание*.

★ Если глаголы оканчиваются на **й**, сочетание **й + у** передается по правилам орфографии одной буквой **ю**: **көбей-** *размножаться* **+ у** — пишется **көбею** *размножение*, **азай-** *уменьшаться* **+ у** – пишется **азаю** *уменьшение*.

Отрицательная форма образуется посредством аффикса **-па/пе/ба/бе/ма/ме**, который ставится перед **-у**: **айт + па + у**, **кет + пе + у**, **жібі + ме + у**, **ек + пе + у**.

Слова в этой форме склоняются как любое имя, оканчивающееся на **-у**.

Осн. падеж	оқу	кету	айту
Род.	оқу-дың	кету-дің	айту-дың
Вин.	оқу-ды	кету-ді	айту-ды
Инструм.	оқу-мен	кету-мен	айту-мен
Направит.	оқу-ға	кету-ге	айту-ға
Местн.	оқу-да	кету-де	айту-да
Исходн.	оқу-дан	кету-ден	айту-дан

Имя действия принимает аффиксы принадлежности, после которых могут быть присоединены падежные аффиксы.

С аффиксом принадлежности имя действия склоняется как любое имя в притяжательном склонении: **оқу + ым + ды** (в винительном падеже) *мое чтение*, **оқу + ы + на** *его чтению*, **оқу + ым + а** (в направительном падеже) *моему чтению*, **оқу + ың + нан** (в исходном падеже) *от твоего чтения*, **оқу + ы + мен** (в инструментальном падеже) *с его чтением* и т.д.

★ Сочетание имени действия на **-у** со словом **керек** *надо, нужно* соответствует русскому инфинитивному сочетанию *нужно, надо + глагол в инфинитиве*: **айту керек** *надо, нужно говорить, сказать*. Форма может принимать аффиксы принадлежности: **айтуым керек** *мне надо сказать*; **айтуың керек** *тебе надо говорить, сказать*; **айтуы керек** *ему следует говорить*.

Жаттығу 123

Мына етістіктерден жазбаша тұйық рай тұлғасын жасаңдар:

кел, отыр, тұр, жат, шірі, орында, талқыла, тоқы, орында, қорық. Обратите внимание на правописание и произнесение новых слов.

Керек сөзін қосып, сөйлем құраңдар.

Тапсырма 124

Орыс тіліне аударыңдар. **-у** тұлғалы сөздерді талдаңдар.

1. Астанаға бару — менің мақсатым. 2. Асқар биыл Мәскеуге келуді тоқтатты. 3. Айшаның айтуына қарағанда Серік Шымкенттен ертең ерте келеді. 4. Үйге берген тапсырманы орындау саған қиын болмайды, ол студенттерге ұнайды. 5. Бүгін біз Алматыдан келген театрда болуға ұйғардық. 6. Берген тапсырманы жаман орындауға болмайды, жақсы орындау керек. 7. Базарда көп уақыт отырудан пайда таппадым. 8. Біздің профессордың лекциясын тыңдаудан көп білім алдым. 9. Мен бүгін институтқа метромен емес, автобуспен баруға ойладым. 10. Сен Айманнан есіткен сөздерді маған айтуың керек. 11. Бізге оқытушы берген қазақша қызық кітапты оқу қиын болмайды. 12. Университетте жақсы білім алу үшін көп кітап оқуым керек. 13. Алматыға бару үшін ертең ұшаққа белет алу керек.

Объяснения

Айтуына = айт + у + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс направительного падежа -на.

Кітапты = кітап + аффикс винительного падежа.

Лекциясын = лекция + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс винительного падежа -н.

Мақсатым = мақсат + аффикс принадлежности 1-го лица.

Отырудан = отыр + у + аффикс исходного падежа.

Сөздерді = сөз + аффикс множественного числа -дер + аффикс винительного падежа.

Тұлғасын = тұлға + аффикс принадлежности + аффикс винительного падежа -н.

Сөздік

Айша женское имя
Асқар мужское имя
Болуға- быть
ертең завтра
етістік глагол
қарағанда по
мақсат цель
пайда польза
тап- находить
тұлғалы с формой
ұйғар- решать
ұна- нравиться
үшін для, ради

ГРАММАТИКА

Настоящее время на -уда/-уде

Эта форма образуется от имени действия на **-у** прибавлением аффикса местного падежа **-у + да**. Она имеет два фонетических варианта, подчиняющиеся закону нёбной гармонии звуков: **-уда** присоединяется к глаголам с твердыми звуками: **айт-уда** *говорят*, **дайында-уда** *готовят*; а **-уде** — к глаголам с мягкими звуками: **бер-уде** *дают*, **істе-уде** *работают*. К ним присоединяются соответствующие аффиксы 1-го и 2-го лица единственного и множественного числа.

В чистом виде форма выражает 3-е лицо единственного и множественного числа — к ней не прибавляется аффикс множественного числа.

★ Когда **-уда** присоединяется к глаголам с конечным согласным **й**, вместо сочетания **й + у** по правилам орфографии пишется **ю**: **көбей + уде = көбеюде** *размножается*, **азай + уда = азаюда** *уменьшается*.

Форма выражает обычно продолжающееся действие в настоящем времени. Она чаще употребляется в периодической печати, отчетах и докладах, чем в художественной литературе или разговорной речи.

Эта форма употребляется в основном в «нулевой форме», выражающей 3-е лицо, и реже — в 1-м и 2-м лице.

Отрицательная форма употребляется редко и образуется посредством прибавления служебного слова **емес**: **баруда емес** *не ездят*.

Таблица вариантов аффиксов лица при форме на **-уда**

	Жекеше	**Көпше**
1 жақ	**-удамын/-удемін**	**-удамыз/-удеміз**
2 жақ жай сыпайы	 **-удасың/-удесің** **-удасыз/-удесіз**	 **-удасыңдар/-удесіңдер** **-удасыздар/-удесіздер**
3 жақ	–	–

Жаттығу 125

Мына етістіктерге **-уда,** жалғауын қосыңдар. Сөйлем құраңдар: *келтір, ал, бер, қорыт, сал, орында, тер, тапсыр, жалғастырыл, көр, дамытыл, жай.*

Объяснения

Адамдар = адам + аффикс множественного числа.

Көшесімен = көше + аффикс принадлежности -і + аффикс инструментального падежа.

Өзеннен = өзен + аффикс исходного падежа.

Сәулені = Сәуле + аффикс винительного падежа.

Тілін = тіл + аффикс принадлежности -і + аффикс винительного падежа.

Сөздік

азай- уменьшаться
бір-біріне друг другу
дамытыл- развиваться
жай простой
жай- распространять
жақ лицо (*грамм.*)
жалғастырыл- продолжаться
жыл сайын ежегодно
келтір- приводить
көбей- умножаться
қорыт- обобщать
қос- присоединять
оқып шық- прочитать
оқыт- учить
орналас- располагаться
орында- выполнять
өт- проходить
сыпайы вежливый
тер- собирать

Тапсырма 126

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Көшербайда жақсы көзілдірік бар ма? 2. Университетте студенттер көбеюде ме, азаюда ма? 3. Осы көшеде қанша институт орналасуда? 4. Адамдар қашан сол өзеннен өтіп кетті? 5. Шымкентте көрме жұмысы дамытылуда ма? 6. Алты дәптерге қанша теңге төлейсің? 7. Асқар Сәулені театрда көрді ме, көшеде көрді ме? 8. Моховая көшесімен машиналар өтуде ме? 9. Университет залында сен кімге кездестің? 10. Мәскеу университеті қай көшеде орналасқан? 11. Адамдар Қызыл Алаңға жыл сайын жиналуда ма? 12. Петербургте қазақ тілін оқыту дамуда ма?

Тапсырма 127

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. В аудитории уменьшается количество студентов. 2. В нашем институте увеличивается количество преподавателей. 3. На улице Моховая расположен Московский государственный университет. 4. Я заплатил за новую тетрадь сорок тенге. 5. В университете продолжается урок казахского языка. 6. Ты вче-

ра на лекции видела Кошербая. 7. Асет не был на выставке, доставленной из Алматы. 8. Сауле встретила Айшу на улице Абая. 9. Асан сегодня надел новые очки. 10. Я заплатил за очки сто тридцать четыре тенге. 11. В городе развивается строительство домов. 12. В ауле продолжает увеличиваться количество людей. 13. Мне надо читать много книг, чтобы сдать экзамен.

Урок 23

Газет оқимыз

Тапсырма 128

Орыс тіліне аударыңдар. Етістік тұлғаларын талдаңдар.

Үлкен мереке

1. 8-мамыр — Қазақстан Қарулы күштерінің құрылған күні. 2. Бүкіл қазақстандықтар үшін үлкен мереке. 3. Олай деп ой түйетініміз — еліміз егемендік алғаннан кейін Қазақстан Қарулы күштері қайта құрылып, бұл күн Президент жарлығымен бекітілді. 4. Қазір Қазақстан Қарулы күштерінің қатарында сан мыңдаған қандастарымыз жастық жалынымен абыройлы қызмет атқаруда. 5. Олар бейбіт Отанымыздың тыныштығын көздің қарашығындай қорғауда.

«Қазақ елі»

Объяснения

Күштерінің = күш + аффикс множественного числа -тер + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс родительного падежа.

Түйетініміз = түй + аффикс причастия -етін + аффикс принадлежности 1-го лица множественного числа -іміз.

Сөздік

абыройлы почетный
атқар- исполнять
бейбіт мирный
бекітіл- утверждаться
газет газета
егемендік независимость
жалын пламя
жарлық указ
жастық молодой
кейін после
күш сила
қазақстандық казахстанец
қайта құрыл- перестраиваться
қандас соотечественник
қарашық зрачок
қарулы вооруженный
қатар ряд
қорға- защищать
құрыл- создаваться
қызмет служба
Қызыл Алаң Красная площадь
мамыр май
мереке праздник
мыңдаған тысячные
ой түй- заключать
олай так
Отан Родина
сан много
тыныштық покой

Тапсырма 129

Бір-біріне сұрақтар қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сағит бүгін қандай газет оқыды, сен қандай газет оқисың? 2. Қазақстан Қарулы күштері қашан құрылды? 3. Қарулы күштер құрылған күн үлкен мереке ме? 4. Сол мерекені кім бекітті? 5. Асқар Қарулы күштер қатарында болды ма? 6. Жастар Отанымыздың тыныштығын қалай қорғауда? 7. Сен осы мерекеге қатыстың ба? 8. Студенттер қарулы күштер қатарында қызмет атқаруда ма? 9. Боранбай сатып алған кітапқа қанша теңге төледі? 10. Мәскеуде қанша қандастарымыз оқуда?

Тапсырма 130

Мақалдарды оқып, жаттап алыңдар.

1. Қорыққанға қос көрінеді.

Буквально: *Тому, кто испугался, все кажутся двойными.*

2. Анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп асын ал.

Сначала посмотри на мать, а потом возьми ее дочь (*в жёны*), *сначала посмотри на посуду, а потом возьми пищу* (*в ней*).

3. Қойшы көп болса, қой арам өледі. Буквально: *Когда много пастухов, овцы умирают без присмотра.* Соответствует русской поговорке «У семи нянек дитя без глазу».

Объяснения

Анасын = ана + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс винительного падежа -н.

Аяғын = аяқ + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс винительного падежа -н.

Асын = ас + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс винительного падежа.

Болса = бол + аффикс условного наклонения.

Қызын = қыз + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс винительного падежа.

Орнында = орын + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс местного падежа -да.

Өсер = өс + аффикс будущего времени.

Сөздік

арам негодный для пищи, нечистый
аяқ посуда
жатта- выучить наизусть
көп много
көрін- видеться
қойшы пастух
онда у него
орын место
Оспан мужское имя
осы это(т)
өл- умирать
сол тот (та, то)
тон шуба
төле- платить

Запомните! Глагол **отыр** имеет две фомы: 1) повелительное наклонение — *сядь!* 2) настоящего времени 3-го лица — (*он, она, оно*) *сидит, они сидят.*

ФОНЕТИКА

Губная гармония звуков

[**Ө**] подвергает ассимиляции по огубленности последующие звуки [**і**] и [**е**] в составе одного слова.

Если в первом слоге употребляется звук [**ө**], а во втором слоге вы встретите [**е**], прочтите его как [**ө**]: **көше** [көшө] *улица*, **көсем** [көсөм] *вождь*.

Если в первом слоге употребляется звук [**ө**], а во втором — [**і**], этот [**і**] произносится как [**ү**]: пишется **көзім**, читается [көзүм] *мой глаз*.

Если в первом слоге употребляется звук [**ү**], а во втором — [**і**], последний произносится как огубленный: **жүз + і** [жүзү] *его лицо*, **сүз + ді** [сүздү] *бодал*.

Если в первом слоге употребляется [**ү**], а во втором — [**е**], произнесите его как [**ө**]: **күз + де = [күздө]** *осенью*.

Тренируйтесь отличать звук [**ө**] от звука [**ү**]: **көл** *озеро* — **күл** *зола*, **төле-** [төлө] *платить* — **түле-** [түлө] *линять*.

Жаттығу 131

Оқып шығып, жазып алыңдар. **Ө**, **ұ**, **ү** дыбыстарына көңіл бөліңдер. Орыс тіліне аударыңдар. Белгілі жалғауларды талдаңдар.

1. Біздің елде биыл астық көбеюде. 2. Бәріміз күзде ауылға барамыз. 3. Ауылға бізден басқа сырттан көп қонақ келеді. 4. Менің ұлымда мал көп, төл де көп. 5. Көктемде біздің далада шөп жақсы шықты. 6. Қойшылар Өсербай ақсақалды құттықтап, төрге отырғызды. 7. Бізбен бірге барған Ғали шөлдеді. 8. Қыздар оған сусын әкеліп берді. 9. Ғали сөзге шешен екен. 10. Таңертең көбіміз далада шөп шаптық. 11. Анам маған жолға екі мың теңге берді. 12. Жиналыста директор жақсы сөз сөйледі, ол да сөзге шешен екен. 13. Төрағa мәжілісті ашты, мәжіліс сағат үшке дейін созылды.

Тапсырма 132

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. В этом году мы получаем много молодняка. 2. В ауле утром и вечером мы косили траву. 3. На поле, когда мы косили траву, мы испытывали жажду. 4. Девушки нам принесли холодный напиток. 5. Айша не пьет этот напиток. 6. Вечером председатель открыл собрание. 7. На собрании председатель говорил долго. 8. Он посадил профессора на почетное место. 9. Я выступил на том собрании. 10. Мы сегодня смотрели новый кинофильм. 11. Когда я ездил в аул, ко мне пришло много друзей. 12. Из аула я вернулся в город, сначала ехал на автобусе, потом на поезде.

Тапсырма 133

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Күзде далада аң көп пе? 2. Биыл ауылда төл көбеюде ме? 3. Университетке ұзақтан қанша қонақ келеді? 4. Сен кеше көшеде шөлдедің бе? 5. Сусынды саған

кім әкеледі? 6. Асқардың ұлы саған көп теңге берді ме? 7. Төрағa жиналысты көпке созды ма? 8. Жиналыста кім үздік сөйледі? 9. Бүгін сағат төртте кинoға барасыңдар ма? 10. Алматыда болғанда Оспанды көрдің бе? 11. Төрағa сөйлегенде сен залда отырдың ба? 12. Аудиторияда отырғанда шөлдейсің бе? 13. Жиналыс сағат қаншаға дейін созылды?

Тапсырма 134

Жаттап алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Пайдасыз мың сөзден бармақтай ғана пайдалы бір іс артық.

Ғ.Мұстафин

2. Он адам жүрген жерде із қалады.
Жүз адам жүрген жерде — соқпақ.
Мың адам жүрген жерде жол қалады.
3. Жаманның айтқаны келмейді, сандырағы келеді.

Объяснения

Ақсақалды = ақсақал + аффикс винительного падежа.
Бізбен = біз + аффикс инструментального падежа.

Сөздік

ақсақал аксакал
артық лучше, больше
аш- открывать
бармақтай палец
бәріміз мы все
белгілі известный
ғана лишь
да тоже
дейін до
екен оказывается
көбей- умножаться
көбіміз многие из нас
көкте- зазеленеть
қайталау повторение
мәжіліс заседание
мың тысяча
отырғыз- посадить
пайдалы полезный
пайдасыз бесполезный
сандырақ бред
сөз сөйле- произнести речь
соқпақ тропа
сырттан извне
төл молодняк
төлде- окотиться
төр почетное место
төраға председатель
шап- косить
шөлде- жаждать
шөп трава
із след
іс дело

Қайталау тапсырма

Вернитесь к уроку 20 и прочтите все казахские пословицы, поговорки, стихи, расскажите, о чем они говорят. Проанализируйте, из каких форм слов они состоят и с какими значениями. Еще раз убедитесь, что вы хорошо усвоили до этого места весь материал.

Урок 24

ГРАММАТИКА

Шығыс септік ✦ Исходный падеж

Это специфический падеж казахского языка, его нет в русском языке.

Исходный падеж выражает исходный пункт действия и отвечает на вопросы **қайдан?** *откуда? с чего? от чего?* **кімнен?** *от кого? с кого?* **неден?** *от чего? с чего?* По значению имена в исходном падеже соответствуют русским именам с предлогами *из*, *от*, *с*.

Он имеет шестивариантный аффикс **-тан/тен /дан/ден/нан/нен**:

варианты **-тан/-тен** присоединяются к основам, оканчивающимся на глухие согласные: **ат-тан, ит-тен**;

варианты **-дан/-ден** присоединяются к основам, оканчивающимся на любой гласный звук, на звонкие согласные **-з**, **-ж**, а также на сонорные согласные **-л**, **-р**: **ата-дан, қыз-дан, мал-дан, қар-дан**;

-нан/-нен присоединяются к основам, оканчивающимся на сонорные носовые согласные **-м**, **-н**, **-ң**: **адам-нан, кен-нен, жең-нен**;

-тан/дан/нан по закону гармонии звуков присоединяются к твердым основам;

-тен/ден/нен — к мягким основам.

Таблица вариантов аффикса исходного падежа

	после глухих	после звонких **-л**, **-р**	после **-м**, **-н**, **-ң**
после твердых основ	**-тан**	**-дан**	**-нан**
после мягких основ	**-тен**	**-ден**	**-нен**

Жаттығу 135

Мына сөздерге шығыс септік жалғауын қосыңдар. Сөйлем құраңдар.

Ас, жаза, бал, төре, Әсет, Асан, тарақ, қар, аспаз, Кәкен, таж, Сәлім, Әсел, Сәуле, Айжамал, есек, қаз, сең.

Жаттығу 136

а) Көп нүктенің орнына керекті шығыс жалғауын қосыңдар. Көшіріп жазып алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Байлық ата... балаға қалған мирас. 2. Оспанның әкесі ауыл... келген атақты малшы. 3. Оның малы басқа малшыларың малы... көп. 4. Ол мал... көп

қаржы алды. 5. Күз болғанда ол қыстақ... тауға мал айдайды. 6. Кеше мен кино... кеш қайттым. 7. Бүгін университет...шыққанда жолда Оспанға кездестім. 8. Асанның ұлы қала... қашан келді? 9. Мен Шымкент... келгенде сен институтта боласың ба? 10. Сабақ... кейін сағат жетіде біз театрға барамыз. 11. Мен метро... шыққан... соң троллейбусқа мініп Айшаға бардым. 12. Мәскеуге атам... басқа туысқан келген жоқ. 13. Сабақты қайталау... көп пайда аласың.

ә) Орыс тіліне аударыңдар. Мақалдарды жаттап алыңдар.

1. Асыл — тастан, ақыл — жастан. 2. Қайта шапқан жау жаман, қайтып келген қыз жаман. 3. Қыздан артық жуан бар, аттан артық құлан бар.

Сөздік

ақыл ум
асыл драгоценность
атақты знаменитый
жуан толстяк
керекті нужный
кешқұрым вечером
қайта повторно
қайтала- повторять
қайтып кел- возвращаться
қал- оставаться
қаржы средства
құлан кулан
қыстақ зимовье
мирас наследство
соң после
туысқан родственник
шық- выходить

Тапсырма 137

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен кеше кешқұрым кинодан сағат қаншада келдің? 2. Асқар бүгін кассадан қанша теңге алыпты? 3. Атадан оның ұлы Қабдолға көп мирас қалды ма? 4. Асанға бүгін дүкеннен жаңа дәптер алып бересің бе? 5. Алматыдан Мәскеуге ертең ұшақпен кім келеді? 6. Астанадан Мәскеуге келген театр қызық па? 7. Кітапты Айдардан аласың ба, басқа студенттен аласың ба? 8. Сабақты бітіргеннен соң театрға барасыңдар ма? 9. Жазда қаладан ауылға қанша студент барады? 10. Сол көп байлықтан күзде сен не аласың? 11. Кешқұрым біз кинодан келгенде Ғалия үйде болды ма?

Тапсырма 138

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Сегодня я получаю от Айши много бумаги. 2. Карандаш, взятый вчера у Сауле, у тебя? 3. Ты из театра пришел в девять часов. 4. В этом году осенью из аула в город приезжает много людей. 5. Студент, который приехал из Астаны к нам, хороший парень 6. После урока мы с Улукбеком идем в кино. 7. Вы были на вокзале, когда из Казахстана прибыли известные артисты? 8. На Красной площади не было людей, кроме шести студентов. 9. Родственник Аскара, приехавший вчера из Алматы, сегодня пойдет в Большой театр. 10. У тебя книг

больше, чем у Анар. 11. С прошлого года я не получаю писем от моего друга Байбола.

Тапсырма 139

Орыс тіліне аударыңдар. Белгілі тұлғаларға талдау жасаңдар.

Жол

— Ағай, осы жолмен жүре берсе, қайда барады? — деп сұрады бала.
— Анау таудан асып, өзіміздің ауылға барады, — деді Бәзіл.
— Сол жерде таусылады ма?
— Жоқ, таусылмайды.
— Одан әрі қайда барады?
— Ауылдан әрмен даңғырлаған тас жолға қосылады да, ауданға барады.
— Одан әрі қайда барады?
— Одан әрі Алматыға барады.
— Алматыдан әрі қайда барады?
— Пойыз жүретін темір жолды білесің бе? Тас жол одан әрі темір жолға қосылады да, темір жол тура Мәскеуге барады. Жолдардың барлығы Мәскеуде тоғысады.

Бердібек Соқпақбаевтан

Объяснения

Жолдардың = жол + аффикс множественного числа -дар + аффикс родительного падежа.

Жолмен = жол + аффикс инструментального падежа.

Жүретін = жүр + аффикс причастия -етін.

Сөздік

ағай дядя
ас- перевалить
әрмен дальше
әрі дальше
барлығы все
Бәзіл мужское имя
белгілі известный
даңғырлаған просторный
жол дорога
жүре берсе если пойдут
қосыл- соединяться
одан оттуда
өзіміздің наш
сұра- спрашивать
тас жол шоссе
таусыл- кончаться
темір жол железная дорога
тоғыс- соединяться
тура прямо

Тапсырма 140

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Эта дорога не идет в Москву. 2. Если я пойду по этой дороге, не дойду до университета. 3. Ты перейдешь через ту гору и дойдешь до города Шымкент.

4. В нашем ауле нет железной дороги. 5. Железная дорога, по которой мы приехали на поезде, кончается в городе Кентау. 6. Дальше идет хорошее широкое шоссе. 7. По шоссе на автобусе доедем до Астаны.8. Железная дорога от Москвы до Алматы — четыре тысячи километров. 9. Из Алматы в Москву мы не едем поездом, мы летаем самолетом. 10. От Кентау до Шымкента мы едем на автобусе три часа. 11. Айгуль приехала из Туркестана в Москву поездом. 12. Из Москвы в Алматы мы не едем поездом, летим самолетом. 13. Вы всегда ездите в Астану поездом? 14. В Алматы вы не летали самолетом?

Урок 25

ГРАММАТИКА

Сан есім ✦ Количественные числительные

Теперь вы можете использовать те количественные числительные, которые вы знаете.

Жаттығу 141

Сан есімдерді дұрыс оқып, жаттап алыңдар.

Единицы: **бір** *один*, **екі** *два*, **үш** *три*, **төрт** *четыре*, **бес** *пять*, **алты** *шесть*, **жеті** *семь*, **сегіз** *восемь*, **тоғыз** [тоғұз] *девять*.

Десятки: **он** [wон] *десять*, **жиырма** *двадцать*, **отыз** [wотұз] *тридцать*, **қырық** *сорок*, **елу** [йелүw] *пятьдесят*, **алпыс** *шестьдесят*, **жетпіс** *семьдесят*, **сексен** *восемьдесят*, **тоқсан** *девяносто*.

Сотня — **жүз**.

Тысяча — **мың**.

Десять тысяч — **түмен** [түмөн]. Это числительное в современном языке употребляется редко, встречается в основном в фольклоре, исторических произведениях.

Дальше для больших чисел употребляются международные названия: **миллион**, **миллиард**, **триллион** и т.д.

Как составить сложные числительные?

Сложные числительные составляются сочетанием указанных выше слов.

При этом сначала приводится большее число — название десятки, сотни, тысячи и т.д., затем — меньшее.

Например, десятка **он** больше, чем единица **бір**, поэтому ее называем первой: название десятки, потом присоединяем к нему название единицы, получается **он бір** *одиннадцать* — **он** больше, чем **бір**; **он алты** *шестнадцать* — **он** больше, чем **алты**, и т.д.

Как видим, в отличие от русского языка, название первой десятки предшествует названию единицы. Ср. русские *одиннадцать, двенадцать* и т.д., где единица предшествует десятке.

Начиная с двадцати порядок слов в сложных числительных как в русском языке: **жиырма үш** *двадцать три* (**жиырма** больше **үш**); **сексен алты** *восемьдесят шесть* и т.д.

Перед названиями сотни, тысячи, миллиона и т.д. могут присоединяться названия меньших чисел: **(бір) жүз елу тоғыз** *сто пятьдесят девять* – буквально:

одна сотня пятьдесят девять; **(бір) мың тоғыз жүз сексен бес** (*одна*) *тысяча девятьсот восемьдесят пять*; **бес миллион он мың** *пять миллионов десять тысяч* и т.д. — они образуются примерно как в русском языке.

Чтобы поставить вопрос к количественным числительным, спрашивают: **Қанша? Неше?** *Сколько?*

При употреблении количественных числительных в качестве определения определямое имя не принимает формы множественного числа: **жиырма бес қой** — а не: **жиырма бес қой + лар**. Сказуемое подобных конструкций также не принимает аффикса множественного числа: **жиырма бес қой жайылып жүр** — а не: **жиырма бес қой жайылып жүр + лер** *пасется двадцать пять овец.*

С аффиксом **-тай/-тей, -дай/-дей** имя числительное выражает **приблизительное** количество. Эту форму можно образовать от любого количественного числительного: **бес + тей** *около пяти*, **жиырма + дай** *около двадцати.*

Жаттығу 142

Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Сан есім мен зат есім тіркестеріне көңіл бөліңдер.

1. Біздің институтта бес жүз елу студент оқиды. 2. Солардан бүгін жиырма үш студент сабаққа келмеді. 3. Менің жасым биыл он тоғызға толады. 4. Әсет жиырма бірден асты. 5. Үйдің артында отыз алты қой жайылып жүр. 6. Кеше сабаққа қырқ сегіз студент келді. 7. Біздің үй үлкен емес, кішкентай, көлемі — қырқ жеті шаршы метр. 8. Кешегі жиналысқа ауылдан жүз отыз төрт кісі қатысты. 9. Мәскеуге Алматыдан екі жүздей әнші, биші келді. 10. Ауыл жанында алты түрлі аюандар кездеседі. 11. Қаладағы паркте жиырмадай қаз көлде жүзіп жүр. 12. Мен бір мың тоғыз жүз сексен алтыншы жылы Мәскеу қаласында Тверьская көшесінде тудым. 13. Абай Құнанбайұлы бір мың сегіз жүз қырық бесінші жылы Қазақстанда туған.

Объяснения

Беріңдер = бер + аффикс повелительного наклонения 2-го лица множественного числа.

Жиырмадай = жиырма + сравнительный аффикс -дай.

Жүздей = жүз + тот же аффикс.

Тіркестеріне = тіркес + аффикс множественного числа -тер + аффикс принадлежности -і + аффикс направительного падежа.

Сөздік

артында за
аюан зверь
әнші певец
әртүрлі разные
беріңдер дайте
биші танцор
дос друг
жиырмадай около двадцати
кең широкий
кешегі вчерашний
көлем площадь
кішкентай маленький

қатыс- участвовать
тар узкий
түрлі различный
тыңда- слушать
тіркес сочетание
шаршы квадратный

Тапсырма 143

Мына сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Факультеттің осы курсында қанша бала оқиды? 2. Үйдің алдында неше сиыр бар? 3. Отыз бала қайда ойнап жүр? 4. Сенің жасың биыл қаншаға толады? 5. Бүгін сабаққа қанша студент келмеді? 6. Осы аудиторияның көлемі қанша шаршы метр? 7. Бір литр сүтке Әлімбек қанша теңге төледі? 8. Дүкеннен алған кішкентай дәптер мен қаламға көп теңге бердің бе? 9. Сен бүгін досыңнан мың екі жүз теңге алдың ба? 10. Сен стипендияға бір айда қанша теңге аласың? 11. Мәскеудан Алматыға пойызбен барғанда белетке қанша теңге төлейсіңдер? 12. Қазір осы бөлмеде қанша студент лекция тыңдап отыр?

Тапсырма 144

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Вчера в семь часов мы пришли в Большой театр. 2. Сегодня утром с урока ушли три наших студента. 3. Завтра не будет одного урока по философии. 4. В нашем ауле около поля пасется сто десять овец. 5. У Ырыс нет двух красных карандашей, которые вчера дал ему Аскар. 6. В городе нет двухсот лошадей. 7. Когда я пришел в аудиторию, было тридцать три студента. 8. Вчера в городе я видел много разных зверей. 9. Сегодня я получил от Айнур четыре тысячи пятьсот двадцать тенге. 10. За билет в самолет на Алматы мы заплатили семьдесят пять тысяч тенге. 11. На поезд до Астаны ты должен заплатить тридцать тысяч тенге. 12. Я заплатил немного денег за карандаш — двадцать тенге.

Тапсырма 145

Дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғауларды талдаңдар.

Наурыз мейрамы

1. Уа қалайық! Бүгін ұлыстың ұлы күні. 2. Ата-бабаларымыздың сөзінше — ақ түйенің қарны жарылған күн. 3. Бүгін — Наурыз айының жиырма екісі — Наурыз мейрамы, Наурыз салтанаты. 4. Наурыз — жаңа күн, жаңа жылдың, жаңа көктемнің бірінші күні, жыл басы. 5. Бұл — күн мен түннің теңеліп, күннің ұзара бастаған күні. 6. Қысқы қар мен суық кетіп, табиғат оянып, дала көктеген күн. 7. Қорада қой қоздап, ақ сүт молайған күн. 8. Ел-жұртты шаттық билеген күн. 9. Жастар атқа мініп шабады, жарысады. 10. Әр үйде наурыз көже пісіреді. 11. Аталарымыз бен әжелеріміз ауыл аралап наурыз көжеден дәм татып, ақ батасын беретін күн. 12. Ақындар қазақша айтысқа түседі. 13. Бұл бүкілхалықтық мереке. 14. Наурыз құтты болсын, бақытты болыңдар!

Объяснения

Батасын = бата + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс винительного падежа.

Беретін = бер + аффикс причастия -етін.

Қарны = қарын + аффикс принадлежности 3-го лица.

Сөздік

айтыс айтыс (состязание в стихах с пением)
арала- ходить
бақытты счастливый
бата благословение
бүкілхалықтық всенародный
дәм тат- пробовать пищу
ел-жұрт народ
жарыл- разрываться
жарыс- состязаться
көкте- зазеленеть
көктем весна
қалайық народ
қарын живот, желудок
қозда- окотиться
құтты болсын пусть будет счастливым
мейрам праздник
молай- увеличиваться
наурыз көже особая пища из семи компонентов
оян- просыпаться
пісір- варить
салтанат торжество
теңел- равняться
сөзінше по словам
суық холод
табиғат природа
түс- участвовать
уа! эй!
ұлыс народ
ұзар- удлиняться
ұзара баста- начинать удлиняться
шап(б)- скакать
шаттық радость

Тапсырма 146

Бір-біріне мына сұрақтарды қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Наурыз мейрамы қай күні болады? 2. Наурыз жаңа жылдың нешінші күні? 3. Күн мен түн қашан теңеледі? 4. Наурызда дала көктей ме? 5. Бұл күні сүт мол бола ма? 6. Наурыз бүкілхалықтық мереке ме? 7. Ел-жұрт Наурызға қатты қуана ма? 8. Сендер наурыз көже пісіресіңдер ме? 9. Аталарың Наурыз күні не істейді? 10. Студенттер Мәскеуде болған Наурыз мейрамына қатысады ма? 11. Оңтүстік Қазақстан облысында Наурызда жер көктей ме? 12. Мәскеу қазақтары Наурызды қашан мерекеледі? 13. Наурызда сен қазақша биледің бе? 14. Кім көп ән салды?

Тапсырма 147

Наурыз батаны дәптерге жазып, жаттап алыңдар.

1. Ұлыс оң болсын. 2. Ақ мол болсын. 3. Қайда барсақ жол болсын. 4. Ұлыс бақты болсын. 5. Төрт түлік ақты болсын. 6. Ұлыс береке берсін, Бәле-жала жерге енсін. 7. Ұлы халқым тоқ болсын. 8. Көйлектерің көк болсын. 9. Қайғы-уайымдарың жоқ болсын. 10. Қуаныштарың көп болсын.

Тапсырма 148

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Сегодня в полдень мы идем на праздник Наурыз. 2. Нас там встретят красиво одетые девушки и парни. 3. Там мы услышим от наших акынов казахский айтыс. 4. Мой друг, который приехал из Тараза, участвует в айтысе на этом празднике. 5. Приехавшие из Алматы артисты дадут интересный концерт. 6. Вы (вежливая форма) пойдете на праздник Наурыз? 7. Многие мои друзья пойдут на этот всенародный праздник. 8. Мы всегда радуемся, когда приходит новая весна. 9. В Казахстане Наурыз празднуют во всех областях. 10. Мои родственники в ауле на празднике устраивают айтыс. 11. Молодые ребята скачут на конях и соревнуются. 12. Вчера мы были на празднике Наурыз московских казахов. 13. На празднике Наурыз в Москве студенты университета пели песню. 14. Ты был на айтысе акынов из Казахстана?

Тапсырма 149

Мақалдарды жаттап алыңдар. Әр сөйлемге сұрақ қойып, оған жауап беріңдер.

1. Атаның баласы болма, адамның баласы бол.

Абай

2. Қызын асырай алмаған күң қылады,
Ұлын асырай алмаған құл қылады.

Объяснения

Асырай = асыра + аффикс деепричастия -й.
Қызын = қыз + аффикс принадлежности -ы + аффикс винительного падежа -н.
Ұлын = ұл + те же аффиксы.

Сөздік

ақ молоко
асыра- воспитывать, кормить
асырай ал- мочь воспитывать
бақты счастливый
бәле-жала зло и клевета
береке обилие
болсын пусть будет
көйлек платье, рубашка
көкте- зеленеть
күң рабыня
қайғы-уайым горе
қуаныш радость
құл раб
қыл- делать
мақал пословица
мол обильный
облыс область
оң благополучный, правый
тоқ сытый
түлік вид скота

Тапсырма 150

Мәтінді оқып, қазақ тіліне аударыңдар. Таныс жалғауларды талдаңдар.

Білге қаған

1. Қазақтардың арғы бабаларының бірі атақты дана Білге қаған 683–734 жылдары өмір сүрген. 2. Ол — Шығыс Түрк қағандығының он жетінші қаганы,

Қапаған қаганның баласы. 3. 716-жылы қаган болып жарияланды. 4. «Тәңірдей Тәңірде болған Түрк Білге қаган бұл таққа отырдым», — деп жазылған оның ескерткішінде. 5. Ол 8-ғасырда Шығыс Түркістанда ел билеген. 6. Біраздан соң билік алудың жаңа жүйесі орнатылды. 7. Енді көк түрктерден қаганның еркек балалары ғана қаган бола алатын болды. 8. Білге қаганды оның замандастары ақылды, мәмлешіл, қайырымды деп сыйпаттайды. 9. Оның тұсында қала құрылысы өркендеді, басқа тілдерден түркі тіліне кітаптар аударылды. 10. Оған арналып салынған үлкен ескерткіш Монголияда Орхон өзенінің алабында сақталған. 11. Біз биыл Білге қаган туралы қызық кітап оқыдық.

Жаттығу 151

Бір-біріне сұрақтарды қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Білге қаган қашан өмір сүрген? 2. Ол кімнің баласы? 3. Ол қай жылы қаган болып сайланды? 4. Ол қай жылдары ел билеген? 5. Оның ескерткішінде не жазылған? 6. Жаңа жүйе бойынша кім қаган болып сайланады? 7. Білге қаганның сипаты қандай? 8. Оның тұсында қандай істер жүргізілді? 9. Білге қаганның ескерткіші қайда? 10. Сен Білге қаганның ескерткішін көрдің бе? 11. Білге қаган туралы қандай кітап оқыдыңдар? 12. Монголияда болғанда Білге қаганның ескерткішін көрдіңдер ме?

Объяснения

Ескерткішін = ескерткіш + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс винительного падежа -н.

Сұрақтарды = сұрақ + аффикс множественного числа -тар + аффикс винительного падежа.

Сөздік

ақылды умный
алап долина
арғы те далекие
арнал- быть посвященным
атақты знаменитый
баба предок
биле- править
билік власть
біраздан соң через некоторое время
бола алатын могли стать
ғасыр век
дана мудрый
ескерткіш памятник
жарияла- провозгласить
жауап бер- отвечать
жүргізіл- проводиться
замандас современник
қайырымды милостивый
құрылыс строительство
мәмлешіл дипломат
мәтін текст
өркенде- развиваться
сайлан- быть избранным
сақтал- сохраниться
сал- строить
сыйпатта- описывать
сұрақ вопрос
тақ престол
тәңір небо, бог
тұсында при

Тапсырма 152

Оқып шығып, қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Далекий предок Аскара правил маленькой страной в восточном Казахстане. 2. Он не был каганом, он был ханом. 3. При нем сделано много хороших дел. 4. Он строил большие и маленькие дома. 5. При нем переводили книги на тюркский язык со многих языков мира. 6. Современники характеризовали его как мудрого правителя. 7. Ему не ставили большой памятник. 8. Сейчас Республикой Казахстан руководит президент. 9. Президента избирает весь народ. 10. Мы участвовали в прошлом году в выборах президента. 11. Наши студенты в этом году ездили к памятнику Бильге-кагану. 12. О Бильге-кагане мы читали книги и статьи.

Урок 26

ГРАММАТИКА

Табыс септік ✦ Винительный падеж

Табыс септік обозначает прямой объект, управляется переходным глаголом. По значению он соответствует винительному падежу русского языка. Он отвечает на вопросы **кімді?** *кого?* **нені?** *что?*

Винительный падеж имеет шестивариантный аффикс **-ты/ті/ды/ді/ны/ні**. Начальный согласный звук аффикса определяется конечным звуком склоняемой основы:

варианты **-ты/ті** присоединяются к именам с конечным глухим звуком: **ат-ты, бек-ті, бес-ті**;

варианты **-ды/ді** присоединяются к именам с конечными звонкими, а также сонорными согласными: **қаз-ды, мал-ды, нан-ды**;

варианты **-ны/ні** присоединяются к именам с конечными гласными: **бала-ны, әже-ні**.

Гласный звук аффикса зависит от твердости и мягкости конечного слога склоняемой основы. После твердого слога присоединяются варианты с заднерядным гласным **-ты/ды/ны**: **ат-ты, қыз-ды, ата-ны**; после мягкого слога присоединяются варианты с переднерядным гласным **-ті/ді/ні**: **ет-ті, жез-ді, әке-ні**.

Форма винительного падежа тесно связана с категорией определенности-неопределенности. При назывании определенного предмета присутствие аффикса обязательно при имени. При назывании неопределенного предмета аффикс винительного падежа как формальный маркер отсутствует: **Сол бала-ны көрдім** *Я видел того мальчика*; **Бала көрдім** *Я видел мальчика* (*какого-то*).

Таблица вариантов аффикса **табыс септік**

	После глухих	После звонких и сонорных	После гласных
Твердые	**-ты**	**-ды**	**-ны**
Мягкие	**-ті**	**-ді**	**-ні**

Жаттығу 153

Мына сөздерге табыс септік жалғауын қосыңдар. Сөйлем құрап, жазыңдар.

Бала, дәптер, қалам, қарындаш, бор, тақта, ет, әке, мал, кен, қар, жел, қора, сеңі, жаз, көз.

Тапсырма 154

Мақалды, жұмбақтарды жазып алып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Киімі жаманды ит қабады, ниеті жаманды құдай табады.

2. Санымыз қанша, білмейміз, түнімен көз ілмейміз. (*Жұлдыздар*)

3. Арқасында ауыл жүр, ала тайым шауып жүр. (*Автобус*)

4. Сақ болсаң, сау боласың.

Жаттығу 155

Көп нүктенің орнына табыс септік жалғауын қосыңдар. Дауыстап оқып, жазып алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Арзымасқа ақылың... тауыспа. 2. Апам мына ет.. жақын дүкеннен сатып алды. 3. Ол ауылдың жанында ит... көргенде қатты қорықпады. 4. Бүгін қызымыз Айша... бала бақшаға атам апарды. 5. Көшеде жатқан қалың қар... Ахмет күремейді, Әлия күрейді. 6. Асқар Өскемен қаласынан Мәскеуге бір топ жұмысшылар... әкелді. 7. Мәскеудің айналасында орман... жиі көресіз. 8. Қазақстан шөлдерінде құмды жерде сексеуіл... көп кездестіресіз. 9. Осы кітап... мен дүкеннен алты теңгеге бүгін сатып алдым. 10. Мен бүгін атым... арбаға бірінші рет жектім. 11. Алматыдан келген ғалым қонақ... Мәскеу вокзалында Ахмет екеуіміз қарсы алдық.

Объяснения

Вокзалында = вокзал + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа.

Шөлдерінде = шөл + аффикс множественного числа -дер + те же аффиксы.

Сөздік

айналасында вокруг
ақыл ум
арзымас нестóящий
бақша садик
дүкен магазин
жалғау аффикс
жаман плохой
жатта- выучить наизусть
жек- запрягать
жиі часто
жұмысшы рабочий
кездестір- встречать
көз іл- заснуть
киім одежда
күре- сгребать (лопатой)
қарсы ал- встречать
қорық- бояться
қос- присоединять
құдай бог
құм песок
құра- составить
ниет намерение
орман лес
Өскемен Усть-Каменогорск
сақ осторожный
сексеуіл саксаул
сөйлем предложение
тап- находить
тауыс- исчерпать
түнімен всю ночь
топ группа
шөл пустыня

Тапсырма 156

Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғауларды талдаңдар.

Қашқарлық Махмұт

1. Атақты ғалым Қашқарлық Махмұт (толық арабша аты Махмуд ибн ал-Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгари) Шығыс Түркістанда өмір сүрген. 2. Ол түркі халықтарының арасында ел аралап, сөз байлығын жинаған. 3. Сүйтіп, он бірінші ғасырда өзінің «Түркі тілдерінің сөздігін» жазған. 4. Бұл еңбек түркология саласындағы тұңғыш салыстырмалы әрі ғылми, әрі практикалық шығарма. 5. Ол осы күнге дейін өз құнын жойған жоқ. 6. Қашқарлық Махмұт түркология ғылымының негізін салушы, ол 11-ғасырдағы ең ірі ғалым, арап тілін жақсы білген. 7. Біз Қашқарлық Махмұттың үш томдық салыстырмалы сөздігін жақсы білеміз, оны оқимыз. 8. Ол туралы түркология ғылымында көп жазылған. 9. Түркологияға кіріспе сабағында біз онымен жақсы таныстық. 10. Оның «Сөздігін» ғалымдар өз еңбектерінде кең пайдаланады.

Объяснения

Байлығын = байлық + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс винительного падежа -н.

Құнын = құн + те же аффиксы.

Негізін = негіз + те же аффиксы.

Сөздігін = сөздік + те же аффиксы.

Сабағына = сабақ + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс направительного падежа -на.

Ғылымында = ғылым + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа -нда.

Арасында = ара + те же аффиксы.

Сабағында = сабақ + те же аффиксы.

Саласында = сала + те же аффиксы.

Онымен = ол + аффикс принадлежности 3-го лица -ы (л переходит в н) + аффикс инструментального падежа -мен.

Сөздік

арала- ездить
ара середина
әрі к тому же
ғасыр век
ғылми научный
дейін до
ең самый
жой- терять
курс жұмысы курсовая работа
көрермен зритель
кіріспе введение
құн ценность
негіз основа
өз свой
өмір сүр- жить
сал- закладывать
сала ветвь, отрасль
салыстырмалы сравнительный
сүйтіп таким образом
тұңғыш первый
шығарма произведение
шығыс восточный

Тапсырма 157

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қашқарлық Махмұт қайда өмір сүрген? 2. Ол не істеген? 3. Қай ғасырда ол атақты сөздігін жазған? 4. Түркология ғылымында ол қандай еңбек жазды? 5. Ол еңбектің әлі құны бар ма? 6. Қашқарлық Махмұт түркологияның негізін салушы ма? 7. Сен оның сөздігін қашан оқыдың? 8. Ерлан ол туралы курс жұмысын жазды ма? 9. Кім оның Сөздігін өз еңбектерінде пайдаланады? 10. Университеттің кітапханасында Қашқарлық Махмұттың үш томдық сөздігі бар ма? 11. Сендер сол Сөздікті пайдаландыңдар ма? 12.Сенде қазақ тілінің жақсы сөздігі бар ма?

Тапсырма 158

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Я очень хорошо знаю Махмуда Кашгарского. 2. О нем нам рассказывали в институте преподаватели тюркологии. 3. О его словаре я писал большую статью. 4. Многие из слов его словаря имеются в современном казахском языке. 5. О Махмуде Кашгарском и его знаменитом словаре много писали в Турции на турецком языке. 6. В Казахстане о нем тоже написано много работ. 7. Студенты тюркологических отделений университетов и институтов много читают о нем. 8. В нашей библиотеке имеется его словарь на турецком и узбекском языках. 9. Мы его часто читаем. 10. Студенты часто используют его труд в своих курсовых и дипломных работах. 11. Мы берем словарь Махмуда Кашгарского из нашей библиотеки. 12. На уроке казахского языка мы использовали казахско-русский словарь.

Урок 27

ГРАММАТИКА

Категория грамматического числа, множественное число ✦ Көптік жалғау

В казахском языке, так же как и в русском, существуют две формы категории числа: единственное и множественное.

Единственное число — **жекеше** не имеет специального показателя, оно выражается самой основой имени или глагола, это так называемая «нулевая форма».

Множественное число — **көпше** грамматически при именах выражается специальным аффиксом. В казахском языке невозможны случаи неправильного образования множественного числа, как, например, в русском языке: единственное число — *человек*, а множественное — *люди*.

Аффикс множественного числа — **көптік жалғау** является **шестивариантным**: **-тар/тер/дар/дер/лар/лер**. Здесь принцип выбора вариантов несколько отличается от аффиксов местного, направительного падежей и прошедшего времени.

После основ, оканчивающихся на глухие звуки, аффикс имеет варианты **-тар/тер**: **ат-тар**, **есек-тер**.

После основ, оканчивающихся на звонкие согласные, а также на сонорные согласные **-л**, **-м**, **-н**, **-ң**, аффикс имеет варианты **-дар/-дер**: **қаз-дар**, **мал-дар**, **қалам-дар**, **кен-дер**, **жеңдер**.

После основ с конечным гласным звуком и сонорным согласным **-р** аффикс имеет варианты **-лар/ -лер**: **бала-лар**, **шеше-лер**, **қар-лар**, **жер-лер**.

Твердость и мягкость гласного звука аффикса зависит, как вы уже знаете, от твердости или мягкости гласного звука последнего слога основы. После твердых основ — **-тар/дар/лар**, а после мягких основ — **-тер/дер/лер**.

Запомните! 1. При определении, выраженном количественным числительным или словами, обозначающими неопределенное количество, имя существительное не принимает аффикса множественного числа: **бес студент** — а не **бес студенттер**; **көп кісі** — а не **көп кісілер** и т.д.
2. Аффикс множественного числа, присоединяясь к именам собственным, выражает коллектив, в который входит обозначенный человек: **Розалар үйге кірді** *Роза с компанией, друзьями или с семьей вошли в дом*.
3. Собирательные или родовые имена во множественном числе могут обойтись без аффикса множественного числа: **Далада қой жайылып жүр** *В поле пасутся овцы*. Слово **қой** стоит в единственном числе.

Таблица вариантов аффикса множественного числа

	После глухих	После звонких, -л, -м, -н, -ң	После гласных, -р
После твердых основ	**-тар**	**-дар**	**-лар**
После мягких основ	**-тер**	**-дер**	**-лер**

Жаттығу 159

Төмендегі сөздерге көптік жалғауын қосып, дәптерге жазып алыңдар. Сөйлем құраңдар.

Қағаз, дәптер, қалам, ешкі, сағат, қол, зат, кітап, қарындаш, парақ, қабырға, тақта, бор, жазу.

Тапсырма 160

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен дүкеннен қанша дәптер сатып алдың? 2. Кеше аудиторияда лекцияда студенттер көп болды ма? 3. Бүгін театрда көрермендер аз болған жоқ па? 4. Қазақ тілі сабағына бүгін қанша студент қатысты? 5. Нәзірдің түйелері қайда жайылып жүр? 6. Қазақстанда жылқы көп пе? 7. Асқарлар Алматыдан қашан қайтып келді? 8. Қабырғада қанша сурет ілулі тұр? 9. Директор сабақта қанша студентпен әңгімелесті? 10. Біздің факультеттің студенттері Алматыға барғанда қанша мұражайда болды? 11. Қазақша-орысша сөздікте қанша сөз бар? 12. Бүгін прфессор Жұмалиевтің лекциясына неше студент келді?

Тапсырма 161

Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Көптік, септік жалғауын тауып, талдаңдар.

Абылай хан

1. 1733-жылғы жоңғарлармен Ерейменде болған шайқаста 22 жастағы Абылайдың (шын аты Әбілмансұр) аты шықты. 2. Сол ерлігі үшін Орта жүздің ханы Әбілмәмбет оны шақырып алып, ақ батасын береді. 3. Әбілмәмбет қайтыс болған жылы Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи ғимаратында үш жүздің белгілі кісілері жиналып, Абылайды ақ киізге көтеріп хан сайлады. 4. Ақылы да, айбаты да асқан Абылай хан үш жүздің қазақтарының басын біріктірді. 5. Ол Қытай мен Ресей арасында мәмлегерлігімен қазақ мемлекетін аман сақтап отырды. 6. Қытайдың Цин империясы оған «ван» деген атақ берді, ал Ресей патшасы жылына алтынмен 200 сом жалақы төлеп отырды. 7. 1740-жылы Абылай Ресей патшасына адалдығы жөнінде ант берді. 8. Ол 70 жасында қайтыс болды, сүйегі Қожа Ахмет Ясауи ғимаратының іргесіне жерленген. 9. Абылай ханның туы Түркістан қаласында тұр. 10. Былтыр Оспандар Түркістанға барғанда Ахмет Ясауидің ғимаратында болып, Абылайдың туын көрген.

Жаттығу 162

Сұрақтарды оқып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Абылайдың қашан аты шықты? 2. Не үшін Әбілмәмбет хан оған ақ батасын берді? 3. Қай жылы кімдер оны хан сайлады? 4. Ол үш жүздің қазақтарын бір хандыққа біріктірді ме? 5. Қытай мен Ресей оны қадірледі ме? 6. Абылайдың сүйегі қайда жерленген? 7. Оның шын аты кім? 8. Сен Абылай хан туралы қандай кітап оқыдың? 9. Ол Ресей патшасына қай жылы ант берді? 10. Абылай қай жерде хан болды? 11. Студенттер Абылайдың Түркістандағы туын көрді ме? 12. Студенттер Абылай туралы кітаптар оқыған ба?

Объяснения

Батасын = бата + аффикс принадлежности + аффикс винительного падежа -н.
Жоңғарлармен = жоңғар + лар + аффикс инструментального падежа.
Қаласында = қала + -сы + аффикс местного падежа -нда.
Мәмлегерлігімен = мәмлегерлік + -і + аффикс инструментального падежа.

Сөздік

адалдық честность
айбат мужество
ант клятва
ас- превосходить
атақ звание
аты шық- прославиться
белгілі известный
біріктір- объединять
ғимарат мавзолей
ерлік храбрость
жалақы зарплата
жастағы летний (возраст)
жерле- хоронить
жоңғар джунгар
жөнінде о
киіз войлок
көтер- поднимать
қайтыс бол- умереть
мәмлегерлік дипломатия
мемлекет государство
мұражай музей
Орта жүз Средний жуз
сақта- сохранять
септік падеж
сүйек кость, тело
ту знамя
шайқас битва
ірге угол

Тапсырма 163

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Настоящее имя Абылай-хана — Абилмансур. 2. Его благословил за храбрость на войне хан Среднего жуза Абилмамбет. 3. Известные люди трех казахских жузов избрали Абылая ханом в Туркестане. 4. Он объединил в одно государство казахов трех жузов. 5. Китайский император ему дал высокое звание. 6. Российский царь ему платил большую зарплату. 7. Абылай-хан умер в 70 лет, похоронен в мавзолее Ахмета Ясауи. 8. Я был в его мавзолее в городе Туркестане Южно-Казахстанской области. 9. Туркестан — небольшой город с населением 200 тысяч человек, в нем имеется Казахско-турецкий университет имени Ахмета Ясауи. 10. Мы читали интересные книги об Абылай-хане на казахском языке. 11. Шесть наших студентов в прошлом году были в городе Туркестане и видели знамя Абылай-хана.

Тапсырма 164

Өлеңді жазып алып, орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар.

1. — Түйе, түйе, түйелер,
2. Тұзың қайда, түйелер?
3. — Балқан таудың басында,
4. Балдыр қоян қасында.

Объяснения

Басында = бас + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа -нда.

Сөздік

балдыр молодой
Балқан Балкан
бас вершина
қасында рядом
қоян заяц
тұз соль
түйе верблюд

Тапсырма 165

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар.

Құтадғу білік

1. Бұл кітап түркі халықтарының, олардың ішінде қазақтардың ірі рухани туындысы. 2. Ол 11-ғасырда өмірге келген. 3. Ертедегі Баласағұн қаласында жасаған ақын, философ Юсуф Хас-Хаджыптың атақты еңбегі. 4. Кітаптың басқаша аты — «Бақытқа апаратын білім». 5. Оның басты кейіпкерлері: Күнтуды — патша, Айтолды — уәзір, Оғдолмұш — уәзірдің баласы, Озғұрмұш — уәзірдің қызы. 6. Солар бір-біріне сұрақ қойып, жауап беріп көп ой-пікір айтысады. 7. Әділеттік, бақыт, ақыл мен надандық туралы көп философия, моральға қатысты ойлар ортаға салынады. 8. Кітап — көне әдеби тілдің бір өрнегі. 9. Түркология ғылымында ол он тоғызыншы ғасырдың алғашқы ширегінде мәлім бола бастады. 10. Бұл шығарма қазіргі түркі тектес халықтарға ортақ мұра.

Объяснения

Апаратын = апар + аффикс причастия -атын.

Қаласында = қала + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа -нда.

Ширегінде = ширек + те же аффиксы.

Өрнегі = өрнек + аффикс принадлежности 3-го лица.

Сөздік

ақыл ум
алғашқы первый
апар- вести
атақты знаменитый

әдеби литературный
әділеттік справедливость
бақыт счастье
басты главный
білім знание
бір-біріне друг другу
еңбек труд
ертедегі древний
жаса- жить
жауап бер- отвечать
кейіпкер герой
көне древний
қайталау повторение
қатысты относящийся
мәлім известный
мұра наследие
надандық невежество
ой-пікір мысль
ортаға сал- обсуждать
ортақ общий
өмірге кел- выйти (о книге)
өрнек образец
рухани духовный
салын- быть положенным
сұрақ қой- задавать вопрос
тектес родственный
туралы о
туынды произведение
түркі тюркский
уәзір визирь
халық народ
ширек четверть
шығарма произведение
ішінде среди

Тапсырма 166

Бір-біріне сұрақ қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Құтадғу білік қашан жазылған? 2. Сен ол кітапты жақсы білесің бе? 3. Юсуф Хас-Хаджып қайда жасаған? 4. Кітаптың басты кейіпкерлері кімдер? 5. Олар не істейді? 6. Кейіпкерлер бір-біріне не туралы айтады? 7. Түркология ғылымына ол қашан мәлім болды? 8. Сендер бұл кітапты қашан оқыдыңдар? 9. Кітап түркология саласындағы еңбектерде пайдаланылады ма? 10. Бұл кітап туралы кім журналға мақала жазды? 11. Сендер сол мақаланы оқыдыңдар ма?

Тапсырма 167

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Мы хорошо знаем книгу Юсуфа Хас-Хаджипа «Кутадгу билик». 2. Она известна нам из лекции профессора тюркологии в институте. 3. Эту книгу мы видели в нашей библиотеке. 4. Она написана в XI веке в городе Баласагун. 5. Мы летом были в Кыргызстане, в городе Баласагун, и видели памятник. 6. Город Баласагун близко расположен к столице Кыргызстана — городу Бишкек. 7. Мы читали также его перевод на русский язык, сделанный известным профессором-тюркологом С.Н.Ивановым. 8. Когда ты поедешь в Бишкек, побудь в Баласагуне. 9. Читайте эту книгу, в ней найдете очень много полезных советов. 10. Я часто читаю мудрые слова этой книги и рассказываю о них друзьям. 11. Мы читаем также статьи об этой книге.

Қайталау тапсырма

Вернитесь к уроку 24 и повторите весь материал. Проверьте, как вы выучили слова и примеры, имена знаменитостей, а также грамматические формы.

Урок 28

ГРАММАТИКА

Инструментальный падеж ✦ Көмектес септік

Это специфический падеж казахского языка. Он выражает лицо, предмет, при участии или посредстве которого совершается действие.

Этот падеж очень легко выучить, поскольку его аффикс имеет всего три фонетических варианта. Они не подчиняются закону нёбной гармонии звуков, при всех обстоятельствах имеют мягкие звуки: **-пен/бен/мен**. Это редкий случай, когда варианты аффикса не подчиняются нёбной гармонии, однако закон гармонии согласных по способу образования действует, поэтому начальные звуки аффикса имеют варианты **п/б/м**.

Имя в инструментальном падеже отвечает на вопросы **кіммен?** *кем? с кем?*; **немен?** *чем? с чем?* Это известные вопросительные местоимения **кім? не?** с аффиксом инструментального падежа **-мен**.

Значение имен в инструментальном падеже в основном близко к значению русских имен в творительном падеже и с предлогом *с*.

Тас + пен *камнем, с камнем*; **біз + бен** *шилом*; *с нами*; **қалам + мен** *ручкой*, **Сәуле + мен** *с Сауле*.

В речи встречаются (обычно в поэзии) исторически более ранние варианты аффикса инструментального падежа **-пенен/бенен/менен**: **ат-пенен, қыз-бенен, бала-менен**.

★ Именной компонент русских словосочетаний *ехать на автобусе*, *ехать в метро*, *ездить на трамвае* и т.д. в казахском языке выражается именем в инструментальном падеже: **автобус-пен, метро-мен, трамвай-мен**.

Таблица вариантов аффикса инструментального падежа

	После глухих	После звонких	После гласных и сонорых
После твердых основ	**-пен**	**-бен**	**-мен**
После мягких основ	**-пен**	**-бен**	**-мен**

Жаттығу 168

Мына сөздерге көмектес жалғауын қосып, сөйлем құраңдар.

Түйе, есек, трамвай, балта, метро, тарақ, қалам, ұшақ, студент, профессор, Айжамал, Нәзір.

Тапсырма 169

Көп нүктенің орнына көмектес жалғаудың тиісті түрін қосып, жазып алыңдар.

1. Кеше үйге берген тапсырманы мен қарындаш... жаздым. 2. Әжем Айгүлге ине... жаңа көйлек тікті. 3. Орыс тілі сабағын мен Айнұр... бірге оқыдым. 4. Атам ауылдан ауданға бұрын есек... баратын, енді машина... барады. 5. Сен бүгін институтқа автобус... келмей, метро... келдің. 6. Мен былтыр Мәскеуден Алматыға пойыз... бардым. 7. Алдар көсе ауылға ат... барған жігітті алдады. 8. Біз институтқа келген достарды Жаңа Жыл... құттықтадық. 9. Асылбек ауылға барғанда ағайын... бірге болды. 10. Дәптерге қалам... жазған жазуыңды енді тақтаға бор... жаз. 11. Биыл Естайлар... бірге Қырымға барып демаламыз. 12. Ауылда отынды былтыр түйе... тасыған еді, енді мәшине... тасиды. 13. Айша университетке ылғи трамвай... келеді. 14. Есендер автобус... орманға шыққанда жолда Нәзірлер кездесті.

Объяснения

Жазуыңды = жазу + аффикс принадлежности 2-го лица + аффикс винительного падежа -ды.

Тасиды = тасы + аффикс настоящего времени -й + аффикс 3-го лица.

Сөздік

алда- обманывать
ара пила
балта топор
баратын ездил
бұрын раньше
бірге вместе
енді теперь
ине иголка
Жаңа Жыл Новый год
кес- резать
көйлек платье
құттықта- поздравлять
орман лес
отын дрова
тиісті соответствующий
тік- шить
ылғи всегда

Тапсырма 170

Сұрақтарды дауыстап оқып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен институтқа немен келесің? 2. Алматыға былтыр немен барып келдіңдер? 3. Айгүл Астанадан кіммен бірге келді? 4. Дариға көйлекті қолмен тікті ме, мәшинемен тікті ме? 5. Ауылға атпен бардың ба, есекпен бардың ба? 6. Қаламың жоқ, енді сабақты немен жазасың? 7. Сен кеше театрда Айгүлмен бірге отырдың ба? 8. Жұмысқа автобуспен барғаннан метромен барған жақсы емес пе? 9. Сен былтырдан бері Астанаға ұшақпен барасың ба? 10. Алматыға пойызбен барсаң, конференцияға кешікпейсің бе? 11. Оразбек ағашты балтамен кесті ме, арамен кесті ме? 12. Астанаға ұшақпен барған дұрыс емес пе?

Тапсырма 171

Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік жалғауларды талдаңдар.

Қазақстан

1. Қазақстан Республикасы қысқаша Қазақстан деп аталады. 2. Қазақстан үлкен республика, жер көлемі 2 миллион 800 мың шаршы километр. 3. Ол солтүстікте Ресей Федерациясымен, шығыста Қытаймен, оңтүстікте Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстанмен шекаралас. 4. Батыста Каспий теңізі арқылы Азербайжанмен шекаралас. 5. Қазақстанның соңғы елордасы (астанасы) 1994 жылғы 6-маусымнан бері — Астана қаласы. 6. Бұдан бұрын елорда Алматы қаласында еді. 7. Қазақстанның халқы 18 миллиондай, қазақтар онда 53 пайызға жуық. 8. Дүние жүзінде қазір 13 миллионнан аса қазақ бар. 9. Қазақстан жерінде тау да, дала да, шөл де, орман да бар. 10. Қазақстанда алтын, мұнай, түсті металл және басқа әртүрлі байлықтар мол. 11. Қазақстанда он төрт облыс бар. 12. Олар мыналар: 1) Ақмола (орталығы Астана), 2) Ақтөбе, 3) Алматы, 4) Атырау, 5) Батыс Қазақстан (орталығы Орал), 6) Жамбыл (орталығы Тараз), 7) Қарағанды, 8) Қостанай, 9) Қызылорда, 10) Маңғыстау (орталығы Ақтау), 11) Оңтүстік Қазақстан (орталығы Шымкент), 12) авлодар, 13) олтүстік Қазақстан (орталығы Көкшетау), 14) ығыс Қазақстан (орталығы Өскемен). 13. Байқоңыр космодромы Қазақстанның ортасында орналасқан. 14. Мәскеуде Қазақстан Республикасының елшілігі Чистопрудный бульварында орналасқан. 15. Онда Төтенше және Өкілетті Елші және басқа қызметкерлер істейді.

★ Русское традиционное написание названий некоторых казахстанских городов и областей: Акмолинск, Актюбинск, Алма-Ата, Джамбул, Караганда, Кзыл-Орда, Кокчетав, Кустанай, Мангышлак, Уральск, Усть-Каменогорск, Чимкент.

Какие русские названия соответствуют каким казахским — попробуйте догадаться сами.

Объяснения

Аталғанын = атал + ған + ы + аффикс винительного падежа.

Болмағын = бол + аффикс отрицания -ма + аффикс повелительного наклонения 2-го лица -ғын.

Қаласында = қала + аффикс принадлежности 3-го лица -сы + аффикс местного падежа.

Шығысында = шығыс + те же аффиксы.

Сөздік

арқылы через
артық больше
арыстан лев
астана столица
атал- называться
айтылу произнесение
әртүрлі разный
дүние жүзі весь мир

еді был
елорда столица
елші посол
елшілік посольство
жуық близкий
көлем площадь
қысқаша кратко
Қытай Китай
мол обильный
мұнай нефть
оңтүстік юг
орналас- располагаться
орталық центр
өкілетті полномочный
пайыз процент
солтүстік север
соңғы последний
толық полный
төтенше чрезвычайный
түсті цветной
шекаралас граничащий
шығыс восток
ырыс счастье

Тапсырма 172

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қазақстанның толық аты қандай? 2. Ол қандай мемлекеттермен шекаралас? 3. Қазақстанның елордасы (астанасы) қай қала? 4. Бұрын қандай қала елорда болған? 5. Қазақстанда қанша қазақ бар? 6. Қазақстанда әртүрлі қандай байлықтар мол? 7. Байқоңыр космодромы қайда орналасқан? 8. Сен Оңтүстік Қазақстан облысында қашан болдың? 9. Сенің досың Қазақстанның шығысында болды ма? 10. Тараз қаласы бұрын Жамбыл деп аталғанын білесің бе? 11. «Өскемен» сөзі орысша «Усть-Каменогорск» сөзінің қазақша айтылуы емес пе? 12. Студенттер былтыр Қазақстанның қай облыстарында болды?

Тапсырма 173

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Республика Казахстан — большое государство. 2. Она граничит на западе и севере с Российской Федерацией. 3. Прежняя столица Казахстана — город Алматы. 4. Теперь его называют «южной столицей». 5. В этом году мы ездили в Алматы скорым поездом. 6. В разных областях России проживает свыше одного миллиона казахов. 7. В Китае живут два миллиона казахов. 8. Много казахов живет в Узбекистане, Туркмении и других республиках. 9. На космодроме Байконур работали мой отец и старший брат. 10. Я еще не был на Байконуре. 11. Мы с другом завтра полетим в южную столицу Казахстана самолетом. 12. В прошлом году одна группа студентов была в восточных областях Казахстана, граничащих с Китаем.

Тапсырма 174

а) Мәтелдерді орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар.

1. Арыстанмен арыстан бол, қозымен — қозы. Есекпен есек болмағын.

2. Ерте тұрған жігіттің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық.

ә) Дауысьап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Септік жалғаулрын талдаңдар.

1. Сөзбен жүздестім. 2.Сөзбен таныстым.
3. Сөзге ғашық боп, жата жабысьтым.
4. Сөздің сыйқыры билеп бойымды,
Сөзбен уландым, сөзден бал іштім.
5. Сөзге сендім мен. 6.Сөзге семірдім.
7. Жаным-тәніммен сөзге берілдім.
8. Сөзден оқ тиді, сөзден жығылдым.
9. Сөзден қуат ап, сөзге жегілдім.

Ұлықбек Есдәулет

Объяснения

Ап = ал + аффикс деепричастия -ып.
Боп = бол + тот же аффикс.

Сөздік

беріл- отдаваться
биле овладеть
ғашық бол- влюбляться
жан-тән душа и тело
Жата-жабыс- прилипать, приставать
жегіл- запрягаться
жүздес- встречаться
жығыл- падать
қуат мощь,сила
семір- жиреть
сыйқыр колдовство
таныс- знакомиться
улан- отравиться

Урок 29

ГРАММАТИКА

Форма на *-са* ✦ Шартты рай

Форму на **-са** обычно называют формой условного наклонения. Однако она помимо этого имеет и другое грамматическое значение. В казахском языке эта форма выполняет две функции.

1. Выражает условие совершения действия, выраженного другим глаголом. В этой функции она может быть названа формой условного наклонения. **Есенкелді Алматыға бар + са, Медеуді көреді** *Если Есенкелди поедет в Алматы, он увидит Медеу.* **Сақыпжамал Мәскеуде бол + са, Кремльге кіреді** *Если Сакыпжамал будет в Москве, она посетит Кремль.*

2. Обозначает время совершения действия, выраженного другим глаголом. **Сәуле Институтқа кел + се, Айша жоқ екен** *Когда Сауле пришла в институт, Айши не было.*

Иногда эти два значения формы на **-са** выражаются одновременно.

Форма аффикса имеет всего два фонетических варианта, зависящих от твердости и мягкости исходной основы, т.е. реализует принцип нёбной гармонии.

После основ с твердыми звуками аффикс имеет вариант **-са: оқы + са, айт + са, бар + са**.

После основ с мягкими звуками он имеет вариант **-се**: **көр + се, есіт + се, бер-се**.

Форма на **-са** принимает аффиксы лица второй группы. Отрицательная форма образуется посредством аффикса **-па/пе/ба/бе/ма/ме**.

Таблица спряжения формы на **-са**

	Жекеше	**Көпше**
1 жақ	-са-м	-са-қ
2 жақ		
жай	-са-ң	-са-ңдар
сыпайы	-са-ңыз	-са-ңыздар
3 жақ	-са	-са

Жаттығу 175

Дауыстап оқып, -са тұлғасының мағынасын ажыратыңдар.

1. Сен көшеде Айжамалды көрсең, институтқа шақыр. 2. Кеше сатып алған кітапты Аманкүлден алсаңдар, Сәулеге беріңдер. 3. Мен Астанаға бармасам,

Асқарды көрмеймін. 4. Сабақты жақсы оқысақ, жақсы баға аламыз. 5. Мен институтқа келсем, Шекер аудиторияда отыр екен. 6. Телқожа Алматыға барса, досы үйінде жоқ екен. 7. Сен бүгін кинога бармасаң, кешке бізге кел. 8. Олар Алматыға барса, Медеуде болады. 9. Университетке келмесеңдер, менің қызымды көрмейсіңдер. 10. Бастарың ауырса, таза ауаға шығыңдар. 11. Қалам таппасаңдар, сабақты қарындашпен жазасыңдар.

Тапсырма 176

Ертегіні дауыстап оқып, орысшаға аударыңдар.

1. — Мұз, мұз, сен неден күшті болдың?
2. — Мен күшті болсам, бауырымды жаңбырға тестірмес едім.
3. — Жаңбыр, жаңбыр, сен неден күшті болдың?
4. — Мен күшті болсам, жерге жұтқызар ма едім?
5. — Жер, жер, сен неден күшті болдың?
6. — Мен күшті болсам, көк шөпке бауырымды жардырмас едім.
7. — Көк шөп, көк шөп, сен неден күшті болдың?
8. — Мен күшті болсам, көк тоқты мойынымнан жұлқыламас еді...
9. — Құмырсқа, құмырсқа, сен неден күшті болдың?
10. — Алты батпан ауырды арқалаған күштімін, жеті батпан ауырды желкелеген күштімін.
11. Сонымен құмырсқа бәрінен күшті болып шықты.

Объяснения

Бауырымды = бауыр + аффикс принадлежности 1-го лица + аффикс винительного падежа.

Жардырмас = жардыр + аффикс отрицания -ма + аффикс причастия.

Жұлқыламас = жұлқыла + те же аффиксы.

Жұтқызар = жұтқыз + аффикс причастия -ар.

Мойынымнан = мойын + аффикс принадлежности 1-го лица + аффикс исходного падежа.

Сөздік

арқала- носить на спине
ауа воздух
ауыр тяжесть
батпан мера веса
бауыр брюхо
ертегі сказка
жаңбыр дождь
жардыр- разрывать
желкеле- тащить на шее
жұлқыла- дёргать
жұтқыз- дать глотать
көк зеленый, серый
күшті сильнее
құмырсқа муравей
мойын шея
мұз лёд
сонымен итак
таза чистый
тестір- дырявить
тоқты барашек
үзінді отрывок

Тапсырма 177

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Почему лёд не самый твердый? 2. У нас самый сильный парень — Самат. 3. Дождь сильнее, чем земля, он дырявит ее. 4. Муравей вышел из этой земли. 5. Вчера в городе был сильный дождь. 6. Ты не поднимай много тяжести. 7. Когда серый барашек увидит траву, он ест её. 8. Я на спине носил 50 килограммов дров. 9. Не дергай эту траву, она еще молодая. 10. Муравей был сильнее всех. 11. В дождь муравьи не выходят на улицу. 12. Лев держал собаку за шею.

ГРАММАТИКА

Бұйрық рай ✦ Повелительное наклонение

Как отдавать приказы, побуждать к действию человека, приказывать ему делать что-либо?

Все это передается формами глагола в повелительном наклонении. Повелительное наклонение выражает приказ, повеление, побуждение к действию.

Чтобы приказать, повелеть собеседнику, т.е. 2-му лицу единственного числа, достаточно использовать чистую форму из словаря: **кел**, **бар**, **отыр** и т.д.

Для других лиц и множественного числа повелительное наклонение имеет специальные формы и аффиксы лица.

Бұйрық райдың кестесі

Жекеше	
После согласных	После гласных
1. -айын, -ейін	-йын, -йін
2. а) —	—
б) после глухих -қын, -кін;	после гласных, звонких и сонорных: -ғын, -гін
вежл. -ыңыз, -іңіз	-ңыз, -ңіз
3. -сын, -сін	-сын, -сін

Көпше	
После согласных	После гласных
1. -айық, -ейік	-йық, -йік
2. -ыңдар, -іңдер	-ңдар, -ңдер
вежл. -ыңыздар, -іңіздер	-ңыздар, -ңіздер
3. -сын, -сін	-сын, -сін

Глагол в 1-м лице повелительного наклонения обычно соответствует русским выражениям типа: *давай-ка я сделаю то-то, давайте мы сделаем то-то.* **Мен институтқа бар-айын** *Давай-ка я пойду в институт.* **Біз сол кітапты оқы-йық** (пишется **оқиық**) *Давайте мы почитаем ту книгу.*

Во 2-м лице соответствует приказу, повелению: **Көшеге шық** *Выходи на улицу.* **Асанға айт-қын** *Скажи-ка Асану.* **Айшаға бер-іңіз** *Отдайте Айше.*

В 3-м лице соответствует русским выражениям со словом *пусть*: **Сәуле Омарға айт-сын** *Пусть Сауле скажет Омару*. **Асқарлар университетке кел-сін** *Пусть Аскар с его компанией придут в университет*. Обычно эта форма употребляется в лозунгах: **Бірінші Мамыр мейрамы жасасын!** *Да здравствует праздник Первое мая!*

Отрицательная форма образуется посредством известных аффиксов **-па**, **-пе**, **-ба**, **-бе**, **-ма**, **-ме**: **Базарға бүгін бар-ма-ңдар** *Не ходите сегодня на рынок*. **Кәрима кітапты Асанға бер-ме-сін** *Пусть Карима не дает книгу Асану*. **Ертең паркке бар-ма-йық** *Давайте завтра не пойдем в парк*.

Жаттығу 178

Мына сөздерге бұйрық рай жалғауларын қосып, болымды, болымсыз тұлғаларында жіктеңдер. Сөйлем құраңдар.

Бар, кел, отыр, сөйле, жаз, жат, үйрен, қара.

Тапсырма 179

Көп нүктенің орнына бұйрық рай жалғауларын қосып, көшіріп жазыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Ертең біз ауылға барғанда атқа мін..., түйені көр... 2. Сендер балаларды алып, жақын театрға бар... 3. Айша менің кеше сатып алған дәптерімді Оспанға бер... 4. Сіздер үйден оқу құралдарын ала кел... 5. Омарлар бүгін кешке Горький паркіне демалуға кел... 6. Мен Алматыға кеткенде Айжамал біздің үйде тұр... 7. Мен бүгін кинога барма..., театрға бар... 8. Студенттер профессорлармен бірге Астанаға барып кел... 9. Ертең концертке барма..., үйде бол... 10. Неміс тілі сабағы болмайды, студенттер институтқа келме... 11. Біз ертең күн жылы болса, теңізге барып суға шомыл... 12. Сіздер үйге барсаңыздар кешегі Институт кітапханасынан алған кітаптарды әкел...

Тапсырма 180

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Давайте завтра пойдем в кино. 2. Да здравствует День Конституции! 3. Пусть Омар читает книгу, которую Айгуль дала ему. 4. Когда Ольга поедет в Астану, пусть привезет нам книги на казахском языке. 5. Если ты будешь в Москве, посети выставку картин Брюллова. 6. Не смотри на этих ребят. 7. Давайте вечером не пойдем в магазин, пойдем в кино. 8. Вы (вежливая форма) привезите мне казахский колпак из Шымкента. 9. Вы (простая форма) не приносите мне плохих книг. 10. Не езжайте поездом в Алматы, летите самолетом. 11. Не ходите вечером в парк.

Тапсырма 181

Дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жазып алыңдар. Жалғауларды талдаңдар.

Түлкі мен қырғауыл

Бір түлкі қырғауылға кездесті.

— Сәлеметсіз бе, қырғауылым, халың қалай? — дейді түлкі.

Қырғауыл:

— Жақсы, өзің қалай тұрасың? — дейді.

Түлкі:

— Жерге түс, сөйлесейік, бір құлағым естімеуші еді, — дейді.

Қырғауыл:

— Жерге түсуге қорқамын, жерде әртүрлі аңдар бар, бізді жеп қоюы мүмкін, — дейді.

Объяснения

Бізді = біз + аффикс винительного падежа.

Жепқоюы = же + п + қой + у + аффикс принадлежности 3-го лица.

Сөздік

аң животное
әртүрлі разные
бауыр родственник
де- говорить
естімеуші еді не слышит
жеп қоюы мүмкін могут съесть
жікте- спрягать
қорық- бояться
құлақ ухо
қырғауыл куропатка
неміс немец
өзің ты сам
өлке край
тұр- жить
түлкі лиса
түс- спускаться
сөйлес- поговорить
халың қалай? как поживаешь?

Урок 30

ГРАММАТИКА

Абстрактная принадлежность

Эта форма принадлежности называется «абстрактная» потому, что она, в отличие от формы конкретной принадлежности, сама по себе не указывает на грамматическое лицо, которому принадлежит предмет.

Форма абстрактной принадлежности образуется посредством несингармонического аффикса, который имеет три варианта — только с переднерядными гласными: **-тікі/дікі/нікі**. Поэтому нетрудно запомнить употребление этих вариантов.

После глухого согласного в конце слова присоединяется вариант **-тікі**, после звонких и сонорных — **-дікі**, после гласных — **-нікі**.

Аффикс присоединяется также к вопросительным местоимениям **кім? не? кімдікі? ненікі?**, которые соответствуют русскому *чей?*

Аффикс имеет специфику: при присоединении к личным местоимениям единственного числа при сочетании двух **н** один из них выпадает, а личное местоимение 3-го лица лишается конечного согласного **л**.

Жекеше: **мен-ікі**, **сен-ікі**, **сіз-дікі**, **о-нікі**.

К личным местоимениям множественного числа аффикс прибавляется обычно — как и к именам существительным

Көпше: **біз-дікі**, **сендер-дікі**, **сіздер-дікі**, **олар-дікі**.

Мен *я*; **менікі** *мой* — это не просто *мой*, а *мой предмет; предмет, принадлежащий мне*, т.е. слово имеет не атрибутивное, а субстантивное значение. Слово в этой форме всегда выступает в роли сказуемого. **Кітап баланікі** означает *книга принадлежит мальчику.*

Нельзя переставить местами подобные сочетания двух слов, например: **баланікі кітап**.

Слова в этой форме отвечают на вопросы **кімдікі? ненікі?** *чей?*

Кітап кімдікі? *Чья книга?* **Кітап студенттікі** *Книга принадлежит студенту.*

Отрицательная форма образуется прибавлением слова **емес** после имени с аффиксом принадлежности: **кітап студенттікі емес** *книга не принадлежит студенту.*

Формы личных местоимений: **менікі**, **сенікі**, **сіздікі**, **онікі**; **біздікі**, **сендердікі**, **сіздердікі**, **олардікі** — в одном из своих значений соответствуют русским притяжательным местоимениям в функции сказуемого, они обозначают соответственно: *мой*, *твой*, *Ваш*, *его*; *наш*, *ваш*, *Ваш*, *их*. **Кітап менікі** *книга моя*. **Дэптер сенікі** *тетрадь твоя*, т.е. сообщается, что предмет принадлежит указанным лицам.

Жаттығу 182

Оқып, сөздердің болымды, болымсыз түрін қолданып, сөйлем құраңдар, орыс тіліне аударыңдар.

Ажардікі, Жарастікі, менікі, сенікі, олардікі, онікі, біздікі, студенттердікі, аттікі, ауылдікі, сіздердікі.

Тапсырма 183

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Тәуелдік және ілік жалғауларын көрсетіңдер.

Қонысбайдың қалжыңдары

1. Біреу Қонысбайға: мына басыңдағы қалпақ қырғыздардікі ғой деп тиісіпті. 2. Сонда Қонысбай: Біріншіден, бұл қырғыздардікі емес, қазақы қалпақ. 3. Екіншіден, қалпақ кимеген сіз оны қайдан білесіз — депті. 4. Жаздың ыстығында Қонысбайдың бөлмесіндегі суды ішкен біреулер: Сенің суың біздікінен салқын екен — деп таңданады. 5. Сонда Қонысбай: Біреудің әйелі біреуге қыздай көрінеді, біреудің суы біреуге мұздай көрінеді емес пе — депті.

Объяснения

Депті = де + аффикс прошедшего неочевидного времени -п + аффикс 3-го лица.

Тиісіпті = тиіс + те же аффиксы.

Ыстығында = ыстық + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс местного падежа.

Сөздік

әйел жена
біреу кто-то, один
басыңдағы то, что на голове
біріншіден во-первых
ғой ведь
де- говорить
екіншіден во-вторых
емес пе не так ли
көрін- показываться
қазақы казахский
қалжың шутка
қыздай словно девушка
қырғыз кыргыз
мұздай холодный
тиіс- задевать
салқын прохладный
сонда тогда
ыстық жара, жаркий

Тапсырма 184

Көп нүктенің орнына тиісті тәуелдік және ілік жалғауларын қойып, көшіріп жазыңдар. Сұрауларға жазбаша жауап жазыңдар.

1. Сен... Алматыға барған... ды мен Айжаннан есіттім. 2. Мен... апа... өткен жылы пенсияға шықты. 3. Сендер... сатып алған қаламдар... жақсы жазады екен. 4. Сіздер... үйлер... теңіз жаға...нда орналасты ма? 5. Қонысбай... бөлме... жақсы ма, сен... бөлме... жақсы ма? 6. Асқар... әйел... саған таныс па? 7. Сен

оқыған кітап кім...? 8. Ол кітап Айжамал.... ме? 9. Кеше Алматыдан әкелген суреттер кім...? 10. Мен барған жердегі аттар біздің ауыл... емес. 11. Асанның қолындағы дәптер сен... емес пе? 12. Сен айтқан мақала Сәуле... дейді ғой Айша.

Тапсырма 185

Мына сұрақтарға болымды, болымсыз түрлерінде жазбаша жауап беріңдер.

1. Менің қаламым сенде ме? 2. Сенің қолыңдағы қарындаш кімдікі? 3. Ақардың атасы қайда кетті? 4. Қазақ тілінің оқытушысының аты кім? 5. Ана кітап сенікі ме, Ажардікі ме? 6. Мына дәптер Сәуленікі емес пе? 7. Асқардың ата-анасы қайда тұрады? 8. Қонысбайдың қалжыңдарын жақсы білесіңдер ме? 9. Сенің қалжыңдарыңды Әсет қашан есітті? 10. Бұл мақала сіздердікі ме, басқалардікі ме? 11. Кеше сенде болған кітап Асандікі ме, Айжамалдікі ме?

Тапсырма 186

Мақал-мәтелдерді дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада.

2. Ондай-ондай ханның қызында да болады.

3. Өлі арыстаннан тірі тышқан артық.

Объяснения

Қызында = қыз + аффикс принадлежности 3-го лица -ы + аффикс местного падежа -нда.

Сөздік

артық лучше
ет- делать
көңіл душа
ондай такой
өлі мертвый
тышқан мышь
тірі живой

Тапсырма 187

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Мой отец не работает на городском заводе, он учитель. 2. Эта ручка не принадлежит Асану, она моя. 3. Тетрадь, которая лежит на столе, моя, а не Аскара. 4. Сауле сказала, что у нее есть книга Алимжана. 5. Эта книга твоя или Айши? 6. Дверь нашей аудитории не маленькая, а большая. 7. Это не их картина, а твоя. 8. Студенты нашего университета хорошо учатся. 9. Наш хороший друг сегодня был в театре. 10. Корова, которая пасется во дворе, наша. 11. Нашему коню я сегодня не дал воду, ее дал Аскар.

Тапсырма 188

Дауыстап оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік жалғауларын талдаңдар.

Абай Құнанбайұлы

1. Абай (толық аты Ыбырайым — Ибраһим) Құнанбайұлы — қазақтың ұлы ақыны, философ, композитор, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, алғашқы классигі. 2. Ол 1845-жылы Шыңғыс тауының бауырында туған. 3. Әкесі Құнанбай өте діншіл, болыс болған адам, Абайды молдаға оқуға берген. 4. Одан соң Семейдегі Ахмет Риза Медресесіне оқуға берген. 5. Сонда араб, Иран және Орта Азия әдебиеті классиктерінің шығармаларымен танысады. 6. Онда төрт жыл оқығаннан соң әкесі шығарып алып, қасында ертіп жүрді, ел басқаруды үйретті. 7. Медреседе Абай алғашқы өлеңдерін жаза бастады. 8. Өлеңдермен қатар Абай атақты «Қара сөздерді» жазды. 9. Жер аударылған орыс ғалымдары Н.И. Долгополов пен Е.П. Михаэлспен дос болып, орыс мәдениетін, орыс әдебиетін қабылдады. 10. Бір кезде Абайдың өзі де болыс болған. 11. Өз өлеңдерімен қатар ол Пушкин, Лермонтов, Байронның шығармаларын тұңғыш рет қазақ тіліне аударып, қазақ даласына таратты. 12. Пушкиннен аударып, әнін өзі жазған «Татьянаның қырдағы әні» қазақтардың өз туындысындай болып кетті.

Объяснения

Әдебиетінің = әдебиет + аффикс принадлежности 3-го лица -і + аффикс родительного падежа.

Даласына = дала + аффикс принадлежности -сы + аффикс направительного падежа -на.

Туындысындай = туынды + аффикс принадлежности -сы + сравнительный аффикс -ндай.

Тіліне = тіл + аффикс принадлежности -і + аффикс направительного падежа -на.

Шығармаларын = шығармалар + аффикс принадлежности -ы + аффикс винительного падежа -н.

Сөздік

алғашқы первый
араб араб
атақты знаменитый
әдебиет литература
басқару управление
бауыр склон
болыс волостной управитель
кез время
діншіл религиозный
ерт- вести
жазба письменный
жер аудар- сослать
қабылда- принимать
қалаушы создатель
қара сөздер проза
қасында при себе
қатар наряду с
қырдағы степной
мәдениет культура
медресе медресе
Орта Азия Средняя Азия
өзі он сам
өлең стихи
таныс- знакомиться
туынды произведение
тұңғыш рет впервые
үйрет- учить
шығар- увести

Тапсырма 189

Бір-біріне сұрақ қойып, оған жазбаша жауап беріңдер.

1. Абай кімнің ұлы ақыны? 2. Ол қашан, қай жерде туған? 3. Әкесінің аты кім? 4. Абай қайда оқыды? 5. Ол шығыс классиктерінің шығармаларымен таныс ты ма? 6. Алғашқы өлеңдерін қайда жазды? 7. Абайдың «Қара сөздерін» оқыдыңдар ма? 8. Оның орыс достары кім болды? 9. Орысшадан Абай кімнің шығармаларын аударды? 10. Абайға дейін орыс әдебиетін қазақшаға кім аударды? 11. Сенің досың «Татьянаның қырдағы әнін» есітті ме? 12. Тоқтар Абайдың «Әліпби» өлеңін оқығанда түсінді ме?

Тапсырма 190

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Мы хорошо знаем великого Абая Кунанбаева, его стихи и прозу. 2. Когда я учился в институте, мы с другом читали его прозу. 3. Артисты, приехавшие из Казахстана, пели его знаменитые песни. 4. Нам Айгуль поет «Песню Татьяны». 5. Мы по радио постоянно слушаем казахские песни. 6. Когда я был в Алматы, в театре слушал оперу «Абай». 7. Если мы поедем на родину Абая в Семипалатинск (Семей), посетим его музей. 8. Когда мы ездили в Алматы, видели памятник Абаю на проспекте Абая. 9. Вчера дома Айгуль читала нам отрывок из поэмы Абая. 10. Мы читали его перевод на казахский язык поэмы Пушкина «Евгений Онегин», переводы стихов Лермонтова и Байрона. 11. Казахи часто поют песню Абая «Көзімнің қарасы». 12. Давайте мы тоже споем ее.

Урок 31

ФОНЕТИКА

Еріндік үндесу заңы ✦ Закон губной гармонии

В казахском языке одной из разновидностей закона гармонии звуков — **үндестік заңы** является закон губной гармонии — **еріндік үндесу заңы**. По этому закону в составе слова гласные звуки бывают либо негубными, либо губными. Соответственно различаются правила произнесения звуков и присоединения вариантов аффиксов по неогубленности и огубленности гласных.

При **негубной гармонии** звуков — **езулік үндесу** все гласные в слове должны быть негубными. Подобная гармония распространяется на все слоги, сколько бы их ни было в слове.

В соблюдении закона негубной гармонии как ее индикаторы участвуют пять негубных гласных: **а**, **ә**, **е**, **ы**, **і**:

а) сочетание заднерядных гласных: **а-а**, **а-ы**, **ы-а**, **ы-ы**: **ба-ла-лар**, **а-ты**, **қыз-дар-ға**, **жы-лы-лық**;

ә) сочетание переднерядных гласных: **ә-е**, **ә-і**, **е-е**, **е-і**, **і-і**: **ә-ке**, **ә-ні**, **ке-ше**, **е-кі**, **і-ші-ңіз**, **ә-ке-ле-рі**, **ше-ше-ле-рі-міз**.

При **губной гармонии** все гласные в слове должны быть губными: **[ко-лұм]**, **[жол-дұ]**; **[бөл-мө]**, **[кө-зүм]** — они пишутся соответственно: **қолым**, **жолды**, **бөлме**, **көзім**. В соблюдении закона губной гармонии участвуют четыре губные гласные **о**, **ө**, **ұ**, **ү** как его индикаторы:

а) сочетание в одном слове переднерядных губных гласных: **ө-ө**, **ө-ү**, **ү-ү**: **[көз-дө]**, **[сө-зү]**, **[төз-дүм]**, **[жү-зү]**. Однако по правилам современной казахской орфографии в письменной речи указанные слова так не пишутся. Приведенные слова пишутся соответственно: **көзде** *целиться*, **сөзі** *его слово*, **төздім** *я терпел*, **жүзі** *его лицо*.

ә) сочетание в одном слове заднерядных губных гласных: **о-ұ**, **ұ-ұ**: **[то-лұқ]**, **[бо-рұш]**, **[құй-дұ]**; пишутся соответственно: **толық** *полный*, **борыш** *обязанность*, **құйды** *он налил*.

Закон губной гармонии в современной казахской орфографии не получает адекватного отражения, так как орфография запрещает писать губные гласные во втором слоге и последующих.

Написание губных гласных букв в современной казахской орфографии допускается для заимствованных слов, в которых губные гласные **о**, **у** пишутся в любом слоге: **динамо**, **кино**, **кенгуру**, **Сухуми**.

Слова с губными гласными имеют серьезные различия в письме и произношении. Привыкайте писать **көзім**, читать [көзүм]; писать **орны**, читать [орнұ], писать **қозы**, читать [қозұ] и т.д.

Когда к основам с губными гласными **о**, **ө**, **ұ**, **ү** присоединяются аффиксы — обычно с узкими негубными гласными, — последние в произношении огубляются, однако на письме это не передается. Например, **сөз + ім** произносится [сөзүм], **қол + ы** произносится [қолұ].

Подобной ассимиляции — огублению из широких гласных подвергается в аффиксах гласный **е**, который переходит в **ө**: **көз + дер** произносится [көздөр], **сөз + ге** — [сөзгө].

В третьем и последующем слогах губная гармония ослабляется: **көтеремін** [көтөремін], **қолымдағы** [қолұмдағы].

Таким образом, наиболее распространенными видами губной ассимиляции являются переходы: **ы > ұ**, **і > ү**, **е > ө**.

Жаттығу 191

а) Мына сөздерге үш жақта тәуелдік жалғауын жекеше, көпше түрінде қосып, үндестік заңын қолданып оқыңдар, дұрыс жазыңдар. Сөйлем құраңдар.

Той, қол, төл, көш, құл, ұл, күл

ә) Мына етістіктерге өткен шақ жалғауын қосып, дұрыс оқып, дұрыс жазыңдар. Сөйлем құраңдар.

Бол, той, жұл, тұр, күл, үр, көр, өс.

Тапсырма 192

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Ерін үндестігін көрсетіңдер. Жалғауларды талдаңдар.

1. Қазақтар дүниеге ұл келсе де, қыз келсе де қуанып жатқан. 2. Ұл келсе, оған үлкен үміт артып, «мұрагерім бар» деп ұлын мақтан тұтқан. 3. Ұлды қадірлеп, ер жетуіне ата-анасы барын салады. 4. Ұл өссе, бір отауға ие болады. 5. Дүниеге қыз келіп жатса, ата-анасы: «Ырыс алды - қыз» деп қуанып жатқан. 6. Қызға да ерекше көңіл бөліп, қызылды қызға беріп, төрге отырғызып қадірлеген. 7. Бұл жерде қыз өсірген ата-ана да қызы бой жеткенше ұл өсіргендей еңбектенеді. 8. Ата-ана балаларын жақсы тәрбиелеуге тырысады.

«Үйлену тойы»

Объяснения

Балаларын = балалар + ы + аффикс винительного падежа.

Бой жеткенше = бой жет + кен + аффикс наречия -ше.

Ер жетуіне = ер жет + у + і + аффикс направительного падежа.

Жасында = жас + ы + аффикс местного падежа -нда.

Ұлын = ұл + ы + аффикс винительного падежа -н.

Сөздік

алды начало
барын салады делают всё
бой жет- взрослеть (о девушке)
дүние мир, свет, вселенная
ерекше особо
ер жет- взрослеть (о парне)
еңбектен- трудиться
жас молодость
ие хозяин
көңіл бөл- обращать внимание
қызыл прекрасное, лучшее
қадірле- уважать
қуанып жатқан радовались
мақтан тұт- гордиться
мұрагер наследник
отау дом младшего мужчины
отырғыз- сажать
өс- расти
өткен шақ прошедшее время
тәрбиеле- воспитывать
той свадьба
ұл кел- рождаться (о мальчике)
үміт арт- возлагать надежду
үйлен- жениться
ырыс счастье

Тапсырма 193

Бір-біріне сұрақ қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қазақтар дүниеге қыз келсе оған қуана ма? 2. Ұлға қазақтар қалай қарайды? 3. Ұлдың ер жетуіне ата-анасы көмектесе ме? 4. Қызға қалай көңіл бөледі? 5. Ұл өскен соң неге ие болады? 6. Сенің ата-анаң саған үлкен үміт арта ма? 7. Айшаның ата-анасының ұлдары, қыздары көп пе? 8. Айжанның ата-анасы жасында оған көп көңіл бөлді ме? 9. Асанның ата-анасы оның өсуіне жақсы көмектесті ме? 10. Айгүлдің отбасында ұл көп пе, қыз көп пе? 11. Самат Айгүлге қашан үйленді? 12. Айжан қанша бала тәрбиелеп өсірді?

Тапсырма 194

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Я радуюсь рождению сына и дочери. 2. Сыну я радуюсь, считая его своим наследником. 3. Я делаю всё, чтобы он стал взрослым. 4. Став взрослым, он станет хозяином дома. 5. Мои родители радовались рождению дочери, считали это счастьем. 6. На меня в детстве мои родители обращали особое внимание. 7. Они сделали всё, чтобы я стала взрослой. 8. Мои родители особое внимание уделяли воспитанию дочери Айгуль. 9. В 1996 году Асан женился на Айше. 10. Сейчас они воспитывают сына и двух дочерей. 11. Они радуются их рождению и возлагают на них большие надежды. 12. Наши родители воспитали девять детей: четырех дочерей и пятерых сыновей.

Қайталау тапсырма

Вернитесь к уроку 28 и повторите весь материал. Всё ли удалось хорошо выучить?

Урок 32

ГРАММАТИКА

Септік жалғаулар ✦ Аффиксы падежей
Септік ✦ Падеж

В казахском языке существует семь падежей: 1) **атау** — *основной*, 2) **ілік** — *родительный*, 3) **табыс** — *винительный*, 4) **көмектес** — *инструментальный*, 5) **барыс** — *направительный*, 6) **жатыс** — *местный*, 7) **шығыс** — *исходный*.

По характеру грамматических и семантических свойств они условно делятся на две группы: 1) грамматические падежи, 2) пространственные падежи.

Грамматические падежи выражают в языке главным образом грамматические отношения слов. К ним относятся четыре падежа: 1) атау, 2) ілік, 3) табыс, 4) көмектес.

Пространственные падежи выражают различные пространственные отношения. К ним относятся три падежа: 5) барыс, 6) жатыс, 7) шығыс.

Основной падеж не имеет аффикса. Имя, не осложненное показателями других падежей, соответствует форме основного падежа. Иначе его называют «нулевая форма» имени. Другие падежи имеют соответствующие аффиксы с фонетическими вариантами — от трех (көмектес) до шести (ілік, табыс, шығыс).

В казахском языке можно склонять все слова, в том числе глаголы в личных формах. Например: **Тойдың бол-ған-ы-нан бол-а-ды-сы қызық** *Не то интересно, что праздник состоялся, а интересно то, что он произойдет*. В этом предложении глагол **бол-** *быть* употреблен дважды в разных глагольных формах в исходном и основном падежах с аффиксами принадлежности. По-казахски вполне допустимо сказать: **Сен бар-ма-й-мын-ың-ды қой** *Ты перестань говорить, что не пойдешь*, — где глагол **бар-** в форме 1-го лица настоящего времени имеет при себе аффиксы принадлежности и винительного падежа.

Различаются два вида склонения: простое склонение — **жай септеу** и притяжательное склонение — **тәуелдік септеу**. Простое склонение — это склонение имен без аффиксов принадлежности. Притяжательное склонение — склонение имен с аффиксом принадлежности.

Жай септеудің жалпы кестесі

1) **атау** — *основной*	—
2) **ілік** — *родительный*	-тың/тің/дың/дің/ның/нің
3) **табыс** — *винительный*	-ты/ті/ды/ді/ны/ні
4) **көмектес** — *инструментальный*	-пен/бен/мен

5) **барыс** — *направительный* -қа/ке/ға/ге
6) **жатыс** — *местный* -та/те/да/де
7) **шығыс** — *исходный* -тан/тен/дан/ден/нан/нен

ГРАММАТИКА

Тәуелдік септеу ✦ Притяжательное склонение

Притяжательное склонение — склонение имен, при которых имеется аффикс принадлежности. Этот тип склонения отличается от простого склонения формой ряда падежей в зависимости от формы лица принадлежности.

Аффиксы падежей не имеют вариантов с начальным глухим звуком, поскольку у аффиксов принадлежности в конце отсутствуют глухие звуки. Вот почему легче выучить варианты падежных аффиксов.

Модель этого типа склонения — имя + аффикс принадлежности + аффикс падежа: **ана + м + а** *моей матери*.

Жекеше тәуелдік септеу

	1 жақ	2 жақ	3 жақ
Атау	-м, -ым, -ім	-ң, -ың, -ің; -ңыз, -ңіз, -ыңыз, -іңіз	-ы,-і, -сы, -сі
Ілік	+ ның + нің	+ ның, -ңыз + дың + нің, -ңіз + дің	+ ның + нің
Табыс	+ ды, + ді	+ ды, + ді	+ н
Көмектес	+ мен	+ мен, + *бен*	+ мен
Барыс	+ а, + е	+ а, + е, + *га*, + *ге*	+ на, + не
Жатыс	+ да, + де	+ да, + де	+ нда, + нде
Шығыс	+ нан, + нен	+ нан, + нен, + *дан*, + *ден*	+ нан, + нен

В косвенных падежах указаны аффиксы, которые прибавляются к основам с аффиксами принадлежности, приведенными в основном падеже.

★ **Примечание**: варианты аффиксов падежей **-бен**, **-ға**, **-ге**, **-дан**, **-ден** прибавляются к вежливой форме принадлежности 2-го лица и после аффикса 1-го лица: **-мыз**, **-міз**, **-ымыз**, **-іміз**.

Имя с аффиксом коллективной принадлежности первого лица с аффиксом **-мыз**, **-міз**, **-ымыз**, **-іміз** склоняется как имя с аффиксом второго лица в вежливой форме: **ат-ыңыз-дың** — **ат-ымыз-дың**, **жер-іңіз-ге** — **жер-іміз-ге**, **ел-іңіз-ден** — **ел-іміз-ден** и т.д.

Склонение во **множественном числе** отличается от склонения в единственном числе лишь прибавлением аффикса множественного числа перед аффиксом принадлежности: **+ тар/дар/лар + ым**, **+ тар/дар/лар + ың**, **+ тар/дар/лар + ы** и т.д. Аффиксы падежей те же, что и в единственном числе.

Жаттығу 195

а) Мына сөздерді жекеше, көпше тұлғаларында септеңдер. Сөйлем құраңдар.

Атым, итің, сөзіңіз, институты, кітаптарың, дәптеріміз, аталарымыз, көшелері, лекцияларыңыз.

ә) Өлеңді орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар. Тәуелдік септеуді талдаңдар.

1. Жасымда ғылым бар деп ескермедім.
2. Пайдасын көре тұра тексермедім.
3. Түспеді ер жеткен соң уысыма,
4. Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Абай Құнанбайұлы

Тапсырма 196

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік жалғауларын талдаңдар.

Қожа Ахмет Ясауи

1. Қожа Ахмет Ясауи — Ұлы ақын, философ, мұсылман дінін уағыздаушы. 2. Туған жылы белгісіз, 1166-жылы дүние салған. 3. Ол 11–12 ғасырда Ясыда — қазіргі Түркістан қаласы — өмір сүрген. 4. Бұхарада діни білім алғаннан кейін Түркістанға қайтады. 5. Сопылық жасап, мұсылманша діни идеяларды насихаттап, таратады. 6. Оның дүниеге кең тараған шығармасы — «Диуани Хикмет». 7. Онда бала күнінен 63 жасқа дейінгі өмірін баян етеді. 8. Халыққа үстемдік етіп, оны жаншыған хандар, бектер, әмірлерді сынайды. 9. О дүниенің мәңгілігін жырлайды. 10. Қожа Ахмет Ясауи Түркістан қаласына жерленген. 11. 14-ғасырдың аяғында Ақсақ Темір оның үстіне зәулім күмбез орнаттырды. 12. Ол қазір архитектуралық ескерткіш, ішінде үлкен қола қазан бар. 13. Ясауидің қабірі Әзірет Сұлтан деп аталады, ол мұсылмандардың екінші Мекесіне айналды. 14. Жыл сайын оған мыңдаған мұсылмандар келіп құрбандық береді, табынады.

Объяснения

Аяғында = аяқ + ы + аффикс местного падежа.

Сөздік

аяқ конец
әмір эмир
баян ет- повествовать
белгісіз неизвестный
дүние сал- скончаться
дін религия
айнал- превращаться
Ақсақ Темір Тамерлан
жалпы общий
жаншы- угнетать
жерлен- быть похороненным
жыл сайын ежегодно
зәулім высокий
кең широко

күмбез мавзолей с куполами
қабір могила
қола бронза
құрбандық жертва
мәңгілік вечность
Мекке Мекка
насихатта- пропагандировать
о дүние тот свет
орнат- сооружать
өмір сүр- жить
септе- склонять
септеу склонение
сопылық суфизм
сына- критиковать
табын- поклоняться
тарат- распространять
уағыздаушы проповедник
үстемдік ет- властвовать

Тапсырма 197

Бір-біріне сұрақтар қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Қожа Ахмет Ясауи ақын ба, жазушы ма? 2. Ол қайда өмір сүрген? 3. Қашан туып, қашан өлген? 4. Қайда білім алған? 5. Оның дүниеге кең тараған шығармасының аты не? 6. Шығармасында ол кімді сынайды? 7. Ол қайда жерленген? 8. Кім, қашан оған ескерткіш орнатты? 9. Ахмет Ясауидің қабіріне кімдер табынады? 10. Сен Түркістанда болып, оның ескерткішін көрдің бе? 11.Оның күмбезін кім қашан салды, ол биік пе? 12. Мұсылмандар оған қайдан келеді, көп келе ме? 13. Түркістанда болғанда Оспан қола қазанға қанша теңге салды?

Тапсырма 198

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. В городе Туркестане жил и трудился великий поэт и философ Ходжа Ахмет Ясауи. 2. Мы в городе Туркестане видели памятник-мавзолей Ахмету Ясауи. 3. Он очень большой и высокий. 4. Он построен Тамерланом в XIV веке. 5. Ежегодно к нему приезжает много людей из разных стран. 6. В нем имеется большой бронзовый котел, туда люди кладут жертвенные деньги. 7. Произведение Ахмета Ясауи XII века «Дивани Хикмет» широко известно в мире. 8. Если поедешь в город Туркестан, заходи в мавзолей Ахмета Ясауи. 9. В Туркестане много древних памятников. 10. В Казахско-турецком университете имени Ахмета Ясауи студенты изучают произведения великого поэта. 11. Перед памятником растёт много красивых роз.

Урок 33

ГРАММАТИКА

Қалай сұрайсыз? ✦ Как спрашивать?

Сұраулық есімдіктер ✦ Вопросительные местоимения

Основами для вопросительных местоимений служат слова: **кім, не, қай**.

Вопросительное местоимение, относящееся к человеку, **кім?** и его формы падежей и принадлежности: **кімнің, кімді, кімнен, кімге, кімде, кімнен; кімім, кімің, кімі** и т.д.

Вопросительное местоимение, относящееся ко всему, что не является человеком, **не?**, и его формы падежей и принадлежности: **ненің, нені, неден, неге, неде, неден, нем, нең, несі** и т.д. **Неге?** имеет два значения: *чему? к чему?*, а также *почему?*

Пространственные вопросительные местоимения: **қайда? неде?**

Қайда? указывает: 1) место действия, 2) направление действия. Таким образом, оно соответствует двум русским вопросительным местоимениям: в первом случае — *где?* и во втором случае — *куда?* Эти значения выясняются в контексте в сочетании с глаголами.

Қайда? в значении *где*? употребляется при глаголах состояния: **Дәптер қайда жатыр?** *Где лежит тетрадь?* **Сен қайда болдың?** *Ты где был?*

Қайда? в значении *куда?* употребляется при глаголах движения: **Асан қайда барды?** *Куда ездил Асан?* **Сен қаламды қайда тастадың?** *Ты куда бросил ручку?*

Қайдан? *Откуда?* **Неден?** *От чего?* указывают исходный пункт действия: **Сен қайдан келдің?** *Ты откуда пришел?*

Местоимение времени: **қашан?** *когда?*

Указательные местоимения: **қай?** *который? какой?* **қайсы?** *который?*

Местоимения количества и меры: **қанша? неше?**, а также формы их падежей: **қаншадан, нешеден, қаншаға, нешеге**; формы принадлежности: **қаншамыз, қаншаң, нешеуің, қаншасы, нешесі** и т.д.

> **Запомните!** Вопросительные местоимения в казахском языке употребляются только для того, чтобы спрашивать, задавать вопросы. Не пытайтесь их использовать для выражения значения русских относительных местоимений. Такой функцией они не обладают.

Жаттығу 199

Оқып, сұрақтарға болымды, болымсыз түрінде жауап жазыңдар. **Қайда?** сөзінің екі мағынасын ажыратыңдар: *где? куда?*

Үлгі: *Сиыр қайда жайылып жүр?*
Сиыр жайылып жүрген жоқ, ол қорада тұр.

1. Сиырды Сәуле қайда айдады? 2. Асқар қайда болды, Ермек қайда кетті? 3. Асқар Алматыда бір апта болды ма? 4. Алматы қаласы қайда? 5. Астана қаласы Қазақстан Республикасында ма? 6. Айша қайда барды? 7. Ол университеттен ешқайда барған жоқ па? 8. Анар қайда, сабақта ма? 9. Қабдол қайда кетті? 10. Қайда студенттер көп? 11. Сен жазда демалысты қайда өткіздің?

Тапсырма 200

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Студенттер қай аудиторияға кірді? 2. Ол қашан Алматы қаласында болды? 3. Ахмет Ясауи қай гасырда жасаған? 4. Сен қай мектепті қашан бітірдің? 5. Қайрат қашан Астанаға барды? 6. Сәуленің жасы қашан жиырмаға толады? 7. Оқытушы қазақ тілі сабағын қай курста, қашан бастайды? 8. Айша қашан, қайсы университетке түсті? 9. Студенттер бұл кітапты қашан, қайдан сатып алды? 10. Осы пойыз Мәскеуге қайдан келді? 11. Сембек Астанадан келгенде досы қай қалада болды? 12. Оспан саған келса, екеуің қайда барасыңдар? 13. Студенттер тапсырманы қалай орындады?

Тапсырма 201

Қазақ тіліне аударып, дәптерге жазып алыңдар. Сұрақтарға қазақша жауап беріңдер.

1. Куда ездил Оспан летом? 2. Когда Асан не был в университете? 3. Где есть университет имени Абая Кунанбаева? 4. Где лежит мел, который я дал Айше? 5. Когда ты положил мел на доску? 6. Где стоит конь, которого подарили мне в ауле? 7. Конь лежит во дворе нашего дома? 8. В каком городе была Айша прошлым летом? 9. Где учится твой хороший друг Доспан? 10. Когда поедешь в Туркестан, зайди в мавзолей Ахмета Ясауи и положи жертву в бронзовый котел. 11. Если ты сегодня не придешь на урок казахского языка, скажи это Айгуль. 12. Когда я приехал из Жамбыла, я не знал, куда уехал Токтар. 13. Как вы провели выходной день вчера?

Тапсырма 202

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

Байқоңыр

1. Көк пен Жерді жалғаған
Космодром Байқоңыр.
2. Корабльдер самғаған
Космодром Байқоңыр.

3. Қанаттылар мекені –
Қазақ жері Байқоңыр.
4. Қай жер саған жетеді?
5. Ғажап жерім Байқоңыр.

Есентай Ерботин

Сөздік

ғажап чудесный
жалға- соединять
көк небо
қанатты крылатый
мекен жилище
өткіз- проводить
самға- летать, парить
үлгі образец

ГРАММАТИКА

Утверждение и отрицание

Утверждение при вопросе выражается словом **ия/иә** *да*, которое в разговорной речи произносится по-разному: [ыйа, ійе, ійә].

Слово **бар** тоже выражает утверждение; когда задают вопрос, оно имеет значение *есть*, *имеется*.

Отрицание выражается антонимом слова **бар** — словом **жоқ** *не имеется*, *отсутствует*, *нет*. Употребляйте его для отрицательного ответа в начале слова.

Эти слова участвуют в именных предложениях: **Сенде қалам бар** *У тебя есть ручка*. **Менде қалам жоқ** *У меня нет ручки*.

При имени отрицание выражается кроме **жоқ** отрицательной частицей **емес**, соответствующей русской *не* при имени и глаголе.

Обратите внимание: отрицание **емес** в отличие от русского *не* ставится после имени, а не впереди: **Мынау — пойыз емес, трамвай** *Это — не поезд, а трамвай*.

★ В казахском языке отсутствует глагол со значением *иметь*. А как тогда выражать его значения? При помощи слова **бар** выражается значение *иметь*, а посредством слова **жоқ** можно передавать значение глагола *иметь* в отрицательном смысле. **Менде дәптер бар // менің дәптерім бар** *У меня есть тетрадь, я имею тетрадь*. **Менде дәптер жоқ // менің дәптерім жоқ** *У меня нет тетради, я не имею тетради*.

Отрицательные местоимения — болымсыз есімдіктер образуются посредством префикса **еш-** от вопросительных местоимений и других слов: **еш + кім** *никто*, **еш + қайда** *нигде, никуда*, **еш + қайдан** *ниоткуда*, **еш + қашан** *никогда*, **еш + бір** *никакой*, **еш + нәрсе** *ничто*.

Глаголы при отрицательных местоимениях, как и в русском языке, ставятся в отрицательной форме: **Ешкім келген жоқ** *Никто не пришел*. **Ол ешқайда бармады** *Он никуда не ходил*.

Жаттығу 203

а) Сұрақтарға жауапты болымды және болымсыз түрінде жазбаша беріңдер.

1. Мынау тауық па, қаз ба? 2. Бұл Асанның сөзі ме, Сәлімнің сөзі ме? 3. Бүгін Институтымызда Асан бар ма? 4. Айша Мәскеуде ме, Алматыда ма? 5. Сенде қызық кітап бар ма, жоқ па? 6. Үйде қара нан жоқ па? 7. Алматыдан келген анаң ба, апаң ба? 8. Тақтада бор бар ма, жоқ па? 9. Мынау алтын ба, сынап па? 10. Асан сенен жас па, үлкен бе? 11. Сенің үйіңде күшік бар ма?

ә) Сұраулық есімдіктерді қолданып, он бір сөйлем құраңдар.

Тапсырма 204

Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғауларды талдаңдар, олардың мағынасын ашыңдар.

Кісілер неге оң қолымен амандасады?

1. Әр әдет-ғұрыптың өзінше сыры бар. 2. Мысалы, дүниеде адамдар ерте заманнан бері оң қолымен амандасады. 3. Алғашқыда бұл сәлемдесу үшін емес, сақ болу үшін керек болған. 4. Кісілер кездескенде және қоштасқанда: «Міне менің қолым, онда еш саған қауіпті қару жоқ», — дегендей адалдықты білдірген. 5. Екі күшті жігіт ашық алақандарын қысып тұрған. 6. Мұндай жағдайда олар бір-бірінен қорықпаған. 7. Жан тәтті емес пе, адамдарда осындай әдет келе-келе сақталып қалған. 8. Біз қазір сол әдетпен адамдармен кездескенде оң қолымыздың алақанын ашып қол береміз. 9. Солақай адамдар да оң қолымен амандасады. 10. Біз ақсақалдармен сәлемдескенде ылги екі қолымызды береміз. 11. Әжелермен амандасқанда олардың қолын сүйеміз.

Тапсырма 205

Бір-біріне сұрақтар қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен оң қолыңмен амандасасың ба, сол қолыңмен амандасасың ба? 2. Алғашқыда адамдар қай қолмен амандасқан? 3. Оң қолын беру сәлемдесу үшін керек болды ма? 4. Оң қолды беру нені білдірген? 5. Қолмен амандасқанда адамдар бір-бірінен қорқады ма? 6. Оразбек қай қолымен амандасады? 7. Сен әжеңмен кеше сүйісіп амандастың ба? 8. Сен солақайсың ба, оңқайсың ба? 9. Сендер қарт-тармен амандасқанда екі қолдарыңды бересіңдер ме? 10. Әжеңмен қалай амандасасың?

Сөздік

адалдық честность
алақан ладонь
алғашқыда первоначально
амандас- здороваться
ашық открытый
әдет-ғұрып традиция
әзіл шутка, юмор
әйел женщина
әр каждый
бәрі все, всё
бері с
бөрік шапка
ерте заман древние времена
жағдай положение

жан душа
жаулық платок
келе-келе со временем
келтек дубина
керек нужный, нужно
ки- надевать
күшті сильный
күшік щенок
қауіпті опасный
қару оружие
қорық- бояться
қоштас- прощаться
қыс- сжимать
мысалы например
оң правый
оңқай правша
осындай подобный
өзінше по-своему
сақ осторожный
сақталып қал- сохраниться
сәлемдес- приветствовать
сол левый
солақай левша
сүй- целовать, любить
сүйіс- целоваться
сыр тайна
тәтті сладкий
түр вид
үшін для, ради, чтобы

Тапсырма 206

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Я здороваюсь с людьми правой рукой. 2. Гульжан здоровается с Сапаром левой рукой. 3. Мы всегда первыми здороваемся со старшими. 4. Такая традиция сохранилась с древних времен. 5. У моего друга сильная правая рука с широкой ладонью. 6. Он парень с открытой душой, здоровается первым. 7. Мы с ним часто встречаемся в университете. 8. Когда я вчера на вокзале встретил Омара, он первым поздоровался со мной. 9. Болат — левша, но он тоже здоровается правой рукой. 10. Если поедешь в аул, со стариками здоровайся первым, обеими руками бери их правую руку. 11. Женщины тоже здороваются двумя руками.

Тапсырма 207

Мақалдарды орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Жаулық кигеннің бәрі әйел емес, бөрік кигеннің бәрі батыр емес. 2. Кісі болар баланың кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар? 3. Аузында әзілі жоқтың қолында келтегі бар.

Объяснения

Аузында = ауыз + ы + нда.
Болар = бол + аффикс причастия будущего времени -ар.
Болмас = болма + -с + тот же аффикс.
Келтегі = келтек + аффикс принадлежности 3-го лица.
Кісіменен = кісі + аффикс инструментального падежа -менен.

Урок 34

ГРАММАТИКА

Глагольное отрицание

В казахском языке нет отрицательной частицы, которая в русском языке стоит перед глаголом.

Главным средством отрицания при глаголе выступает шестивариантный аффикс **-па/-пе**, **-ба/-бе**, **-ма/-ме**. Этот универсальный аффикс употребляется при всех формах времен.

Он присоединяется непосредственно к глагольной основе, а уже после него прибавляются аффиксы времени и лица: **Мен айт + па + ды + м, ол жаз + ба + ды, сен кел + ме + ді + ң** и т.д.

Жаттығу 208

а) Мына етістіктерді өткен шақтың болымсыз тұлғасында жіктеңдер. Сөйлем құраңдар.

Кет, әкел, жаз, сал, тарт, сез, нан, сүйен, қара, ки.

ә) Көп нүктенің орнына болымсыздық жалғауын қосып, дәптерге жазып алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар. Сұрақтарға қазақша жауап жазыңдар.

1. Асанға айтқан сөзді ол саған айт...йды. 2. Кәриманың Алматыға бар...ганын мен біл...дім. 3. Жарас осы күнге дейін «Ботакөз» романын оқы...ды ма? 4. Сендер неге бүгін кешке театрға бар...йсыңдар? 5. Сәуле біздің үйге бүгін кел...се, ертең Сақыпжамалды көр...йді. 6. Роза қызымен бірге Шымкентке бүгін кет...й ме? 7. Айнұр университетке метромен кел...йді, автобуспен келеді. 8. Бүгін Айжамал Қарағандыдан кел...се, біз ертең театрда бол...ймыз. 9. Сендер Алматыға бар...саңдар, ұлы жазушымен кездес...йсіңдер. 10. Егер бакке бензин құй...сақ, мәшинеміз жүр...йді. 11. Темекі тарт...саңдар, ауыр...йсыңдар.

Тапсырма 209

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға қазақша жауап жазыңдар.

1. Я приезжаю в университет на Моховой не на автобусе, а на метро. 2. Если ты не поедешь в Шымкент, не увидишь Раушан. 3. Он не сказал мне, что еще не читал роман «Путь Абая». 4. Ты сегодня вечером не поедешь в Астану? 5. Когда ты не идешь в кино, что делаешь дома? 6. Я не читаю эту книгу, она неинтересная. 7. Если ты сегодня не придешь к нам, я с другом пойду в кино. 8. Когда он не

приходил на урок, мы не читали новую книгу. 9. Если Қуан завтра не уедет в Актобе, мы не пойдем в гости к Кабдолу. 10. Завтра не приходи к нам, нас не будет дома. 11. Если ты после уроков не останешься в университете, пойдем в парк.

Отрицание выражается также при помощи аналитико-синтетических конструкций: 1) **-қан (-ған/кен/ген) + жоқ**; 2) **-қан (ған/кен/ген) емес**. Назначение этих конструкций — выражение отрицания в прошедшем времени.

1-тұлғаның жіктелуі

	Жекеше	Көпше
1 жақ	мен айтқан жоқ + пын	біз айтқан жоқ + пыз
2 жақ	сен айтқан жоқ + сың	сендер айтқан жоқ + сыңдар
2 жақ	сіз айтқан жоқ + сыз	сіздер айтқан жоқ + сыздар
3 жақ	ол айтқан жоқ	олар айтқан жоқ

2-тұлғаның жіктелуі

	Жекеше	Көпше
1 жақ	мен айтқан емес + пін	біз айтқан емес + піз
2 жақ	сен айтқан емес + сің	сендер айтқан емес + сіңдер
2 жақ	сіз айтқан емес + сіз	сіздер айтқан емес + сіздер
3 жақ	ол айтқан емес	олар айтқан емес

Глагольное отрицание на вопрос **Айша айтты ма?** *Айша сказала?* выражается в двух формах:

1) **Жоқ, Айша айтқан жоқ, мен айттым** *Нет, Айша не сказала, я сказал.*

2) **Айша айтқан емес, Оспан айтқан** *Айша не сказала, Оспан сказал.*

Жаттығу 210

Мына етістіктерді жоғарыдағы екі түрлі болымсыз тұлғалар бойынша жіктеңдер. Сөйлем құрап, дәптерге жазып алыңдар.

Бар, кел, оқы, жаз, қара, істе, көр, таста.

Тапсырма 211

Сұрақтарға болымды, болымсыз түрде жазбаша жауап беріңдер.

1. Сартай кітапты Асанға көрсеткен жоқ па? 2. Досың Алматыдан кеше қайтып келді ме? 3. Ертең сендерде қазақ тілі сабағы басталады ма? 4. Өткен аптада студенттер сабақтан кейін стадионға барды ма? 5. Ербол Астанадан келгенде Айнұр үйде болды ма? 6. Сендер бүгін экскурсияға барасыңдар ма? 7. Салия көшеге шықса, Сәлімге кездесе ме? 8. Ағылшын тілі сабағы екінші курста қашан басталды? 9. Алматыдан артистер пойызбен келді ме, ұшақпен келді ме? 10. Ақын Қонысбай Мәскеуге қашан, немен келді? 11. Моховая көшесіне шықсаңдар Мавзолейді көресіңдер ме? 12. Оспанға бұл сөздерді кім айтты?

Тапсырма 212

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар, тәуелдік, септік жалғауларын талдаңдар.

Қорқытата

1. Атақты ақын, күйші, философ, мемлекет қайраткері Қорқытата Сыр бойында Қызылорда облысы Қармақшы ауданында жетінші ғасырда туған. 2. Ол қазақ музыкасының атасы. 3. Көптеген дана сөздерінің ішінде мыналар бар: 4. «Кәрі дұшпан дос болмас». 5. «Өлген кісі тірілмес, Өткен қайтып келмес». 6. Оғыз, қыпшақ тайпалары арасында ел ағасы болған, 95 жасқа дейін елге қызмет еткен. 7. Үш хан тұсында уәзірлік қызмет атқарған. 8. Әлеуметтік аталық жора (заң) негізін жасаушы. 9. Ол өлімге қарсы ем іздеген. 10. Мәңгі өмірді қобыз үнінен іздеген. 11. Қорқыт мазары 9-ғасырда салынған, қазіргі Қорқыт темір жол стансасынан 3 шақырым жерде. 12. Қызылорда қаласына барсақ, Қорқыттың мазарын көреміз. 13. Қызылорда мемлекеттік университетіне Қорқытата аты берілген.

Объяснения

Келмес = кел + ме + аффикс будущего времени -с.
Тірілмес = тіріл + ме + тот же аффикс.

Сөздік

аталық жора основной закон
ауыр- болеть
әлеуметтік социальный
бойында в окрестностях
дана гениальный
дұшпан враг
ел ағасы старший брат народа
ем лечение
жас возраст
жасаушы создатель
жетінші седьмой
келесі будущий
күйші музыкант
қайраткер деятель
қайтып кел- возвращаться
Қармақшы кармакшинский
қарсы против
қобыз кобуз
қызмет ет- служить
қызмет атқар- служить
Қызылорда Кзыл-Орда
қыпшақ кыпчаки
мәңгі вечный
оғыз огузы
өл- умирать
өлім смерть
өмір жизнь
өт- проходить
сал- строить
станса станция
Сыр Сырдарья
тайпа племя
темір железо
тұсында при
тіріл- воскреснуть
уәзір визирь, советник
үн звук
изде- искать
ішінде среди

Тапсырма 213

Бір-біріне сұрақтар қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қорқытата кім? 2. Ол қайда туды? 3. Қорқытата қанша жасаған? 4. Ол не істеді? 5. Қорқытата қандай дана сөздер айтқан? 6. Сен Қорқытата туралы кітап оқыдың ба? 7. Қорқытатаның жырларын білесіңдер бе? 8. Ол мәңгі өмірді неден іздеген? 9. Қорқытатаның мазары қайда? 10. Қызылорда университетінің студенттері Корқыттың өлеңдерін оқи ма? 11. Мәскеу университетінің студенттері Қызылордада қашан болды? 12. Байқоңыр космодромы Қызылорда облысында екенін кім біледі?

Тапсырма 214

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Наши музыканты не учат китайские песни. 2. Нет, наш друг сегодня не вернется в Москву. 3. Враги вчера не проходили через реку. 4. Аскар и его друзья не искали нашего брата. 5. Вы (мн. число, простая форма) вчера не ходили в кино. 6. Вы (мн. число, вежливая форма) сегодня не придете на конференцию. 7. Нет, я не поеду в Караганду. 8. Когда ты приедешь из Тараза, меня не будет дома (я не буду дома). 9. Коркытата не был ханом, он был его советником и поэтом. 10. Он говорил, что прошлое не вернешь, мертвый не воскреснет. 11. Если не поедешь в Қзыл-Орду, не увидишь его могилу. 12. Оспан еще не читал книгу о Коркытате, но знает его песни.

Урок 35

ФОНЕТИКА

Звук [h]

[**h**] специфический звук казахского языка — глухой, придыхательный, щелевой. Он отличается от русского звука [**х**] тем, что является щелевым спирантом, а не смычным.

Чтобы произнести его, заднюю часть языка поднимите к мягкому нёбу, как при произнесении звука [**х**], и с силой выдохните воздух.

Это редко встречающийся звук обычно используется в междометиях и подражательных словах. В казахских словах произносится только в начале и конце слов: **аһ, еһ, үһ, оһ, түһ, паһ, һа, һе** — и их производных: **аһлады, үһледі, паһ-паһ деді**. Он употребляется в арабских и персидских заимствованиях теми, кто увлекается «правильным» правописанием и произнесением заимствованных слов: **қаһар**, **Гәуһар**, в разговорной речи имеющие произношение соответственно: **қақар**, **Гәукәр/Кәукәр** и т.д.

Произнесение придыхательного [**h**] иногда близко к русскому [**г**] в слове *ага*.

Жаттығу 215

Сөздерді дұрыс оқыңдар, жазып алыңдар. Әр сөзге сөйлем құраңдар.

Қаһар, қаһарлы, қаһарман, Гәуһар, Жауһар, аһ, үһле.

Не произносите [**h**] как [**х**].

Сөздік

асыл- висеть
аһ ах
аһла- ахать
Гәуһар женское имя Гаухар
еһ эх
Жауһар мужское имя Жаухар
қаһар гнев, ярость
қаһарлы гневный, яростный
Қаһарман мужское имя Кахарман
оһ ох
өкін- сожалеть
паһ-паһ вот! (восторг)
таңдан- удивляться
таныс знакомый
түһ во! (удивление)
үһ ух (вздох)
үһле- вздыхать
хат письмо
һа ха
һе хе
шарша- уставать

Жаттығу 216

Оқып шығып, орысшаға аударыңдар. Сөздердің сендерге таныс жалғауларын талдаңдар.

1. Сенің қаһарың оған түспесін. 2. Мына келе жатқан — қаһарлы адам ба? 3. Сәбиттің «Ботагөз» романындағы бас қаһармандар Ботагөз бен Асқар. 4. Гәуһар былтырдан бері сабақты өте жақсы оқиды. 5. Қаһарман Мәскеуге келгенде қызы екінші курстан үшінші курсқа өтті. 6. Гүлжан өткен аптада қатты шаршағаннан үьледі. 7. «Айгүл Саматтың нашар оқығанына өте таңданып, еһ!» — деді. 8. «Жұмат бұл іске қатты өкініп, аһ!» — деп санын соқты. 9. Мен оныншы сыныпты өте жақсы бітірдім. 10. «Бұған анам қатты қуанып, — паһ-паһ, балам, таудай бол», — деді. 11. Бала анаға асылад(ы), асылса, ана аһ ұрад(ы).

Тапсырма 217

а) Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Саған сол оқыған романдағы бас қаһарман ұнай ма? 2. Айжамал Қаһарманнан бұл дәптерді қашан алған? 3. Гәуһарға анасы сабақтан соң үйге барғанда не айтты? 4. Шекер аудиторияға кіргенде неге үьледі? 5. Сәрсен метродан шыққанда неге аһлады? 6. Сіз нешінші жылы қайда тудыңыз? 7. Кеше Гәуһардан алған хатты Айнур бүгін оқыды ма? 8. Мен Астанаға барсам, Гәуһарды көремін бе? 9. Асқар бүгін Гәуһар алған жақсы бағаға қуанып таңдана: паһ-паһ, — деді ме? 10. Бұл хабарды есіткенде Қаһарман санын соқты ма? 11. Егер осы жақсы хабарды есітсе, Гәуһар санын соқпас еді.

ә) Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Һ дыбысына көңіл бөліңдер. Жалғауларды талдаңдар.

1. Жолбарыстай ыңранып,
Қараман қылды қаһарын.
2. Айдаһардай ысқырып,
Бетіне жайды заһарын.
3. Бір жасауыл жіберіп,
Жинады тегіс шаһарын.

Қамбар батыр

Сөздік

айдаһар дракон
баға отметка
жай- рассыпать
жасауыл есаул
жібер- посылать
заһар яд
қуан- радоваться
қыл- делать
нашар слабый
сынып класс
тегіс целиком
шаһар город
ыңран- стонать
ысқыр- свистеть

Тапсырма 218

Қазақ тіліне аударып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Когда Самат получила письмо от Гаухар? 2. Почему Асан вчера так охал? 3. Почему она вздыхала в метро? 4. Ты родилась в 1985 году в ауле? 5. Когда Гаухар окончила десятый класс, ее мама радовалась? 6. Что сказал Сакыпжамал о главном герое прочитанного романа? 7. Когда Кахарман учился в Алматы, кто ему преподавал русский язык? 8. Если Гаухар приедет к нам сегодня, завтра мы с ней пойдем в Большой театр? 9. Кто вчера получил пятерку по казахскому языку? 10. Если твой друг получит хорошую отметку, ты что говоришь ему?

Тапсырма 219

Дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғауларды талдаңдар.

Алдар Көсе мен бай баласы

Бір күні Алдар далада жаяу келе жатса, алдынан бір салт атты кездеседі. Амандық айтып, жөн сұрасқаннан кейін.

— Атың кім? — дейді жаңағы кісі Алдарға.

— Атым — Алдар.

— Әй, сен әлгі алдамшы Алдармысың?

— Иә.

— Кәне, мені алдашы.

— Ойбай! — деп, санын бір-ақ соғады сонда Алдар. — Алдауыш ала домбырам үйде қалып қойыпты. Атыңды бере тұршы, алып келейін.

Бай баласы атынан түсіп, атын береді. Алдар былай шыға беріп.

— Алдаған деген осы болады, қош бол! — деп, шаба жөнеледі. Бай баласы алданғанын сонда ғана біледі.

Сөздік

ала пестрый
алда- обманывать
алдамшы обманщик
Алдар Көсе буквально «Обманщик безбородый» — Алдар Косе
әлгі тот самый
былай туда
бір күні однажды
ғана лишь
жаңағы тот
жаяу пешком
кәне ну-ка
көңіл бөл- обратить внимание
қалып қой- остаться
қош прощай
ойбай боже мой
салт атты всадник
сан бедро
соқ- ударять
сонда тогда
шаба жөнел- ускакать
шауып кет- поскакать
шыға бер- отъезжать

Тапсырма 220

Біріне-бірің сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Алдар көсе кімге кездеседі? 2. Ол бай баласы ма, кедей баласы ма? 3. Бай баласы Алдардан не сұрады? 4. Ол Алдарға — Мені алда, — деді ме? 5. Алдар бай баласынан не сұрады? 6. Бай баласы оған атын берді ме? 7. Алдар бай баласына не деп шауып кетті? 8. Сен Алдар Көсе туралы кітап оқыдың ба? 9. Кеше паркте болғанда Ұзақбай Алманы алдаған жоқ па? 10. Самат кездескен жігіт алдамшы емес пе? 11. Сабақтан соң Серікбай қайда шауып кетті? 12. Бүгін университетке сол студент жаяу келді ме, метромен келді ме?

Қайталау тапсырма

Вы выучили все казахские слова, примеры и грамматические формы? Возвращайтесь к уроку 32 и проверьте до данного урока, как вам удалось освоить их.

Урок 36

ФОНЕТИКА

Классификация звуков

Вы уже знаете **все звуки казахского языка**. Теперь рассмотрим, как они делятся на группы — их классификацию.

Гласные: [**а**], [**ә**], [**е**], [**о**], [**ө**], [**ұ**], [**ү**], [**ы**], [**і**] — всего 9.

Согласные: [**б**], [**г**], [**ғ**], [**д**], [**ж**], [**з**], [**й**], [**к**], [**қ**], [**л**], [**м**], [**н**], [**ң**], [**п**], [**р**], [**с**], [**т**], [**ь**], [**ш**] — 19.

К согласным можно добавить спорадически произносимые в заимствованиях звуки: [**в**], [**ф**], [**х**], [**ц**], [**ч**]; с учетом их получается всего 23 согласных звука.

Дауысты дыбыстар топтары ✦ Классификация гласных звуков

В классификации гласных звуков главенствующую роль играет их деление на:

а) **Жуан** (*твердый*) — **жіңішке** (*мягкий*) или, выражаясь научно, **тіл арты** (*заднерядные*) — **тіл алды** (*переднерядные*). Это деление играет ключевую роль в действии закона гармонии звуков.

Заднерядных гласных звуков четыре: [**а**], [**о**], [**ұ**], [**ы**]. Они могут сочетаться между собой в составе одного слова. Например: **Қолым** [қолұм], **жолшылар**, **отан**, **аты**, **ұлдары**.

Переднерядных гласных звуков пять: [**ә**], [**е**], [**ө**], [**ү**], [**і**]. Они могут сочетаться между собой в составе одного слова. Например: **әкесі**, **өсімдіктер**, **елдегі**, **үлкендерді**.

Заднерядные и переднерядные гласные не могут сочетаться между собой в одном слове: **а–е** (**ә**), **о–ө**, **ұ–ү**, **ы–і**. Это — закон гармонии звуков.

Исключение из правила составляют:

1) сложные слова: **елбасы** (ел + басы), **Аманкелді** (Аман + келді).

2) заимствованные из иностранных языков слова: **экономика**, **қызмет**.

ә) Следующая классификация — деление гласных по активному участию губ. По этому признаку гласные делятся на негубные: [**а**, **ә**, **е**, **ы**, **і**] и губные: [**о**, **ө**, **ұ**, **ү**]. Они составляют пары: **а–о**, **е–ө**, **ы–ұ**, **і–ү**. Этот признак имеет значение в законе губной гармонии:

1) в одном слове могут употребляться лишь губные. Современная орфография, как правило, эту закономерность не отражает, пишутся как сочетание губного и негубного гласного: **орын**, **мұрын көзде**, которые читаются как сочетание губных гласных: [**wорұн**], [**мұрұн**], [**көздө**];

2) в одном слове могут употребляться лишь негубные: **бала**, **эке**.

б) Наконец, третье деление гласных основано на степени раскрывания рта: широкие–узкие: **а–ы**, **о–ұ**, **е(ә)–і**, **ө–ү**. Эта классификация не имеет значения в гармонии звуков. Могут сочетаться между собой как широкие гласные: **ата**, **шеше,** так и узкие гласные: **шыны**, **тізім**, а также широкие гласные с узкими: **анасы**, **ыстықтады**, **киінеді**.

Тапсырма 221

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Дауысты дыбыстарға мінездеме беріңдер.

Қытай қазақтары

1. Дүние жүзінде Қазақстаннан сыртта қазақтар ең көп қоныстанған ел — Қытай. 2. Ондағы қазақтар саны қазір бір жарым миллионнан асады. 3. Қытайдағы қазақтар негізінен Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданының солтүстігі мен шығысын мекендейді. 4. Қазақтар ең жиі қоныстанған өңір — Іле қазақ автономиялы облысында Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтары. 5. Бұдан тыс — Санжы Хуйзу (Дұнген) автономиялы облысының кейбір аудандарында жасайды. 6. Тағы да Құмыл аймағының Баркөл қазақ автономиялы ауданында және Күйтүн, Қарамайлы, Шыхызы, Үрімжі қалаларында көп қазақ тұрады. 7. Мұнан тыс Қытайдағы қазақтар Гансу өлкесінің Ақсай қазақ автономиялы ауданында да қоныстанған. 8. Соңғы жылдары көп қазақ Қытайдан Қазақстанға көшіп келді. 9. Көшіп келген қазақтар Қазақстанның біраз облыстарында қоныстануда. 10. Олар Қазақстан тұрғындарымен бірге еңбек етуде, балалары мектепте оқуда. 11. Біз Қытайда қазақтар арасында болғанда туысқандарымыз Ұлы Қытай Дуалын көрсетті.

Сөздік

аймақ край
ас- превышать
біраз несколько
дауысты гласный
дуал стена
дұнген дунган
ең особенно
жарым половина
жаса- жить
кейбір некоторые
көрсет- показывать
қоныстан- поселяться
Қытай Китай
мекенде- проживать
мінездеме характеристика
негізінен в основном
облыс область
ондағы тамошние
өлке край (*адм.*)
өңір территория
соңғы последний
сыртта за пределами
тағы еще
тұрғын житель
тыс вне, кроме
ұйғыр уйгур
Шыңжаң Синьцзян
Іле Или

Тапсырма 222

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Қазақтар Қазақстаннан басқа қай елде көп? 2. Қытайда қазір Асқардың туысқандары бар ма? 3. Қытай қазақтары негізінен қай ауданды мекендейді? 4. Қазақтар қайда жиі қоныстанған? 5. Қытайдың тағы қай аймақтарында қазақтар көп? 6. Сен Қытайдың қай ауданында болдың? 7. Шыңжаңға Мәскеуден қазақтар барды ма? 8. Қытайдан қанша қазақ Қазақстанға көшіп келді? 9. Орақбай Қытайдан Ресейге көшіп келген қазақтармен қашан, қайда кездесті? 10. Қазақстанға Қытайдан ұйғырлар да көшіп келуде ме? 11. Оспан Қытайдан Жамбыл облысына көшіп келген қазақтармен кездесті ме?

Тапсырма 223

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Кроме Казахстана много казахов живет и в России. 2. Казахи в России живут в пограничных областях с Казахстаном. 3. Я часто встречаюсь с казахами, переселившимися из Казахстана в Москву. 4. Недавно мы были на новогоднем празднике казахов — Наурыз. 5. С казахами Китая Омар еще не встречался. 6. Айжамал недавно ездила к казахам Астраханской области. 7. К нам вчера приехали шесть молодых казахов и китайцев из Синьцзяна. 8. Наши родители еще не ездили к казахам Синьцзяна, там живут их родственники. 9. В следующем году мы поедем к казахам Китая. 10. Когда наши родственники приезжают из Казахстана в Москву, мы показываем им Московский Кремль. 11. Когда вы поедете в Китай, друзья вам покажут Великую Китайскую стену.

ФОНЕТИКА

Дауыссыз дыбыстар топтары ✦ Классификация согласных звуков

В современном казахском языке имеются 20 исконных согласных звуков, они расположены в алфавитном порядке: **б, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у(w), ғ, ш**. В заимствованных словах пишутся: **в, ф, х, ц, ч**. Двойной **ш** изображается буквой **щ**.

Помните: буква **у** передает согласный звук [w] или сочетание губного гласного — один из звуков **ұ, ү** — с согласным [w].

Классификация согласных более сложна, чем классификация гласных, и она строится на других принципах, хотя здесь также применяется схема тройного деления. Специалисты в основном пользуются тройной классификацией: по акустическим признакам, по месту образования и по способу образования звука.

Эта классификация играет важную роль в понимании закона гармонии звуков, при присоединении различных аффиксов к словам, при произнесении словосочетаний.

1. По **акустическим особенностям** согласные делятся на:

глухие:	п, т, к, қ, с, һ, ш
звонкие:	б, д, г, ғ, з, ж
сонорные:	м, н, ң, р, л, й, у(w)

2. По **месту образования** в ротовой и носовой полости согласные делятся на:

губные:	п, б, м, у(w)
переднеязычные:	й, к, г, д, р, л, н, т, с, ш, з, ж
заднеязычные:	қ, ғ, ң, һ

3. По **способу образования** согласные делятся на:

смычные:	п, б, г, ғ, к, қ, д, т
смычно-щелевые:	р, л, м, н, ң,
щелевые:	й, у(w), с, ш, з, ж, һ

Тапсырма 224

Дауыстап оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Дауыссыз дыбыстардың ерекшеліктерін көрсетіңдер. Септік, жіктік жалғауларды талдаңдар.

Күшік пен мысық

Қарны ашқан күшік тауда қаңғып жүрсе, қасқыр оған жүгіріп келіп:

— Ей күшік, мен сені жеймін! — депті.

— Қой, көкешім, қой! Әуелі мені тойғыз, сонан соң жерсің! — депті күшік.

Қасқыр:

— Жарайды, жарайды! Менің соңымнан қалмай ере бер, депті...

Күшік бір аш мысыққа кез болып, оған.

— Ей, мен сені жеймін! — депті.

— Қой, күшеке, қой! Әуелі мені тойғыз, сонан соң жерсің, — депті.

— Жарайды, менімен бірге еріп жүр, мен сені тойғызамын, — депті күшік.

Біраздан соң бұлар бір топ түйеге келіпті. Күшік жүгіріп барып бір түйенің аяғын тістей бергенде түйе мұны басқа теуіп қалыпты. Күшік сол арада сеспей қатыпты.

Сонда мысық:

— Ей мақтаншақ, әліңе қарамай қиын іске қолыңды созасың! Сенің етіңді енді мен жеймін! — депті.

Күшік өскен соң үлкен ит болады, түйе оны теппейді.

Объяснения

Дей ме = дейді + ме.

Көкешім = көке + ласкательный аффикс -ш + ім.

Күшеке = күшік + уважительное обращение еке.

Сөздік

әл сила
әуелі сначала
біраздан соң через некоторое время
ер- следовать
енді теперь
жарайды ладно
көке дядя, папа
қал- отставать
қаңғы- бродить
қарны аш- голодать
қой- перестать
қол соз- стремиться
мақтаншақ хвастун
сеспей қат- околеть
сонан соң после этого
сонда тогда
теп- лягать
теуіп қал- лягнуть
тойғыз- группа
тістей бер- начать кусать

Тапсырма 225

Мына сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Аш күшік тауда кіммен кездесті? 2. Қасқыр оған не деді? 3. Күшік қасқырға не айтты? 4. Кім күшікті тойғызамын деді? 5. Күшік тағы неге кездесті? 6. Күшік мысыққа не деді? 7. Күшік пен мысық қайда келді? 8. Күшік ненің аяғын тістеді? 9. Түйе не істеді? 10. Түйенің тепкенінен күшік өліп қалды ма? 11. Мысық не деді, не істеді? 12. Сенің үйіңде мысық пен күшік бар ма? 13. Күшікке Омар «күшеке» дей ме?

Тапсырма 226

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. У меня есть красивый щенок. 2. У Салии есть хорошая кошка. 3. Она ходит за моим щенком. 4. Они хорошо играют друг с другом. 5. Вместе едят мясо, щенок дает наесться кошке. 6. Они не бродят по улицам. 7. Наш верблюд не лягает щенка и кошку. 8. Они не кусают верблюда за ногу. 9. Они не встречались с волком. 10. В доме у Сакыпжамал есть две собаки и три кошки. 11. Собаки живут во дворе, кошки — в доме. 12. У нее есть еще два верблюда. 13. Когда щенок подходит к верблюду, он его не лягает.

Урок 37

ГРАММАТИКА

Структура слова

Слово в казахском языке употребляется в разных формах: в форме корня, производной основы и основы со словоизменительным аффиксом.

В казахском языкознании как соответствия термину *аффикс* приняты два термина: **жұрнақ** — словообразовательный аффикс и **жалғау** — словоизменительный аффикс.

Состав слова

Слово в казахском языке может представлять собой:

1) непроизводную основу (корень): **ат, ана, бар, кел**;

2) производную основу — слово, образованное из другой основы посредством словообразовательного аффикса: **мал + шы, бала + лық**;

3) производную основу – соединение двух основ (сложное слово): **ата + ана, Ақ + төбе**;

4) любой из трех вышеприведенных видов основ с аффиксом словоизменения: **бар + ды, мал-шы + да, ата-ана + ны**.

Словообразование и словоизменение

При **словообразовании** вместе с изменением формы слова изменяется и его лексическое значение, например: **бала** *ребенок* — а **бала + лық** уже не *ребенок*, а *детство*.

При **словоизменении** изменение формы слова не приводит к изменению его лексического значения: **бала** *ребенок*, **балада** *у ребенка* — значение слова, несмотря на прибавление аффикса, осталось неизменным — *ребенок*.

Туынды сөздер ✦ Производные слова. Как они образуются?

Новые слова образуются двумя основными способами:

1) присоединением к слову словообразующего аффикса — **жұрнақ**: **мал** *скот* — **мал + шы** *пастух*, *скотовод*; **жол** *дорога*, **жол + дас** *спутник*, *товарищ*; **жат** *память*, **жат + та-** *выучить наизусть*;

2) посредством соединения двух и более слов: **ата** *отец*, **ана мать**; их соединение **ата + ана** означает *родители*.

Указанные два способа соответственно принято называть «**синтетический** и **аналитический** способы словообразования».

ГРАММАТИКА

Зат есімнің жасалуы ✦ Образование имен существительных

Новые имена существительные образуются в основном грамматическими средствами — синтетическим (морфологическим) и аналитическим (синтаксическим) способами. Имена существительные образуются как от именных частей речи, так и от глаголов.

Аффиксы, образующие имена существительные от имен

При синтетическом способе словообразования наиболее продуктивными среди всех аффиксов, образующих имена существительные, являются **-шы** и **-лық**.

-шы/-ші жұрнағы — двухвариантный аффикс **-шы/-ші** имеет всего два варианта: после твердых звуков производящей основы — **-шы**, а после мягких звуков производящей основы — **-ші**.

Имена существительные, образованные при его посредстве, называют человека в соответствии с его профессией, занятием, специальностью: **жұмыс** *работа*, **жұмыс + шы** *рабочий*; **қой** *овца*, **қой + шы** *пастух овец*; **сиыр** *корова*, **сиыр + шы** *пастух коров*; **ем** *лечение*, **ем + ші** *лекарь, врач*; **етік** *сапог*, **етік + ші** *сапожник*; **хат** *письмо*, **хат + шы** *секретарь*.

Жаттығу 227

Мына сөздерден **-шы** жұрнағы арқылы зат есім жасап, сөйлем құраңдар.

Жұмыс, егін, тас, темір, ет, қойма, сәулет, темір жол, асфальт, күрек.

Шестивариантный аффикс **-тық/тік/дық/дік/лық/лік** — самый производительный. От имен он образует имена существительные с разными значениями. Фонетические варианты аффикса выбираются так же, как варианты аффикса множественного числа.

1. От имен существительных образует имена существительные с абстрактным значением: **дос** *друг*, **дос + тық** *дружба*; **серік** *компаньон*, **серік + тік** *товарищество*, **мүше** *член*, **мүше + лік** *членство*.

2. Имена с названием предметов: **бел** *поясница*, **бел + дік** *поясной ремень*.

3. От имен с аффиксом **-шы** образует названия занятий, профессий: **басшы** *руководитель*, **басшы + лық** *руководство*, **аңшы** *охотник*, **аңшы + лық** *охотоводство*.

4. От числительных образует названия чисел: **үш + тік** *тройка*, **алты + лық** *шестерка*.

5. От имен прилагательных образует названия качества: **ақ** *белый*, **ақ + тық** *белизна*; **тең** *равный*, **тең + дік** *равенство*; **жеңіл** *легкий*, **жеңіл + дік** *льгота*.

-шылық/шілік — сложный аффикс, образованный сочетанием предыдущих аффиксов **-шы + лық**. Образует имена с абстрактным значением: **түсінбеу** *непонимание*, **түсінбеу + шілік** *непонятливость*; **тар** *тесный*, **тар + шылық** *теснота, затруднение*; **қиын** *трудный*, **қиын + шылық** *трудность*; **мүмкін** *возможно*, **мүмкін + шілік** *возможность*.

Жаттығу 228

Мына сөздерден -тық/ік/дық/дік/лық/лік жұрнағы арқылы жаңа сөз жасаңдар, мағынасын ашыңдар, сөйлем құраңдар.

Бас, бала, жас, қызыл, он, бес, жеті, сары, мұрын, ауыз.

Следующие аффиксы заимствованы и не подчиняются всем законам гармонии звуков:

-кер/гер образует имена деятелей: **іс** *дело*, **іс + кер** *предприниматель*; **қалам** *ручка*, **қалам + гер** *писатель*; **сауда** *торговля*, **сауда + гер** *торговец*; **жұмыс** *работа*, **жұмыс + кер** *работник*;

-паз — несингармонический аффикс, образует имена со значением способности делать что-либо: **өнер** *искусство*, **өнер + паз** *деятель искусства*; **әсем** *красивый*, **әсем + паз** *любитель наряжаться*;

-хана — несингармонический аффикс, образует названия различных помещений: **ас** *пища*, **ас + хана** *столовая*; **шай** *чай*, **шай + хана** *чайхана*; **мейрам** *праздник*, **мейрам + хана** *ресторан*; **жатақ** *лежанка*, **жатақ + хана** *общежитие*; **кітап** *книга*, **кітап + хана** *библиотека*;

-стан — несингармонический аффикс, от названия национальности образует названия восточных государств и стран: **қазақ** *казах*, **Қазақ + стан** *Казахстан*; **өзбек** *узбек*, **Өзбек + стан** *Узбекистан*; **ауған** *афган*, **Ауған + стан** *Афганистан*.

Аффиксы, образующие имена существительные от глаголов

-м/ым/ім образует имена существительные со значением результата действия: **біл-** *знать*, **біл + ім** *знание*; келіс- *согласиться*, **келіс + ім** *согласие*; **күт-** *ухаживать*, **күт + ім** *уход*; **сен-** *верить*, **сен + ім** *доверие*; **кешір-** *прощать*, **кешір + ім** *прощение*;

-па/пе/ба/бе/ма/ме, употребление фонетических вариантов аналогичного аффикса вам известно: **бас-** *печатать*, **бас + па** *издательство*; **кес-** *резать*, **кес + пе** *лапша*; **бөл-** *делить*, **бөл + ме** *комната*; **суыр-** *вынимать*, **суыр + ма** *выдвижной ящик;*

-с/ыс/іс: **ат-** *стрелять*, **ат + ыс** *стрельба*; **кір-** *входить*, **кір + іс** *вход*; **дағдар-** *остановиться*, **дағдар + ыс** *кризис*; **бұрыл-** *поворачиваться*, **бұрыл + ыс** *поворот*;

-к/қ/ық/ік: **тес-** *проколоть,* **тес + ік** *отверстие, дырка*; **жар-** *раскалывать*, **жар + ық** *свет*; **төсе-** *стелить*, **төсе + к** *постель*; **қарма-** *ловить*, **қарма + қ** *крючок*, *удочка*;

-у: **еге-** *точить*, **еге-у** *напильник*; **тіре-** *подпирать*, **тіре-у** *опора, подпорка*; **ой-** *вырезать*, **ою [ойұw]** *узор*; **қыста-** *зимовать*, **қыста + у** *зимовка*;

-пақ/пек/бақ/бек/мақ/мек: **ту-** *рождаться*, **ту + мақ** *рождение*; **өл-** *умирать*, **өл + мек** *смерть*; **қыс-** *сжимать*, **қыс + пақ** *притеснение*; **шақ-** *ударять*, **шақ-пақ** *огниво*;

-қыш/кіш/ғыш/гіш образует имена со значением субъекта: **ат-** *стрелять*, **ат + қыш** *стрелок*; **сеп-** *сеять*, **сеп + кіш** *сеялка*; **іл-** *вешать*, **іл + гіш** *вешалка*.

Тапсырма 229

Орыс тіліне аударыңдар. Туынды зат есімдердің жұрнақтарын көрсетіңдер.

1. Менің балалық кезім алыстағы ауылда өткен. 2. Ауылда түйешілік дамыған еді, түйешілермен қатар қойшылар да көп болды. 3. Ұлы Отан соғысы кезінде малшылар мен жұмысшылардың көбі майданға кетті. 4. Кейбіреулері пулеметші, кейбіреулері зеңбірекші болды. 5. Менің әкем де соғысқа автоматшы болып қатысты. 6. Соғыс біткен соң ол колхозшы, орманшы болып жұмыс істеді. 7. Еңбек бар жерде байлық бар. 8. Техниканың аздығынан колхоз артта болды. 9. Саматтар карта ойнағанда Әсеттің қолына алтылық емес, ондық келді. 10. Асқардың ауылында малшылар бұзылған қорада тіреу қойып сүйеді. 11. Қазір Айгүлдің ауылында малшылар азайған жоқ, көбеюде. 12. Егер облыста мал көбейсе, адамдарда байлық та көбейеді.

Сөздік

алтылық шестерка
алыстағы дальний
артта позади
байлық богатство
балалық детство
бұзыл- разрушаться
біт- закончиться
зеңбірек пушка
кез пора (*сущ.*)
кейбіреу некоторый
көбей- размножаться
қатар наравне
қатыс- участвовать
майдан фронт
ондық десятка
өт- проходить
соғыс война
сүйе- поддерживать
тіре- подпирать

Тапсырма 230

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. *Сенің балалық кезің қалада өтті ме, ауылда өтті ме? 2. Айжамал қай облыста, қай ауылда туып өсті? 3. Оспанның әкесі Ұлы Отан соғысында майданға кім болып қатысты? 4. Сол соғыста ол кімдермен бірге пулемет атты? 5. Соғыстан кейін ол кім болып істеді? 6. Байлық ауылда көп пе, қалада көп пе? 7. Техниканың көптігі ауылға жақсы ма? 8. Қойшы көп болса, қой арам өледі ме? 9. Айша ауылға барғанда соғысқа қатысушылармен кездесті ме? 10. Ахмет ауылға барса, жылқышыларды көре ме? 11. Сақыпжамал киімді ілгішке ілді ме, орындыққа тастады ма?*

Тапсырма 231

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Мүшел

1. Бұл бала мен осыдан он екі жыл бұрын Мәскеуге келгенде туған. 2. Міне, мен екінші қайтара келгенде ол есейіп, азамат болды, он үшке — бір мүшелге

келеді. 3. Қазақтардың жыл қайыруы бойынша әр жылдың айналып келуі — бір мүшел. 4. Бірінші мүшел — он үш жыл. 5. Екінші мүшел он екі жылдан соң келеді, сонда адам жиырма беске келеді. 6. Келесі мүшелдер он екі жылдан кейін қайталанып отырады. 7. Әр мүшел адам өміріндегі бір кезең. 8. Он үш — сәби шақ мүшелі, жиырма бес — ер жету мүшелі; отыз жеті — жігіттік мүшелі, қырқ тоғыз — орта жас мүшелі; алпыс бір — ақсақалдық мүшелі, жетпіс үш — қарттық мүшелі, сексен бес — кәрілік мүшелі. 9. Биыл Болат ақсақалдық бес мүшелге толады. 10. Менің ауылдан келген атам жетпіс үштен асып, қарттық мүшелге жетті. 11. Болаттың інісі екі мүшелге жетті. 12. Айшаның әкесі биыл орта жас мүшеліне келді, ол қырық тоғызда.

Сөздік

азамат гражданин
айнал- вращаться, возвращаться
бойынша по
бұрын раньше
есей- взрослеть
жаса- делать
жыл қайыру счет годам
кәрілік глубокая старость
кезең период
келесі следующий
қайталан- повторяться
қайтара повторно
қарттық старость
мүшел цикл жизни
міне вот
орта средний
осыдан отсюда
сәби ребенок
сонда тогда
талдау анализ
тол- достигать
шақ время, пора

Тапсырма 232

а) Мәтелді орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар.

1. Бірінші байлық — денсаулық. 2. Екінші байлық — ақ жаулық. 3. Үшінші байлық — он саулық.

ә) Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Мұраттың досы сен ауылға барғанда жас бала ма еді? 2. Қазір ол қанша мүшелге толды? 3. Кеше Мәскеуге келген қонақ орта жаста ма, қанша мүшелге шықты? 4. Айшаның ағасы жігіттік мүшелден асты ма? 5. Мен ауылда болмағаныма көп жыл болды, Тақайдың атасы қазір қарттық мүшелге толған шығар? 6. Биыл профессорлардың қаншасы ақсақалдық мүшелге толады? 7. Мәскеу қазақтары ақсақалдар жиналысын қашан ұйымдастырды? 8. Профессорлардың арасында қарттар көп пе? 9. Екінші мүшелге сен қашан жетесің? 10. Сен үшін бірінші байлық не?

Сөздік

ара середина
денсаулық здоровье
жаулық платок
саулық овца
шығар по-видимому

Тапсырма 233

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. В одном цикле жизни — тринадцать лет. 2. Мне еще не исполнилось два цикла. 3. Моему деду исполнилось пять циклов. 4. Когда приходит цикл взросления? 5. Твой брат стал взрослым? 6. В 61 год мужчина становится аксакалом. 7. Отец Оразбека среднего возраста, ему исполнилось сорок девять лет. 8. В нашем ауле многие мужчины достигли среднего возраста. 9. Четыре моих родственника стали аксакалами. 10. Мужчине, который приехал из моего аула, теперь четыре цикла. 11. У отца Айши есть двадцать четыре овцы. 12. Для меня главное богатство — здоровье.

Урок 38

ФОНЕТИКА

Гармония звуков

Ассимиляция согласных

При поиске слов в словарях, при анализе текста вы встретитесь с некоторыми трудностями, связанными с правописанием ассимилятивных вариантов согласных звуков. Существуют законы ассимиляции; зная их, нетрудно будет ориентироваться в словарях.

Ассимиляция согласных — процесс подчинения звуков закону гармонии звуков в слове. Она выражается главным образом в озвончении глухих звуков и оглушении звонких.

Озвончение глухих звуков

Среди глухих согласных широко распространено озвончение глухих звуков [**к**], [**қ**], [**п**] — в определенных фонетических позициях они переходят соответственно в звонкие [**г**], [**ғ**], [**б**].

В основном это происходит в положении: 1) между двумя гласными; 2) между гласным и сонорным на стыке форм слова. Это наблюдается между основой и аффиксом, а также между двумя словами, когда звуки [**к**], [**қ**], [**п**] оказываются в указанных позициях. Гармония звуков в таком случае заключается в том, что глухой звук старается быть близким к гласным по произношению. А звонкий согласный, как известно, ближе к гласному, чем глухой согласный.

Примеры: **көк** *синий*, **көк + ер = көгер-** *синеть*; **тақ-** *прикалывать*, **тақ + ады = тағады** *он прикалывает*; **тап-** *находить*, **тап + а = таба** [tawa] *находя*.

А вот сочетания слов, где [**к**], [**қ**], [**п**] озвончаются: **көк өніс** [көгөнүс] *овощи*, **ақ үй** [ағүй] *белый дом*, **қап алды** [qawалды] *он взял мешок*.

В современных казахских словарях вы не найдете глаголов, оканчивающихся на буквы и звуки [**к**], [**қ**], [**п**], если вы не будете знать этот закон ассимиляции.

По традиции глаголы в словарях приводятся в форме на **-у**: **төк-**, **тақ-**, **тап-** даются в формах: **төгу**, **тағу**, **табу**. При присоединении буквы **у**, которая передает сочетание гласного и согласного [ұw], [үw], конечные глухие согласные глаголов, попав в положение между гласными на стыке основы и аффикса **-у**, озвончаются. В результате этого [**к**], [**қ**], [**п**] соответственно переходят в звонкие [**г**], [**ғ**], [**б**].

Так, в существующих казахско-русских словарях глагол **ек-** *сажать*, *сеять* вам надо искать в форме **ег** в слове **егу**; слово **ақ-** *течь* — в форме **ағ** в слове **ағу**; слово **тап-** *находить* надо искать в форме **таб** в слове **табу** и т.д.

1. Озвончение конечных [к], [к], [п] происходит при присоединении к именам аффиксов с начальным гласным, часто это аффиксы принадлежности. Это отражается на письме: **есек + ің = есегің** *твой осёл*, **таяқ + ым = таяғым** *моя палка*, **қап + ы = қабы** *его мешок*.

2. Озвончение [к], [к], [п] происходит при слитном произнесении слов с этими звуками в конце слова со словами, которые имеют в начале гласные звуки: **көк + аспан = көгаспан** *синее небо*, **ақ + алма = ағалма** *белое яблоко*, **сап + алтын + сабалтын** *чистое золото*, **жоқ + еді = жоғеді** *не было*. Это не отражается на письме.

3. Глаголы в форме на **-п**, как вам уже известно, обычно употребляются с последующими вспомогательными глаголами. Если вспомогательный глагол начинается с гласного, конечный **-п** озвончается и переходит в звонкий. Это не отражается на письме буквой **б**: **ұстап + алдым** [ұстабалдым] *я поймал*, **көріп + едің** [көрібедің] *ты видел*. Во всех этих случаях **п** читайте не как смычный [б], а спирант [w].

4. Конечный **-п** при присоединении к нему некоторых аффиксов с начальным гласным, попадая в позицию между гласными, переходит в звук [w], который на письме передается буквой **у**: **тап-** *находить*, **тап + ып = тауып** *находя*, **кеп-** *сохнуть*, **кеп + іп = кеуіп** *сохнув*.

Пусть вам не кажется странным, что названия некоторых стран произносятся не так, как они написаны. **Қазақстан** произнесите [Қазағыстан], **Өзбекстан** — [Өзбегістан], **Тәжікстан** — [Тәжігістан]. Всюду прибавились узкие «буферные» гласные **ы**, **і**. Дело в том, что по законам гармонии звуков в казахском языке сочетание трех согласных подряд не допускается. И язык «разбавляет» их гласными. В таких случаях, естественно, звуки [к] и [к] попадают в позицию между гласными и озвончаются. Вместо трех слогов в произношении получаются четыре слога: **Қа-за-ғыс-тан** и т.д.

★ Звуки [к], [к] не только сами подвергаются ассимиляции — озвончению, но подвергают ассимиляции предыдущий **-н**, превращая его в **-ң**: **қоян қашты** *заяц убежал* произносите как [қояңғашты]; **сенен кейін** *после тебя* произнесите как [сенеңгейін]. В подобных случаях происходит взаимная ассимиляция звуков.

Жаттығу 234

Мына етістіктерді осы шақта жіктеңдер. Сөйлем құрап, жазып алыңдар.
Жек, соқ, кеп, сөк, жап, жақ, төк, тақ,

Тапсырма 235

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Дыбыс өзгерген сөздерді, туынды сөздерді жазып алыңдар.

Бұқар жырау

1. Бұқар жырау Қалқаманұлы 1668-жылдар шамасында туып, 1781 жылы қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Далба тауында қайтыс болған.

2. Қазақтың ұлы жырауы, мемлекет қайраткері. 3. Көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болған. 4. Тәуке хан тұсында белді билердің бірі болған. 5. Ақтабан шұбырынды кезінде тұрмыстан таршылық көріп, бұрынғы ықпалынан айрылған. 6. Абылай хан оны мемлекеттік жұмысқа қайта араластырады. 7. Ол Абылайдың бас ақылшысы, беделді биі болып, ел өміріндегі ірі мәселелерді шешуде үлкен рөл атқарып отырады. 8. Арабша сауатты, білімді адам болған. 9. Жыраудың мол қазынасынан бізге 1200 ғана жол өлеңдері жетті. 10. Дүниеде мәңгі ешнәрсе жоқ, табиғат та өзгеріп отырады деп жырлайды ол. 11. Қазақтарды бір мемлекетке біріктіруде Абылайды ісімен де жырымен де қолдайды. 12. Абылайдың кейбір қаталдықтарын сынап бетіне айтып отырған. 13. Бұқар көптеген философиялық афористік толғаулардың авторы. 14. Ол жұртты бірлікке, татулыққа, ерлікке шақырады.

Сөздік

айрыл- лишиться
Ақтабан шұбырынды Великое бедствие
ақылшы советник
аралас- участвовать
арабша по-арабски
беделді авторитетный
белді влиятельный
бет лицо
би титул высокого чиновника
бұрынғы прежний
білімді образованный
бірлік единство
біріктіру объединение
ғана лишь
ерлік мужество
ешнәрсе ничто
жек- запрягать
жет- доходить
жол строка
жұрт народ
жыр песня
жырау певец
жырла- петь
кейбір некоторый
куәгер свидетель
қазына богатство
қайраткер деятель
қаталдық жестокость
мәңгі вечный
мәселе проблема
оқиға событие
өзгер- изменяться
рөл атқар- играть роль
сауатты грамотный
соқ- ударять, бить
сөк- расшивать
тақ- прикалывать
тарихи исторический
таршылық притеснение
татулық согласие
толғау повествование
төк- лить
тұрмыс жизнь, быт
тұсында при
шақыр- призывать, звать
шамасында около
шешу решение
ықпал влияние

Тапсырма 236

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Бұқар жырау қанша жыл өмір сүрген? 2. Қандай хандарға ол кеңесші болды? 3. Бізге оның қанша өлеңі жетті? 4. Сендер Бұқардың өлеңдерін оқыдыңдар

ма? 5. Абылай хан Бұқарды мемлекеттік іске араластырды ма? 6. Ол Абылай ханды қолдады ма, сынады ма? 7. Дүниеде мәңгі нәрсе бар ма? 8. Бұқар елді неге шақырады? 9. Студенттер Бұқардың туған жеріне қашан барып қайтты? 10. Университетте Бұқардың шығармаларын студенттер көп оқи ма? 11. Тәуке хан тұсында Бұқар би болды ма? 12. Бұқар қай ғасырда жасаған? 13. Баянауылда кімдермен кездестіңдер?

Тапсырма 237

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Бухар жырау родился в ауле Баянаул. 2. Мы с Айгуль были в этом ауле прошлым летом. 3. Это красивые места. 4. Бухар был влиятельным деятелем при хане Тауке. 5. Он пел, что в мире всё, даже природа, изменяются. 6. Он написал много философских афористических произведений. 7. На уроке казахского языка мы переводили некоторые его песни с казахского на русский язык. 8. Бухар критиковал жестокость Абылай-хана и прямо в лицо говорил ему об этом. 9. Во время Великого бедствия Бухара притесняли. 10. В нашем университете преподаватели нас не учат его философским произведениям. 11. Если мы поедем в Павлодарскую область, посетим Баянаульский район.

Урок 39

ГРАММАТИКА

Склонение личных местоимений

Как употреблять личные местоимения в падежных формах?

Склонение личных местоимений единственного числа существенно отличается от известного вам обычного склонения имен существительных из-за особенностей аффиксов некоторых падежей. Это напоминает русский язык, в котором личные местоимения *я*, *ты*, *он*, *она* склоняются не так, как имена существительные.

Фактически все падежные формы личных местоимений при склонении имеют существенные отличия от падежных форм имен существительных.

Также заметьте, что в некоторых падежах личные местоимения единственного числа изменяют свою форму. Например, в направительном падеже от основ **мен**, **сен**, **ол** остаются только начальные буквы **м-**, **с-**, **о-**, а в местном падеже **ол** как склоняемая основа превращается в **он**.

Личные местоимения — жіктік есімдіктер различаются по числам и лицам.

Жіктік есімдіктер — жекеше			
1 жақ		**мен**	*я*
2 жақ	анайы, простая форма	**сен**	*ты*
2 жақ	сыпайы, вежливая форма	**Сіз**	*Вы*
3 жақ		**ол**	*он*, *она*, *оно*
Жіктік есімдіктер — көпше			
1 жақ		**біз, біздер**	*мы*
2 жақ	анайы, простая форма	**сендер**	*вы*
	сыпайы, вежливая форма	**Сіздер**	*Вы*
3 жақ		**олар**	*они*

★ **Примечание:** Слова **мен**, **сен** произносите мягче по сравнению с русскими словами с **е**. При произнесении слова **ол** перед **о** вставьте согласный призвук, похожий на английский **w** [wol].

Личные местоимения 2-го лица как в единственном, так и во множественном числе имеют простую (**анайы түрі**) и вежливую (**сыпайы түрі**) формы. Простая, или фамильярная, форма — **сен**, **сендер**; вежливая форма — **Сіз**, **Сіздер**.

Запомните! В казахском языке **нет категории рода**. Одно и то же казахское слово — личное местоимение 3-го лица единственного числа **ол** соответствует русским словам всех трех родов: мужскому, женскому, среднему. Отсутствие в казахском языке категории рода значительно облегчает его изучение.

★ Слово **ол** кроме значения личного местоимения имеет также значение указательного местоимения — *тот, та, то упомянутое*.

Склонение личных местоимений в единственном и множественном числе имеет значительные различия.

Жіктік есімдіктердің септелу кестесі
Таблица склонения личных местоимений

Жекеше

Атау (осн.)	мен	сен	сіз	ол
Ілік (род.)	мен-ің	сен-ің	сіз-дің	о-ның
Табыс (вин.)	мен-і	сен-і	сіз-ді	о-ны
Көмектес (инс.)	мен-імен	сен-імен	сіз-бен	о-нымен
Барыс (напр.)	ма-ған	са-ған	сіз-ге	о-ған
Жатыс (мест.)	мен-де	сен-де	сіз-де	о-нда
Шығыс (исх.)	мен-ен	сен-ен	сіз-ден	о-дан/о-нан

Как видно из таблицы, личное местоимение 2-го лица вежливой формы *сіз* склоняется как имя существительное, оканчивающееся на *-з*.

Көпше

Во множественном числе личные местоимения склоняются как обычные имена существительные, оканчивающиеся на *-з* (1-го лица) и на *-р* (2-го и 3-го лица).

Атау (осн.)	біз	сендер	сіздер	олар
Ілік (род.)	біз-дің	сендер-дің	сіздер-дің	олар-дың
Табыс (вин.)	біз-ді	сендер-ді	сіздер-ді	олар-ды
Көмектес (инс.)	біз-бен	сендер-мен	сіздер-мен	олар-мен
Барыс (напр.)	біз-ге	сендер-ге	сіздер-ге	олар-ға
Жатыс (мест.)	біз-де	сендер-де	сіздер-де	олар-да
Шығыс (исх.)	біз-ден	сендер-ден	сіздер-ден	олар-дан

Значения казахских личных местоимений в косвенных падежах отличаются от значений сходных падежных форм русских личных местоимений. Лишь в **табыс септік** (винительном падеже) можно говорить о совпадении значений падежа казахского и русского языков. В большинстве случаев казахские падежи соответствуют русским предлогам.

Жаттығу 238

Салыстырыңдар — сравните значения казахских местоимений с русскими в разных падежах:

Жекеше

Атау	**мен** *я*	**сен** *ты*	**сіз** *Вы*	**ол** *он (она, оно)*
Ілік	**менің** *мой*	**сенің** *твой*	**сіздің** *Ваш*	**оның** *его, ее*
Табыс	**мені** *меня*	**сені** *тебя*	**сізді** *Вас*	**оны** *его, ее*
Көмектес	**менімен** *мной, со мной*	**сенімен** *с тобой*	**сізбен** *с Вами*	**онымен** *с ним, с ней*
Барыс	**маған** *мне, ко мне*	**саған** *тебе, к тебе*	**сізге** *Вам, к Вам*	**оған** *ему, к нему, ей, к ней*
Жатыс	**менде** *меня*	**сенде** *у тебя*	**Сізде** *у Вас*	**онда** *у него, у нее*
Шығыс	**менен** *от меня, с меня*	**сенен** *от тебя, с тебя*	**сізден** *от Вас, с Вас*	**одан** *от него, с него, от нее, с нее*

Көпше

Атау	**біз, біздер** *мы*	**сендер** *вы*	**сіздер** *Вы*	**олар** *они*
Ілік	**біздің, біздердің** *наш*	**сендердің** *ваш*	**сіздердің** *Ваш*	**олардың** *их*
Табыс	**бізді** *нас*	**сендерді** *вас*	**сіздерді** *Вас*	**оларды** *их*
Көмектес	**бізбен** *с нами*	**сендермен** *с вами*	**сіздермен** *с Вами*	**олармен** *с ними*
Барыс	**бізге** *нам, к нам*	**сендерге** *вам, к вам*	**сіздерге** *Вам, к Вам*	**оларға** *им, к ним*
Жатыс	**бізде** *у нас*	**сендерде** *у вас*	**сіздерде** *у Вас*	**оларда** *у них*
Шығыс	**бізден** *от нас, с нас*	**сендерден** *от вас, с вас*	**сіздерден** *от Вас, с Вас*	**олардан** *от них, с них*

★ Обратите внимание на то, что значения слов в сходных падежах в казахском и русском языках не всегда совпадают.

Жаттығу 239

Көп нүктенің орнына тиісті жалғауларды қойып, көшіріп алыңдар. Орысшаға аударыңдар. Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Кеше таныс профессор сендер... қазақ тілі...сабақ берді ме? 2. Асан ағам былтыр ма... жаңа машина сыйлаған. 3. Біз Асандар... бірге Алматы... барып келдік. 4. Кеше осы көше... сіз... Айшалар жолықты. 5. Оспан бүгін сендер... көп дәптер алды. 6. Мен айтқан сөзді са... Айжамал қашан айтты? 7. Біз Түркістан... барғанда олар... көрген жоқпыз. 8. Ертең Омар са... кітап дүкенінен қызық кітаптар әпереді. 9. Әсел Астанаға биыл сен... бірге барды ма, Нәзір... бірге барды ма? 10. Кешегі атаң са... берген ақшаны сен о... бердің. 11. Сендер... Қазақстан туралы кітап көп пе? 12. Мен Алматыда болғанда достарым сіздер... біраз кітап берді. 13. Біз... ауылда малшылар биыл қой... көп төл алды.

Тапсырма 240

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. *Вчера у нас в пятой аудитории было четыре урока. 2. Я давно не получал от тебя письма. 3. Вчера Сауле дала Вам тетрадь Аскара. 4. Сегодня мы вместе с Вами пойдем на выставку. 5. Утром я не встретил ваших друзей в метро. 6. У тебя есть много интересных картин. 7. От меня к тебе надо ехать автобусом один час. 8. От него до меня шесть километров. 9. В прошлом году, когда мы были в Алматы, он не встречался с нами. 10. Когда мы приехали в Астану, не видели ее в аэропорту. 11. Ребята купили книги в магазине, но девушки еще не получили их. 12. Вам привезли подарки от друзей из аула.*

Тапсырма 241

Жіктік есімдіктерін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Кімде қызық кітап бар? 2. Менің дәптерім сенде ме, Жаппарда ма? 3. Бүгін досыңа метромен барасың ба, автобуспен барасың ба? 4. Алматыдан сенімен бірге тағы кімдер келді? 5. Шымкенттегі студенттерден хат келді ме? 6. Сендердің топтарында қанша студент бар? 7. Алматыдан сізге қанша студент келді? 8. Саған берген мың теңгеге қанша ет сатып алдың? 9. Мақан Шымкенттен сендермен бірге келді ме, Айгүлдермен бірге келді ме? 10. Олармен бірге қанша бала пойызбен Шымкентке барды? 11. Бізге профессор бұл тапсырманы қашан берді? 12. Кеше Омар Оспандарға берген кітапты сендерге көрсетті ме? 13. Сіздің журналда жариялаған мақалаңызды факультеттің студенттері қашан оқыды?

Тапсырма 242

Оқып, орыс тіліне аударыңдар. Зат есімнің тұлғаларын талдаңдар.

Ұлы ғалым Қаныш Сәтбаев

1. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев — аса көрнекті қазақ совет геологі, ұлы ғалым, қоғам қайраткері. 2. Қазақ ССР Ғылым академиясын ұйымдастырушы (1946-жыл), оның тұңғыш президенті. 3. Ол 1899-жылы 12-сәуірде бұрынғы Семей губерниясы, Павлодар уезіндегі Аққелін болысының 4-аулында дүниеге келген. 4. 1964 жылғы 31-қаңтарда Мәскеу қаласында дүние салған. 5. 1926-жылы Томск технологиялық институтын бітірген. 6. 1926-41 жылдары Атбасар, Қарсақбай трестерінде геология бөлімінің жетекшісі болды. 7. 1941-64 жылдары — Геологиялық ғылымдар институтының директоры. 8. Оның президенттік қызметі 1953-55-жылдары өкімет құдалауымен үзіліп, 1955-жылы қайта жалғастырылып, қайтыс болғанынша созылды. 9. Ғылми еңбектерінің басым көпшілігі рудалық кендер геологиясын және Қазақстанның минералдық ресурстарын зерттеуге арналған. 10. Ол Қазақстанда металлогения мектебінің негізін қалаушы. 11. Қалдырған бай ғылми мұраларының ішінде әсіресе Жезқазған кені туралы зерттеулерінің мәні ерекше. 12. Жезқазғанның Советтер Одағындағы ірі мыс рудалы аудандар қатарына енгізілуі Сәтбаев еңбегінің жемісі. 13. Минералдық

шикізаттарға бай Сарыарқа, Кенді Алтай аймақтарына ерекше назар аударып зерттеді. 14. Оның басшылығымен Қазақстанда Комплекстік металлогендік болжамдық карта жасалып, өндіріске енгізілді. 15. 600-ден астам ғылми еңбектердің жазушысы. 16. Әдебиет, фольклор саласында да еңбектер қалдырды. 17. Көп рет ССРО және Қазақстан Жоғарғы советінің депутаты болып сайланды, Қазақстан компартиясы орталық комитетінің мүшесі болды. 18. Мәскеуде Революция мұражайында оған арналған бұрыш бар. 19.Алматыда өз мұражайы бар. 20. Қазақстанның көптеген қалаларында, ауылдарында оның атымен мектептер, көшелер аталған.

Сөздік

аса наиболее
астам свыше
атал- быть названным
әдебиет литература
әсіресе особо
басшылық руководство
басым подавляющее
болжамдық прогнозирующий
болыс волость
бөлім отдел
бұрынғы бывший
бұрыш угол
дүние сал- уйти в тот мир
енгіз- вводить
енгізілу ввод
ерекше особенно
жазушы автор
жарияла- опубликовать
жеміс плод
жетекші руководитель
жоғарғы верховный
зертте- исследовать
көптеген множество
көрнекті видный
қайтыс болғанынша до смерти
қалдыр- оставлять
қаңтар январь
қатар ряд
қудалау гонение
мақала статья
назар аудар- уделять внимание
негізін қалаушы основоположник
орталық центральный
өкімет власть
ССРО СССР
рудалы(қ) рудный
сәуір апрель
тұңғыш первый
ұйымдастырушы организатор
ішінде среди

Тапсырма 243

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Қазақстан Ғылым академиясын тұңғыш рет кім ұйымдастырды, кім басқарды? 2. Қаныш Сәтбаев қай жылы, қайда туды? 3. Ол Қазақстанның ең ірі геологі ме? 4. Туып өскен жері қайда? 5. Оның Ғылым академиясының президенті қызметі қай жылдары үзілді? 6. Жарияланған еңбектерінің саны қанша? 7. Негізгі еңбектері неге арналған? 8. Сен Қаныш Сәтбаевтың Мәскеуде Революция мұражайындағы суретін, ордендарын көрдің бе? 9. Сәтбаев қай қалада технологиялық институтта оқыды? 10. Ол қай жылдары ненің директоры болып істеді? 11. Ол қай аймақтарға ерекше назар аударды? 12. Қаныш Сәтбаев туралы қандай кітап оқыдыңдар?

Тапсырма 244

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға қазақша жауап беріңдер.

1. Каныш Сатбаев — самый крупный ученый-геолог Казахстана. 2. Он родился в конце XIX века на севере Казахстана. 3. Он организовал Академию наук Казахстана и был первым ее президентом. 4. Он посвятил свои труды исследованию металлогении Казахстана. 5. Особые заслуги он имеет в исследовании Жезказганского рудного комплекса. 6. Он организатор составления прогнозной металлогенической карты республики. 7. У него есть труды и по казахскому фольклору. 8. Каково значение его исследований о Жезказгане? 9. Мы сегодня пойдем в Музей революции посмотреть уголок Сатбаева? 10. Когда Сатбаев избирался депутатом Верховного Совета СССР? 11. Что было введено в производство под его руководством? 12. Вы видели портрет Сатбаева в геологическом музее?

Қайталау тапсырма

Вы выучили все казахские слова, примеры и грамматические формы, пословицы и поговорки? Вернитесь к уроку 36 и проверьте, как вы усвоили весь материал.

Урок 40

ГРАММАТИКА

Сын есім ✦ Имя прилагательное

Как выражать различные качества и свойства человека и предмета? Для этого есть специальная часть речи — **сын есім — имя прилагательное**. Прилагательные еще называют «качественные имена». Имя прилагательное отвечает на вопрос **кандай?** *какой?*

Вам будет легко учить и использовать имена прилагательные, потому что они **не согласуются с определяемым именем в роде**, так как в казахском языке нет категории рода. Сравните казахские и русские словосочетания: **жақсы бала** *хороший мальчик*, **жақсы қыз** *хорошая девушка*, **жақсы терезе** *хорошее окно*. Всюду слово **жақсы** имеет только одну форму, тогда как в русском языке его эквивалент в зависимости от рода определяемого слова имеет три формы: *хороший*, *хорошая*, *хорошее*.

Но это еще не всё. **Имя прилагательное в казахском языке не согласуется с определяемым словом даже в числе и падеже** — вот какой «экономный» казахский язык.

Посмотрите: **жақсы бала** *хороший мальчик*, **жақсы бала + лар** *хорошие мальчики* — при втором слове, **бала**, имеется аффикс множественного числа, а слово **жақсы** остается неизменным — в единственном числе. **Жақсы бала + ға** *хорошему мальчику*, **жақсы бала + дан** *от хорошего мальчика* и т.д. — прибавляйте любой падежный аффикс к определяемому слову **бала**, все равно имя прилагательное — слово-определение **жақсы** — остается неизменно в основном падеже.

Можете прибавить к слову **бала** при его склонении наряду с падежным аффиксом и аффикс множественного числа — все равно прилагательное **жақсы** останется неизменным: **жақсы бала + лар + ды** *хороших мальчиков*, **жақсы қыз + дар + мен** *с хорошими девушками*; и т.д. Так всегда и всюду.

Но сто́ит только присоединить к прилагательному любой словоизменительный аффикс: множественного числа, падежа, принадлежности, лица — в таком случае прилагательное субстантивируется, т.е. переходит в имя существительное и перестает быть определением: **қызыл + дар** *красные* (*большевики*), **жақсыны көрдік** *мы видели* хорошего *человека*, **сары + сы жақсы** *лучше желтый плод*, **мен ақ + пын** *я честный человек*; и т.д.

Жаттығу 245

Төмендегі сөз тіркестеріне көптік, септік жалғауларын қосып, сөйлем құрап жазыңдар.

Қызыл алма, жасыл ағаш, жаман жер, ақ тау, көк мұз, жоғарғы мектеп, нашар адам, күшті ғалым.

Тапсырма 246

а) Мәтелді орысшаға сөзбе-сөз аударыңдар. Жаттап алыңдар.

Бойыңның ұзынын қайтейін, ақылың қысқа болса.

ә) Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Сын есімдерді талдаңдар.

Әсем шарлар аспанда

Қызыл,
Жасыл,
Қара,
Сары,
Ақ көгілдір ... әуе шары.
Бірінші май — той күнінде
Алматыға жарасады.
Алуан түсті әуе шары
Ақ бұлттармен жанасады.
Сәлем айтып Москваға,
Әсем шарлар тау асады.

Мұзафар Әлімбаев

Сөздік

ақыл ум
алуан разнообразный
ас- переваливать
әсем красивый
әуе воздух
бой рост, тело
жанас- прикасаться
жарас- украшать, подходить
жасыл зеленый
көгілдір голубой
қайтейін что мне делать
қысқа короткий
сары желтый
сөзбе-сөз дословно, буквально
той праздник
тіркес сочетание
ұзын длинный
шар шар

★ В казахском языке многие существительные выступают в функции прилагательных. Для этого достаточно поставить их перед именем существительным: **темір** *железо* + **есік** *дверь* = **темір есік** *железная дверь*, **алтын сағат** *золотые часы*, **қоғам қайраткері** *общественный деятель*, **әуе шары** *воздушный шар*, **аспан түсті** *небесный цвет*.

ГРАММАТИКА

Сын есімнің жасалуы ✦
Словообразование прилагательных

Новые имена прилагательные, как и другие части речи, можно образовать синтетическим и аналитическим способами.

Существуют продуктивные модели образования прилагательных.

При синтетическом способе в образовании прилагательных участвуют аффиксы — **жұрнақтар**.

Шестивариантный аффикс -ты/ті/ды/ді/лы/лі, образующий имена прилагательные, — самый продуктивный. Основное значение производных прилагательных — **обладание** качеством предмета, указанного в производящей основе. На русский язык подобные прилагательные переводятся либо прилагательным, либо именем существительным с предлогом обладания *с*: **Күш** *сила*, **күш + ті** *сильный*; **бір көз** *один глаз*, **бір көз + ді** *одноглазый*; **пайда** *польза*, **пайда + лы** *полезный*; **мал** *скот*, **мал + ды** *со скотом*, *богатый*; **қалпақ** *колпак*, **қалпақ + ты** *с колпаком*. Имя с этим аффиксом, в свою очередь, может иметь при себе определение с именем прилагательным: ***қызыл жағалы*** **көйлек** *рубашка с красным воротником*.

Родственник этого аффикса -тық/тік/дық/дік/лық/лік также образует относительные имена прилагательные: **ауыл + дық** *аульный*, **тау + лық** *горный*, **есеп + тік** *отчетный*.

Тапсырма 247

Мақалды орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

Сыйырды сауып ішсең — мың күндік, сойып жесең — бір күндік.

Жаттығу 248

Мына зат есімдерге -ты/ті/ды/ді/лы/лі жұрнағын қосып, сын есім жасаңдар. Сөз тіркестерін жасап, сөйлемдер құрыңдар.

Зат, бала, қой, ауыл, қала, көл, шағала, қыз, терек.

Тапсырма 249

Орыс тіліне жазбаша аударыңдар. Сын есімдерді талдаңдар.

Қыс

1. Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
2. Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
3. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
4. Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Абай Құнанбайұлы

Сөздік

дене рост
жапырақ лист
жеңіл легкий
жылы теплый
қырау иней
қыс зима
мылқау немой
сау- доить
сой- зарезать
соқыр слепой
суық холодный, суровый
сықырла- скрипеть
танымас не узнает
тірі жан живое существо
түс вид, цвет
үсті-басы все тело
шағала чайка

Тапсырма 250

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қыстың киімі қандай? 2. Оның денесі кішкене ме, ірі ме? 3. Сақалы бар ма, сақалының түсі қандай? 4. Түсі жылы ма, суық па? 5. Жүрген жері сықырлай ма? 6. Тірі жанға қыс қалай қарайды? 7. Жүрген жері сықырлай ма, сықырламай ма? 8. Үстінде қырау бар ма, жоқ па? 9. Қыстың басында ақ қалпақ бар ма, жоқ ол қалпақсыз ба? 10. Қыста балалар жылы киім кие ме, жеңіл киім кие ме? 11. Қыста ағаштың жапырағы бола ма?

Двухвариантный аффикс **-сыз/із** образует слова со значением **лишения признака**. По семантике он противопоставляется аффиксу **-ты.** На русский язык подобные прилагательные переводятся именем существительным с префиксом или предлогом *без*: **күш** *сила*, **күш + сіз** *бессильный*; **пайда** *польза*, **пайда + сыз** *бесполезный*; **мал** *скот*, **мал + сыз** *без скота, бедный*; **қалпақ** *колпак, шапка*, **қалпақ + сыз** *без колпака*; **үн** *звук*, **үн + сіз** *без звука, молчаливый*.

Тапсырма 251

Мақал-мәтелдерді орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар.

1. Балалы үй — базар, баласыз үй — мазар. 2. Пішені өртенбегеннің бәрі ақылды. 3. Ашулы артынан өкінер.

Четырехвариантный аффикс -тай с вариантами -тай/ей/дай/дей образует имена прилагательные со сравнительным значением: **бала + дай** *как(словно) ребенок*, **көл + дей** *как озеро*, **ат + тай** *как конь*, **ит + тей** *как собака*.

Этот аффикс может образовать прилагательные и от форм с аффиксом принадлежности. При этом он в начале приобретает «вставной» **-н: көз + і + *н* + дей** *как его глаза*, **ат + ы + *н* + дай** *как его лошадь*.

Он образует имена прилагательные также от местоимений: **мен + дей** *как я*, **сіз + дей** *как Вы*, **мұ + ндай** (< **бұл + дай**) *как это*; и т.д.

Тапсырма 252

Мәтіндерді оқып, орыс тіліне аударыңдар. Сын есімдерді тауып, талдаңдар.

1. Қыз Жібектің ақтығы
Наурыздың ақша қарындай.
2. Ақ бетінің қызылы
Ақ тауықтың қанындай.
3. Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай.
4. Білегінің шырайы
Ай балтаның сабындай.
5. Төсінде бар қос анар
Нар бураның санындай.

«Қыз Жібек»

6. Жиырма деген жасыңыз таудан аққан бұлақтай.
7. Отыз деген жасыңыз жарға ойнаған ылақтай.
8. Қырық деген жасыңыз ертпеп қойған құр аттай.
9. Елу деген жасыңыз о да бір көшкен ел екен.
10. Алпыс деген жасыңыз қайғылы-мұңлы күн екен.
11. Сексен деген жасыңыз қараңғы тұман түн екен.
12. Тоқсан деген жасыңыз ажалдан басқа жоқ екен.

Бұқар жырау

Объяснения

Артынан = арт + аффикс принадлежности 3-го лица + аффикс исходного падежа.

Өкінер = өкін + аффикс будущего времени -ер.

Сөздік

ажар цвет
ай балта секира
ажал смерть
анар гранат
ашу гнев
білек рука
ертте- седлать
жар обрыв
қайғылы-мұңлы горестный
қос двойной
құр свободный
мазар могила
нар бура дромадер
өкін- сожалеть
өртен- сгореть
пішен сено
сағым мираж
сан бедро
сап рукоять
тауық курица
төс грудь
түс- падать
шырай вид
ылақ козленок

Четырехвариантный аффикс -қы/кі/ғы/гі образует относительные прилагательные, обычно со значением времени и пространства: **қыс** *зима*, **қыс + қы** *зимний*; **кеш** *вечер*, **кеш + кі** *вечерний*; **ертең** *завтра*, **ертең + гі** *завтрашний*.

Он может образовать прилагательные и от имен в местном падеже, при этом в соответствии с законом гармонии звуков имеет только два варианта — **-ғы**, **-гі**: **зауыт + та + ғы** *заводской*; **үй + де + гі** *домашний*.

Он может образовать прилагательные и от словосочетаний: **өткен жыл** *прошлый год*; **өткен жыл + ғы** *прошлогодний*.

Жаттығу 253

Төмендегі зат есімдерден жұрнақтар арқылы сын есім жасап, мағынасын түсіндіріңдер. Сөйлем құрап, жазып алыңдар.

-ты: *от, қырау, сан, шырай, тас, бала, жем, көл, ет.*

-тай: *ат, тау, қала, жел, сең, олар, біз, бет, ит.*

-қы: *қыс, арт, артта, кеше, баста, күз, көктем, шет.*

-сыз: *бас, аяқ, жел, мін, дақ, ел, қанат, көпір.*

Тапсырма 254

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер. Сын есімдерді талдаңдар.

1. Үйіндегі тауықтың түсі қандай? 2. Кешегі сендер барған көрме қызық па екен? 3. Ауылдан келген ақ қалпақты кісі кім? 4. Өткен жылы қарсыз қыс болды ма? 5. Бүгінгі сабақтарға берген тапсырмаларды жақсы орындадың ба? 6. Айша алдағы арбаға мінді ме, артқы арбаға мінді ме? 7. Сен қысқы киімді жазда киесің бе? 8. Әліқанның институттағы достары сені таниды ма? 9. Иттің үлкендігі қандай, есектей ме, мысықтай ма? 10. Өткен жылы қыс қарлы болды ма, қарсыз болды ма? 11. Сенің аулың өзенді жерде орналасқан ба, көлді жерде ме?

Тапсырма 255

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға қазақ тілінде жазбаша жауап беріңдер.

1. Летнюю одежду люди не надевают зимой. 2. Когда мы поехали в город Шымкент, я сидел в первой машине. 3. Без воды на дороге трудно. 4. К нам в автобус села женщина с ребенком. 5. Если поедете в горы, увидите прошлогодний снег. 6. Мои друзья в университете учатся вместе со мной на одном курсе. 7. Вчерашний концерт в Большом театре был интересным. 8. В этом году осенний дождь был теплым. 9. Когда вы были в ауле, посетили горные места? 10. Хорошо ли зимой ходить без шапки? 11. Твои глаза как глаза Оспана? 12. Ты можешь дойти до дома без автобуса? 13. Мы живем в степи, где есть озеро.

Урок 41

ЭКОНОМИКА КАЗАХСТАНА

Тапсырма 256

Мәтінді оқып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғау мен жұрнақтарды көрсетіңдер.

Қазақстан экономикасы

1. Қазақстан Республикасы экономикасы өркендеген елдердің бірі. 2. Бүгінгі Қазақстан жоғары дамыған ел. 3. Ірі индустриясы, механикаландырылған озық ауыл шаруашылығы бар республика. 4. Қазақстанда 20 мыңнан астам кәсіпорындары, оның ішінде 2 мыңнан астам ірі кәсіпорындары жұмыс істеуде. 5. 1991-жылы Қазақстан тәуелсіз ел болды. 6. Қазір өндіріс, құрылыс, ауыл шаруашылығы одан әрі өркендетілуде. 7. Халық шаруашылығына жұмсалған қаржылар көбеюде. 8. Өнеркәсіптің өсуімен бірге түрлі салалардың орналастырылуында елеулі өзгерістер болды. 9. Түсті металлургия: мыс, қорғасын-мырыш, титан-магний өнеркәсібі, сирек және қымбат металдар өндіру Қазақстан өнеркәсібінің жетекші саласы саналады. 10. Қара металлургия, көмір өндіру де Қазақстанда жоғары дамыған. Республикада 30-дан артық химиялық элементтерді өндіру игерілген. 11. Соңғы жылдары мұнай байлығын өндіруді дамыту өте жоғары дәрежеге көтерілді. 12. Қазақстанның ауыл шаруашылығы да жоғары дамыды. 1954-жылдан бастап көп тың жерлер астық өндіруге пайдалана бастады. 13. Егіс көлемі ұдайы ұлғайтылуда болды. 14. Соңғы жылдары дәнді дақылдардың егіс көлемі біраз азайды. 15. Сонда да Қазақстан дәнмен өзін қамтамасыз етіп қоймай, экспортқа шығарады. 16. Суармалы егіс кең дамыған. 17. Техникалық дақылдардың маңыздылары: мақта, қант қызылшасы, күнбағыс, темекі. 18. Қазақстан ірі республика болғандықтан әуе, темір жол, тас жол көліктері мол дамыды. 19. Қазақстан экономикасы 2002-жылдан бастап күрт даму жолына түсті. 20. Экономиканың дамуы халықтың әл-ауқатын, тұрмыс дәрежесін жоғары деңгейге көтеруде.

Сөздік

артық свыше
астық зерно
әл-ауқат благосостояние
дақыл культура
дән зерно
дәреже уровень, степень
деңгей уровень
егіс посев

елеулі значительный
жетекші ведущий
жоғары высоко
жұмса- тратить
игер- осваивать
кәсіпорын предприятие
көлік транспорт
көмір уголь
көтер- поднимать
күнбағыс подсолнух
күрт крутой
қамтамасыз ет- обеспечить
қант сахар
қаржы средства
қорғасын свинец
қызылша свекла
мырыш цинк
құрылыс строительство
қымбат драгоценный
қысқаша краткий
мазмұн содержание
мақта хлопок
маңызды важный
механикаландырыл- механизировать
мұнай нефть
мыс медь
озық передовой
орналастыр- размещать
өзгеріс изменение
өндір- производить
өндіріс производство
өнеркәсіп промышленность
өркенде- высоко развиваться
пайдалан- использоваться
сала направление
санал- считаться
сирек редкий
суармалы орошаемый
тұңғыш первый
тұрмыс быт
түрлі разный
тың целинный
ұдайы постоянно
ұлғайтыл- увеличиваться
шаруашылық хозяйство
шығар- вывозить

Тапсырма 257

Жоғарыдағы мәтіннің қысқаша мазмұнын айтып беріңдер.

Тапсырма 258

Мәтінді қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Казахстан — республика с высокоразвитой экономикой. 2. В ней существует передовое механизированное сельское хозяйство. 3. Много средств расходуется на развитие народного хозяйства. 4. В 2004 году казахстанцы праздновали 50-летие освоения целинных земель. 5. Для освоения целины приехало много молодых людей из России и Украины. 6. Ведущей отраслью Казахстана является цветная металлургия. 7. Производство нефти развивается в западной части Казахстана. 8. С каждым годом поднимается жизненный уровень людей. 9. Мой отец работал на руднике Ащысай, где добывали цветные металлы. 10. Если нас пригласят в Казахстан, мы поедем в будущем году на Балхашский медный комбинат. 11. Я не участвовал в освоении целинных земель, я еще был молод. 12. Экономика Казахстана тесно связана с экономикой Российской Федерации.

ГРАММАТИКА

Қатарлық сан есімдер ✦ Порядковые числительные

Порядковые числительные образуются от количественных числительных посредством аффикса, который имеет четыре фонетических варианта: **-ншы/нші/ыншы/інші**.

Порядковые числительные отвечают на вопросы **нешінші?** *который по счету?* **қай?** *который?*

Как узнать, когда присоединить тот или иной вариант аффикса?

Варианты с начальным согласным — **-ншы**, **-нші** присоединяются к основам, которые оканчиваются на гласные: **алты-ншы** *шестой*, **жеті-нші** *седьмой*.

Варианты с начальным гласным — **-ыншы/-інші** присоединяются к основам, которые оканчиваются на согласный: **тоғыз-ыншы** *девятый*, **бес-інші** *пятый*.

А когда употребить **-ншы**, **-ыншы**? Их прибавляйте согласно закону нёбной гармонии звуков, к основам с твердыми звуками: **алты-ншы** *шестой*, **он-ыншы** *десятый*.

Варианты **-нші**, **-інші**, также согласно закону нёбной гармонии, прибавляйте уже к основам с мягкими звуками: **жеті-нші**, **бес-інші**.

Аффикс **-ншы** образует от любого количественного числительного порядковое числительное: **бірінші**, **екінші**, **бесінші**, **алтыншы**, **жетінші**, **сегізінші**, **оныншы**, **тоқсаныншы**. При сложных числительных он прибавляется, как и в русском языке, к последнему числительному: **он екінші** *двенадцатый*, **екі жүз отыз бесінші** *двести тридцать пятый*, **екі мың төртінші** *две тысячи четвертый*.

Жаттығу 259

Көп нүктенің орнына қатарлық сан есімнің тиісті жұрнағын қойып, көшіріп жазып алыңдар.

1. Мен биыл екі... курстан үш... курсқа өттім. 2. Омар университеттің бір... курсында өте жақсы оқыды. 3. Біз осы факультетте төрт... жыл жақсы оқимыз. 4. Иса Абай көшесінде жиырма алты... үйдің бір жүз отыз... пәтерінде тұрады. 5. Айгүл Астанадан Мәскеуге достарымен бірге жиырма сегіз... жедел пойызбен кеше келді. 6. Нәзір Алматыға бес жүз үш... ұшақпен ұшып кетті. 7. Сен Мәскеуден Тәшкенге алты жүз бес... ұшақпен ұшып бардың. 8. Шымкентке Мәскеуден екі жүз он алты... ұшақпен ұшып бара аласың. 9. Омар университетке сағат тоғызда алты жүз қырық жеті... автобуспен келеді. 10. Оспан Астанадағы орта мектептің он... класын алтын медальмен бітіріп, университетке эмтихансыз түсті. 11. Біз екі мың жеті... жылы институтты бітіріп, аспирантураға түсеміз деп ойлаймыз.

Тапсырма 260

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Оспан биыл университеттің нешінші курсына өтті? 2. Сендер былтыр нешінші курста оқыдыңдар? 3. Мәскеу Мемлекеттік университеті Моховая

көшесінің нешінші үйіне орналасқан? 4. Бүгін қазақ тілі сабағы қай дәрісханада болады? 5. Омар қай көшеде, нешінші үйде, нешінші пәтерде тұрады? 6. Студенттер Астанаға барғанда нешінші пойызбен барды? 7. Кәрималар кеше Алматыдан нешінші ұшақпен ұшып келді? 8. Айша сенің жақсы көршің бе, ол қай пәтерде тұрады? 9. Биыл сендер университеттің нешінші курсына өттіңдер? 10. Сендер оқитын аудитория университеттің қай қабатында? 11. Бүгін сендер баратын мейрамхана қай қабатта орналасқан?

Тапсырма 261

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Я в этом году перешел со второго курса на третий курс филологического факультета. 2. В прошлом году мой брат учился в шестом классе средней школы, в этом году он учится в седьмом классе. 3. Айгуль живет на улице Ауэзова в двадцать четвертом доме, в сто двенадцатой квартире. 4. Завтра я улетаю в Москву семьсот седьмым рейсом. 5. В Ташкент я не полечу самолетом, поеду тридцать девятым скорым поездом. 6. Академия наук Республики Казахстан расположена на улице Шевченко, в двадцать восьмом доме. 7. Наша квартира расположена на девятом этаже двадцатиэтажного дома. 8. Вчера наши друзья искали нас в девятом вагоне поезда Алматы–Москва, а мы были в одиннадцатом вагоне. 9. Когда мой брат окончил одиннадцатый класс средней школы, ему было восемнадцать лет. 10. В тысяча девятьсот семнадцатом году в России большевики взяли власть. 11. Мы поступили в университет в две тысячи втором году. 12. Магистратуру мы окончим в две тысячи восьмом году.

Тапсырма 262

Мәтінді орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік жалғауларды талдаңдар.

Газет оқимыз

1. Қазақстан қоршаған табиғи ортаны қорғау жөніндегі бірқатар халықаралық ұйымдарға әлі мүшелікке өткен жоқ. 2. Жойылып кету қаупі төніп тұрған жабайы жануарлар дүниесімен, өсімдік түрлерімен халықаралық деңгейде сауда жасау туралы Конвенцияға қосылу жөніндегі заң жобасы биылғы жылдың 24 наурызында Парламент Сенатында қаралды. 3. Ұлттық қауіпсіздігіміз бен табиғи байлығымызға шын мәнінде қауіп төніп тұрғанын кеш те болса, сезіне бастаған сыңайлымыз. 4. Бұл Конвенцияға дүние жүзінде 144 ел мүше. 5. Амандық болса, біз 145-ші ел болып кіреміз. 6. Өзбекстан бұл халықаралық ұйымға осыдан екі жыл бұрын кіріп алған.

«Егемен Қазақстан»

Тапсырма 263

Жоғарғы мәтіннің мазмұнын қазақша айтып беріңдер. Жазбаша сұрақтар қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер. Ұзын сөздердің тұлғаларын талдаңдар.

Собирательные числительные — жинақтау сан есім образуются посредством аффикса **-ау/еу** (от одного до семи включительно): **біреу** *один, кто-то*; **екеу** *двое, оба*; **үшеу** *трое*; **төртеу** *четверо*; **бесеу** *пятеро*; **алтау** *шестеро*; **жетеу** *семеро*. Собирательные числительные, подобно именам существительным, принимают аффиксы принадлежности, падежные аффиксы: **төрт + еу + і + нен** *от четверых*, **бес + еу + іміз + ге** *нам пятерым*; и т.д.

Тапсырма 264

Орыс тіліне аударыңдар. Жинақтау сан есімдерін тауып, талдаңдар.

1. Біз бір енеден бір едік,
Бір енеден екі едік.
2. Екеуіміз жүргенде,
Бір-бірімізге ес едік.
3. Бір енеден үш едік,
Үшеуіміз жүргенде,
Толып жатқан күш едік.
4. Бір енеден бес едік,
Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік.
5. Өтемістен туған он едік,
Онымыз атқа мінгенде,
Жер қайысқан қол едік.

Махамбет

Объяснения

Болман = бол + ма + й + мын.
Едік = еді + аффикс 1-го лица множественного числа.

Сөздік

Алаш казахи
амандық благополучие
әлі еще
баста- начинать
бен и
бірқатар ряд
деңгей уровень
еді был(-а, -о)
ене мать
ес ум, память
заң закон
жабайы дикий
жануар животное
жоба проект
жөніндегі о
қабат этаж
қайыс- сгибаться
қарал- рассматриваться
қауіп опасность
қауіпсіздік безопасность
қорғау защита
қоршаған орта окружающая среда
қосыл- присоединяться
мән значение
мүше член
мүшелік членство

осыдан отсюда
өсімдік растение
өт- проходить
сауда жаса- торговать
сезін- чувствовать
сыңайлы похожий
табиғи естественный
талда- анализировать
төн- нависать
ұйым организация
халықаралық международный
ұлттық национальный
шын истинный

Тапсырма 265

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қазақстан қанша халықаралық ұйымдарға мүше болды? 2. Парламент Сенатында биыл қандай мәселе қаралды? 3. Табиғи байлыққа қауіп төнгенін Қазақстан сезді ме? 4. Қазақстан Конвенцияға нешінші мүше болады? 5. Қазақстан халықаралық ұйымға Өзбекстаннан бұрын мүше болды ма? 6. Қазақстанда жабайы жануарлар көп пе? 7. Сен жақында Парламентте қаралатын заң жобасымен таныстың ба? 8. Айгүл Мәскеуде қандай ұйымдарға мүше болды? 9. Сен осы университетке бұдан қанша жыл бұрын түстің? 10. Жануарлар туралы заң жобасы Сенатта қай жылы қаралды? 11. Студенттер Қазақстанда болғанда жабайы жануарларды көп көрді ме? 12. Бүгін кітапханада оушылардың үшеуі болды ма, бесеуі болды ма? 13. Омар екеуіне апаң кеше дүкеннен не алып берді? 14. Үйректердің жетеуін хайуанаттар паркіне берген кім?

Урок 42

ФОНЕТИКА

Выпадение гласных на стыке двух гласных

Не все написанные гласные в словах следует произносить!

По законам казахского языка в одном слове рядом два гласных звука стоять не могут. Мало того, если на стыке двух слов, произносимых слитно, встречаются два гласных, один из них выпадает.

Обычно выпадению подвергается конечный гласный первого слова: **бара алмадым** произносится **[баралмадым]** *я не смог пойти*. В этом примере выпал конечный гласный звук в слове **бара**; **жеке адам** произносится **[жекадам]** *отдельный человек*; в этом примере выпал конечный гласный звук первого слова **[е]**.

Выпадению подвергаются иногда звуки и между гласным и звонким: пишется **сары жаз**, читается **[саржаз]** *желтое лето*.

При прибавлении к именам аффикса принадлежности в ряде случаев выпадает узкий гласный, который предшествует последнему согласному основы: **орын + ым = [орным]**, **қауіп + і = [қаупы]**.

ГРАММАТИКА

Категория возможности–невозможности

В казахском языке нет глагола со значением *мочь*. В таком случае как выражать значения русских слов *могу*, *можешь*, *может*, *не могу*, *не можешь*, *не мог* и т.д.?

Для этого есть специальная грамматическая модель. Она состоит из основного глагола в форме на **-а/е/й**, известной вам по форме настоящего времени, и вспомогательного глагола **ал-** *брать*, который принимает на себя все нагрузки форм отрицания, всех трех времен, лица, числа, но лишается лексического значения, превращается в служебный глагол.

Положительная форма аспекта возможности: **айт + а ал-а-мын** *я могу говорить*; **кел + е ал-а-ды** *он может прийти*.

Отрицательная форма — аспект невозможности — образуется посредством прибавления известного аффикса отрицания **-ма/ме**: **айт + а ал-ма-й-мын** *я не*

могу говорить; **кел + е ал-ма-дың** *ты не смог прийти*; **кел + е ал-ма-й-ды** *он не может прийти.*

Наиболее часто встречается выпадение гласных **а**, **е** на стыке двух гласных именно в форме возможности–невозможности, поскольку два компонента модели произносятся слитно: **келе алады** произносится [**келалады**], **бара алмайды** произносится [**баралмайды**] и т.д.

Жаттығу 266

Образуйте формы возможности и невозможности во всех лицах и числах от следующих глаголов и произнесите их правильно — с выпадением конечного гласного первого слова. Сөйлем құраңдар.

Көр, жаз, отыр, кет, бер, жүр, жат, оқы, сатып ал.

Тапсырма 267

Төмендегі мәтінді оқып, дауысты дыбыс түсіп қалған жерлерді көрсетіңдер. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Сабыр түбі — сары алтын. 2. Сен апаңнан бүгін бір мың теңге ала аласың. 3. Сағит Сәрсенге базардан жүз теңгеге тоғыз алма әпере алады. 4. Алматыдан келген артистерді біздің студенттер көре алады. 5. Кеше кешке дейін жол жүріп, баратын ауылға жете алмадық. 6. Базардан сатып алған көйлекті Кәрима кие алады. 7. Бақтағы ағаштан бір піскен сары алма жедім. 8. Мейрімді ана баланы жақсы баға алады. 9. Мына ауылға бүгін көп қонақ келіпті. 10. Асан қалаға ерте келе алмады, өйткені жолда автобус болмапты. 11. Егер ертең біздің үйге келе алмасаң, телефонмен хабарла. 12. Біз Алматыда болғанда Абай атындағы опера театрына бара алмадық.

Тапсырма 268

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер. Дауысты дыбыс түсіп қалған жерлерді көрсетіңдер.

1. Сен ертең біздің стадионға келе аласың ба? 2. Алматыға барғанда Айша Сәрсенді көре ала ма? 3. әскеуге Шымкенттен келген қонақтар Кремльге бүгін кіре ала ма? 4. Сен институтта өткен конференцияға қатыса алдың ба? 5. Оқытушы үйге берген тапсырманы жаттап ала алмадыңдар ма? 6. Биыл Алматыға кім жедел пойызбен бара алады? 7. Астанада болғаныңда қазақ әндерін есіте алдыңдар ма? 8. Университетке Астанадан келген профессорлармен кездесе алдың ба? 9. Ертең университетте сағат он тоғызда Сізбен кездесе аламыз ба? 10. Жаңа киноны теледидардан көре алмадың ба? 11. Бастық кеше берген тапсырманы қызметкерлер орындай алмады ма?

Тапсырма 269

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға қазақша жауап жазыңдар.

1. Завтра я не могу пойти в театр, потому что меня не будет (я не буду) в городе. 2. Если ты приедешь ко мне, мы можем посетить выставку собак.

3. Когда мой друг приехал в Петербург, мы с ним не смогли встретиться. 4. Если Вы не пойдете в парк, не сможете увидеть цирк. 5. Мы можем встретиться с Вами сегодня в 18 часов в метро на станции «Маяковская». 6. Вы (простая форма) не можете найти Айгуль в институте. 7. Айдар смог найти себе хорошую книгу в нашей библиотеке. 8. Мой друг мог поступить в Алматы в хороший университет. 9. Можешь ли ты дать мне ту книгу? 10. Если вы не можете завтра пойти в театр, скажите об этом мне. 11. Кто может рассказать об Алдар Косе студентам? 12. Вы можете сегодня полететь в Астану самолетом?

Сөздік

ағаш дерево
жедел скорый
өйткені потому что
өлең песня, стих
піс- созревать
сабыр терпение

Тапсырма 270

Өлеңді көшіріп жазып алыңдар. Дауыстап оқып, жаттап алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

★ **Внимание:** учитывая закон гармонии звуков, **сен маған** читайте как **[сем-маған]**; **сен бердің** как **[сембердің]**, **әлдилеп** как **[әлдилеw]**, **сая бақ** — **[саяwақ]**.

Ана туралы жыр

Сөзі Ғ. Қайырбековтікі, әні Ш.Қалдаяқовтікі

1. Әлемнің жарығын
Сыйладың сен маған.
2. Даланың әр гүлін
Жинадың сен маған.
3. Сен бердің құстардың
Қанатын самғаған.
4. Балалық құштарым
Өзіңе арнаған.

Қайырмасы
5. Әлдилеп, аялап
Өсірген жемісің.
6. Самал жел, сая бақ
Құшағың мен үшін.
7. Есейіп кетсем де,
Мен саған сәбимін.
8. Көңіліңді көктемдей
Көзіңнен танимын.

9. Өтеуге борышың
Анашым, жан сырым,
Іздедім сен үшін
Әлемнің асылын.
10. Әлемнің байлығын
Сыйлар ем, кеш мені.
11. Сыйлар ем ай-күнін,
Қолыма түспеді.

Қайырмасы

12. Ете гөр қанағат,
Әзірге берерім –
Балалық махаббат,
Балалық жүрегім.
13. Бол риза, анашым,
Қолдағы осы бар.
14. Өзіңе арнаған
Әнімді қосып ал.

Қайырмасы

Сөздік

арна- посвящать
асыл драгоценный
аяла- оберегать
ән музыка
әлдиле- ласкать
әлем вселенная
әр каждый
борыш долг
есей- взрослеть
ет- делать
жан душа
жеміс плод
жина- собирать
жүрек сердце
кеш- простить
көктем весна
көңіл душа
қайырма припев
қанағат довольство
құшақ объятие
құштар стремление
махаббат любовь
өзіңе тебе самой
өсір- растить
өте- расплатиться
риза довольный
самал прохладный
самға- парить (в небе)
сая защита
сәби ребенок
сыйла- дарить
сыр тайна
таны- узнавать
туралы о
түс- попадать
изде- искать

Урок 43

ГРАММАТИКА

Выражение желания

В казахском языке отсутствует глагол, который по значению соответствовал бы русскому глаголу *хотеть*.

Тем не менее казахи успешно выражают в языке желание совершить какое-либо действие.

Желание выражается аналитической моделью — сочетанием основного глагола в форме с четырехвариантным аффиксом **-қы/ғы/кі/гі** + аффикс принадлежности + вспомогательный глагол **кел-**, который обычно имеет лексическое значение *приходить*, но в данной модели выполняет чисто служебную функцию.

Вспомогательный глагол **кел-** принимает все словоизменительные аффиксы: аффикс отрицания, аффиксы времени, лица, наклонения.

Варианты **-қы/кі** присоединяются к глаголам с конечным глухим звуком: **ат + қы + сы кел + ді** *он захотел стрелять*, **іш + кі + ң кел + ді** *ты хотел пить*.

На практике эта модель выглядит следующим образом: **ал + ғы + м кел + ді** *я хотел взять*, **кет + кі + сі келеді** *он хочет уйти*.

Варианты **-ғы/гі** присоединяются к глаголам, имеющим в конце гласный звук, а также звонкий и сонорный согласный: **Бар + ғы + ң келе ме?** *Ты хочешь пойти?* **Же + гі + сі кел + ме + ді** *Он не хотел есть*.

А когда употребляются мягкие варианты **-кі/гі**, когда — твердые варианты **-қы/ғы**, вы уже знаете из закона нёбной гармонии звуков.

Жаттығу 271

Мына етістіктерді болымды, болымсыз түрлерінде **-қы кел-** тұлғасын қосып жіктеңдер. Сөйлем құраңдар.

Бер, бар, сал, қой, айт, жет, тер, жаз, аш, сана.

Тапсырма 272

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Вчера я хотел пойти в театр, но мой друг не смог прийти. 2. Сегодня Аскар не хочет ехать в Шымкент, он поедет в Туркестан. 3. Мы вместе с профессором хотим завтра ехать в Алматы. 4. Хочет ли твой друг читать книгу, которую я дал ему? 5. Когда Айша приехала в Москву, она не хотела встречаться

с Оспаном. 6. Вы (вежливая форма) хотите нам показать вашу картину? 7. Вы (простая форма) не хотели дать нам интересную книгу. 8. Наш осел не хотел входить во двор. 9. Ты хочешь поехать со мной на автобусе домой? 10. Если Иса не хочет читать эту книгу, отдай ее Оспану. 11. Если Талгат не хочет ехать в Алматы, ты можешь поехать туда? 12. Мы можем пойти в цирк, но там не сможем увидеть осла.

ГРАММАТИКА

Структура слога

В казахском языке существуют как открытые, так и закрытые слоги. Основными типами исконно казахских слогов являются следующие: **Г**, **СГ**, **ГС**, **СГС**, **СГСС** — где **Г** означает гласный звук, **С** — согласный звук.

Ашық буындар — открытые слоги, т.е. слоги, которые в конце имеют гласный звук:

1. **Г** — один гласный, в основном встречается в начале слова: ***а*-та** *дед*, ***ә*-ке** *отец*, ***е*-сек** *осел*. В конце слова не употребляется.

2. **СГ** представляет собой сочетание согласного и гласного. Эта структура встречается во всех позициях в слове: **же** *кушай*, **те-ре-зе** *окно*, **бе-сік** *колыбель*, **ке-ше-гі** *вчерашний*.

Жабық буындар — закрытые слоги, т.е. слоги, которые в конце имеют согласный звук:

3. **ГС** является сочетанием гласного и согласного. Встречается в односложных словах: **ат** *лошадь*, **ек** *посей*, **ал** *возьми*. При добавлении к подобным словам аффиксов с начальным гласным структура слога изменяется, слог превращается в структуру **Г**: **ат + ым = а-тым** *моя лошадь*, **ек + ін = е-гін** *посев*. Сравните: **ек-ті** *он посеял* — структура слога осталась прежней.

4. **СГС** — сочетание согласного, гласного и согласного. Это наиболее распространенный тип слога в казахском языке. Он употребляется во всех позициях в слове: **бес** *пять*, **тас-тақ** *каменистое место*, **жас-тық** *подушка*, **кет-тік** *мы пошли*.

★ В некоторых случаях, например в словах, написанных с буквой **и**, граница слова устанавливается при их произнесении: **тиын = ты-йын**, **жина = жый-на**, **киін = кі-йін**, **оқиға = о-қый-ға** и т.д.

5. **СГСС** — сочетание согласного, гласного и двух согласных.

Другие, более сложные структуры встречаются в заимствованных словах: **ССГСС**. Подобные слова в казахской речи преобразуются согласно слоговой структуре казахских слов. **Фронт** произносится [**пы-ронт**] или, в речи образованных людей, [**фы-ронт**], т.е. слово как бы состоит из двух слогов — структур **СГ** + **СГСС**, обычно присущих казахскому языку.

Жаттығу 273

Мәтінді қазақ тіліне аударыңдар. Сөздерді буындарға бөліңдер.

Жаңа жыл кешінде

1. Бұл Жаңа жыл кешінде болған оқиға еді. 2. Әсия мен Алма ёлканы безендіріп жүр. 3. Әсия кешке әке-шешесімен бірге Жаңа жылды қалай қарсы алатынын айтып мәз мейрам. 4. Ал Алма болса, түрлі түсті ойыншықтарды ёлка бұтақтарына үнсіз іле берді. 5. «Біздің ёлкамыз тамаша болған жоқ па?» — дейді Әсия шаттана. 6. Ёлка шынында да әдемі болды. 7. Алма құрбысының ёлкасын безендіріп болған соң, көңілсіз қоштасып, кетіп қалды.

Нарбинь Кенжегұлова

Сөздік

әдемі красивый
безендір- украшать
буын слог
жаңа жыл Новый год
жауап қайтар- отвечать
кетіп қал- уйти
көңілді весело
көңілсіз невесело
қарсы ал- встречать
қоштас- прощаться
құрбы подруга
құттықта- поздравлять
тамаша прекрасный
түсті цветной
үнсіз молча
шаттан- радоваться
шынында на самом деле
шырша ёлка

Тапсырма 274

Бір-біріне сұрақ қойып, оларға жазбаша жауап қайтарыңдар.

1. Бұл оқиға қашан болды? 2. Әсия Жаңа жылға қуана ма? 3. Сен өткен жылы Жаңа жылда шыршаны безендірдің бе? 4. Түрлі түсті ойыншықтарды шыршаға кім ілді? 5. Шырша мейрамы тамаша болды ма? 6. Жаңа жылды қарсы алу көңілді өтті ме? 7. Үйлеріне Жаңа жылда қанша адам келді? 8. Биыл Жаңа жылды кіммен бірге қайда қарсы аласыңдар? 9. Жаңа жылға сендерге қонақтар көп келе ме? 10. Айнұр Жаңа жылмен кімдерді құттықтапты? 11. Жаңа жылды Мәскеуде қарсы ала аласыңдар ма, жоқ басқа жерде қарсы аласыңдар ма? 12. Қонақтан ерте қайттыңдар ма, кеш қайттыңдар ма? 13. Қонаққа кіммен бірге бардыңдар?

Тапсырма 275

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Мы каждый год празднуем Новый год. 2. На Новый год всегда украшаем зеленую ёлку разными игрушками, цветами. 3. Мои друзья помогают мне привезти с рынка ёлку и украсить ее. 4. Мы весело проводим встречу Нового года в ночь с 31 декабря на 1 января. 5. К нам приходит много родственников и друзей. 6. Иногда мы встречаем Новый год в гостях у друзей. 7. Тогда мы возвраща-

емся домой утром. 8. В прошлом году мы встречали Новый год в горах Казахстана. 9. В этом году мы можем встретить Новый год в родном городе дома с родителями. 10. После встречи Нового года у нас начинается экзаменационная сессия. 11. В этом году в январе мы сдаем четыре экзамена.

Қайталау тапсырма

Возвращайтесь к уроку 40 и пройдитесь внимательно до этого места, убедитесь, что вам удалось хорошо выучить слова и их грамматические формы и значения.

Урок 44

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ

Тапсырма 276

Мәтінді оқып, орыс тіліне аударыңдар. Сөздерге грамматикалық талдау жасаңдар.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиқанов

1. Оның шын аты — Мұхаммедқанафия, 1835-жылы қарашада қазіргі Қостанай облысы, Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген. 2. 1865-жылы сәуірде қазіргі Талдықорған облысы, Алтынемелде дүние салған. 3. Шоқанның арғы атасы Абылай хан — Шыңғысхан тегінен. 4. Бала кезінде Құсмұрында мектепте арабша оқып хат таныды. 5. Хан баласы жасынан араб, шағатай тілін, кейін басқа түркі тілдерін хақсы меңгерген, қытайша оқыған. 6. Шығыс әдебиетін көп оқып, білімін дамыта берген.

7. Шоқан — қазақтың ұлы ғалымы, шығыстанушы, этнограф, тарихшы, географ, фольклоршы, ағартушы, демократ. 8. Омбының кадет корпусын 1853-жылы бітіріп, атты әскер корнеті атағын алады. 9. Кадет корпусында орыс мұғалімдерінен жақсы білім алады. 10. Мұғалімдері оған болашақ ғалым, зерттеуші деп қараған. 11. Петербург университетінің тарих-филология факультетінде 1861-62-жылдары орыстың ұлы ғалымдарының лекцияларын тыңдаған.

12. 1855-жылдан бастап Ресей зерттеушілерінің Орта Азияға шыққан экспедицияларына қатысады. 13. Көп материалдар, гербарий жинайды. 14. Фауна мен флораны көп зерттейді. 15. 1856-жылы Қытайға — Құлжаға барған Ресей экспедициясын жасырын атпен басқарады.

16. Тарих, география саласындағы еңбектерінің даңқы Петербург ғалымдарына жетіп, оны 1857-жылы 22 жасында Орыс География Қоғамының толық мүшесі етіп сайлады. 17. 1858-59-жылдары Шоқан саудагер ретінде құпия Қытайда — Қашғарда экспедицияда болып тарихта бірінші рет Ресейден барған ғалым болып, өте көп материалдар жинайды. 18. Сол материалдарды Ресей Бас штабы патшаға тапсырғанда, бұл мейлінше қызықты, мейлінше пайдалы еңбек — деп көрсетілген. 19. Шоқанның еңбектері Ресейлік мемлекет, әскери қайраткерлерге қажетті аса маңызды құрал болып шықты. 20. Шоқан Ф.М. Достоевскиймен дос болды. 21. Сөзге шешен, пікір таласында тапқыр жас жігіт Петербургтің ғылми, әдеби қауымында жұртпен тез достасып кетті.

22. Науқасы асқынған Шоқан 1861-жылы Петербургтен Омбыға оралады.

23. Ағартушы Шоқан Орта Азиядағы феодалдық езгіні, мәдени тоқырауды хан мен бектердің озбырлығын әшкерелейді.

24. 1958-жылы Алтынемелдегі қабірінің басына обелиск орнатылды. 25. Алматыда Ғылым академиясы үйінің алдында Шоқанның үлкен ескерткіші бар.

Сөздік

ағартушы просветитель
арғы ата прадед
асқын- обостриться
әскери военный
әшкереле- разоблачать
баянда- рассказывать
бекініс крепость
болашақ будущий
ғылми научный
дамыт- развивать
даңқ слава
достас- подружиться
жасырын тайный
зерттеуші исследователь
қажетті нужный
қараша ноябрь
қатыс- участвовать
қауым общество
құпия тайно
құрал пособие
мейлінше особо
меңгер- овладеть
науқас болезнь
озбырлық злодеяние
патша царь
пікір таласы дискуссия
сайла- избирать
саудагер торговец
сәуір апрель
тапқыр находчивый
тапсыр- вручать
тегінен из рода
тоқырау застой
толық полный
тыңда- слушать
хат таны- стать грамотным
шағатай чагатайский
шығыстанушы востоковед
шын истинное

Тапсырма 277

Бір-біріне мына сұрақтарды қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Шоқан кедейдің баласы ма, ханның баласы ма? 2. Ол шығыс әдебиетін оқыды ма? 3. Ол орыс тілін жақсы білді ме, оны қайда үйренді, қайда білім алды? 4. Петербург университетінде кімнің лекцияларын тыңдады? 5. Қай жылдары қайда экспедицияға қатысты? 6. Шоқан Қытайға жасырын барды ма, ашық барды ма? 7. Шоқанның Қытайдан әкелген материалдарын Ресей Бас штабы қалай бағалады? 8. Сен Алматыға барғанда Шоқанның ескерткішін көрдің бе? 9. Студенттер Қазақстанда болғанда Шоқанның туысқандарымен кездесті ме? 10. Шоқанның Қашғарға жасаған саяхаты туралы оқыдыңдар ма? 11. Мәскеудің кітапханаларында Шоқанның кітаптары бар ма?

Тапсырма 278

Жоғарыдағы мәтіннің мазмұнын қысқаша баяндаңдар.

Тапсырма 279

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Родители Шокана Шынгысовича Валиханова дали ему имя Мухаммедханафия. 2. Он родился в ноябре месяце в крепости. 3. В детстве в школе он научился арабской грамоте. 4. Он был корнетом кавалерии? 5. Шокан участвовал в научных экспедициях российских исследователей в Центральной Азии. 6. Под тайным именем он первым из России проник в западный Китай. 7. Шокан дружил с русским писателем Федором Достоевским. 8. В Алматы, перед Академией наук мы видели памятник Шокану Валиханову. 9. В Казахстане произведения Шокана Валиханова изданы в скольких томах? 10. Мы читали книги Шокана в московских библиотеках. 11. Когда вы будете в Казахстане, пойдете к его памятнику перед зданием Академии наук? 12. Мы тоже учили арабский язык, читали восточную литературу.*

* Шокан (Чокан).

Урок 45

ГРАММАТИКА

Келер шақ ✦ Будущее время

Будущее время в казахском языке выражается тремя формами, имеющими разные дополнительные модальные значения. Одну из них вы уже знаете — о ней шла речь при рассмотрении настоящего времени. Это форма на **-а/е/й**.

Кроме нее будущее время имеет еще две формы.

Болжалды келер шақ ✦ Будущее предположительное время

Форма этого времени образуется посредством трехвариантного аффикса **-р/ ар/ер**. В дальнейшем ее будем называть «форма на **-р**».

Вариант **-р** присоединяется к глаголам с конечным гласным: **қара + р**, **оқы + р**, **жібі + р**. Варианты **-ар/ер** — к глаголам с конечным согласным: **бар + ар**, **кет + ер**.

Глагол в этой форме выражает 3-е лицо как единственного, так и множественного числа. Другие лица принимают соответствующие аффиксы лица.

Глаголы в этой форме выражают действие, которое по мнению говорящего может совершиться или не совершиться. По значению предложения с этой формой соответствуют русским предложениям со словами *возможно, может быть, вероятно*: **Мен келесі жылы Астанаға бар + ар + мын** *Возможно, в будущем году я поеду в Астану*. **Ертең институтқа келерсің** *Может быть, ты завтра придешь в институт*.

Значение приведенных русских слов в казахском соответствует также слову **мүмкін**. При употреблении формы на **-р** может присутствовать и это слово: **Мүмкін, мен Алмаға мұны айтармын** *Может быть, я это скажу Алме*.

Отрицательная форма образуется с помощью известного аффикса **-па/пе/ба/бе/ма/ме**.

★ При образовании отрицательной формы происходит редкое явление — конечный звук аффикса **-р** переходит в **-с**: **айт + па + с**, **сез + бе + с**, **көр + ме + с**, **бар + ма + с** вместо ожидаемых **айт-па-р**, **сез-бе-р** и т.д. В отрицательной форме все три варианта аффикса превращаются в один звук **-с** на все случаи.

Болжалды келер шақтың жіктелу кестесі

	Жекеше	Көпше
1 жақ	оқы-р-мын, кел-ер-мін	оқы-р-мыз, кел-ер-міз
2 жақ анайы 2 жақ сыпайы	оқы-р-сың, кел-ер-сің оқы-р-сыз, кел-ер-сіз	оқы-р-сыңдар, кел-ер-сіңдер оқы-р-сыздар, кел-ер-сіздер
3 жақ	оқы-р, кел-ер	оқы-р, кел-ер

Жаттығу 280

Мына етістіктерге болжалды келер шақтың жалғауын қосып, болымды және болымсыз тұлғаларда жіктеңдер. Сөйлем құраңдар.

Айт, кел, істе, баста, қал, қартай, жасар.

Жаттығу 281

Көп нүктенің орнына болжалды келер шақтың тиісті жалғауын қосыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Келесі жылы біз ауылға бар...мыз. 2. Амандық болса, екі жылдан кейін сендер де университетті бітір...сіңдер. 3. Биыл сендер Америкаға бара алма...сыңдар. 4. Олар ертең Астанадан Мәскеуге келіп қал... 5. Сіздер де биыл Астананы көр...сіздер. 6. Сендер ол артисті Алматыда келесі жылы көрме...сіңдер. 7. Былтыр Шымкентте институтты бітірген студенттер биыл жазда Мәскеуге кел... 8. Бүгін кешке Айшалар паркке келме... 9. Мына кітапқа ақшаны кассаға төле...міз. 10. Біз Алматыда болғанда Қазақстанның Орталық мұражайына кір...міз. 11. Мен де бүгін сендермен бірге кинога бар...мын. 12. Біз мына қиын кітапты оқи алма...пыз. 13. Оқытушы үйге берген тапсырманы бүгін жазып бітір...міз. 14. Кешегі бастық берген жұмысты Оспандар бүгін бітірме...

Сөздік

азамат молодец
ар честь
аруана высокопородная верблюдица
асық- торопиться
барымта грабеж
бауыр живот, брюхо
біт- закончиться
дәм пища
жалын- просить
жамандық зло
жасар- молодеть
жорт- бегать
жуса- отдыхать
жұмсақ мягкий
жұмыс работа
зиян убыток
келесі будущий
кешегі вчерашний
көңіл тол- быть довольным
күңірен- рыдать
қартай- стареть (*о человеке*)
қи- желать
қоян заяц
мая верблюдица
отта- пастись
піс- свариться, созревать
талау грабеж
тек только

Тапсырма 282

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Возможно, мы сегодня не пойдем в парк, а пойдем в музей. 2. Может быть, завтра ты сможешь выполнить это задание. 3. Возможно, в будущем году вы будете в Лондоне. 4. Возможно, завтра в это время вы (простая форма) в парке увидите крокодила. 5. Может быть, он сегодня не придет к нам. 6. Возможно, Вы завтра нас не увидите в этом городе. 7. Может быть, в этом году мы с друзьями сможем поехать в Караганду. 8. Если вы придете ко мне, возможно, мы пойдем к реке. 9. Возможно, Вы не сможете встретиться с моим отцом в Костанае. 10. Когда вы будете в Туркестане, возможно, вас повезут в Арыстанбап. 11. Если у нас не будет машины, возможно, мы не сможем поехать в лес.

Тапсырма 283

а) Мақал-мәтелдерді жазып алып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Асыққан кісі зиянға келер, асықпаған арбамен қоян алар.
2. Біткен іске сыншы көп, піскен асқа жеуші көп.
3. Жаманның ісіне көңілің толмас, жақсыға жалынсаң, жамандыққа қимас.
4. Аруана мая күңіренер, бауырынан өлсе баласы.

ә) Орыс тіліне аударыңдар, -р тұлғалы сөздерді талдаңдар.

1. Азамат ердің баласы
Аз оттар да көп жусар —
2. Талаудан татқан дәмі бар.
3. Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да көп жортар —
4. Дұшпанға кеткен ары мен
Барымтаға түскен малы бар.

Махамбет

★ Форма на **-р** имеет и функцию причастия как настоящего, так и будущего времени. В этом случае она не принимает аффиксов лица: **кел-ер қонақ** *приходящий гость, гость, который придет*; **айт-ар сөз** *высказываемое слово, слово, которое будет высказано.*

★ Сочетаясь со служебным глаголом **еді-**, форма на **-р** выражает как будущее действие с сослагательным значением, так и прошедшее повествовательное значение: **Айтар едім** *Я сказал бы.* **Көрер едім** *Я увидел бы.* **Сол жылдары Асқар мал бағар еді** *В те годы Аскар, бывало, пас скот.*

Урок 46

ГРАММАТИКА

Мақсатты келер шақ ✦ Будущее время намерения

Мақсатты келер шақ выражает действие, которое говорящий намеревается совершить в будущем. По значению оно соответствует русским словосочетаниям со словами *намерен, хочу*.

Оно образуется посредством аффикса **-пақ/пек/бақ/бек/мақ/мек,** присоединяемого к глагольной основе: **айт-пақ** *он намерен говорить*, **кездес-пек-пін** *я собираюсь встретиться*; **жаз-бақ** *он намерен, хочет писать*; **бар-мақ** *он намерен пойти, собирается идти*; **кел-мек** *он намерен, собирается прийти*. Фонетические условия вариантов этого аффикса аналогичны условиям гармонии звуков при вопросительных частицах **-па**, **-пе**, **-ба**, **-бе**, **-ма**, **-ме**.

Эта форма, не осложненная аффиксами других лиц, выражает 3-е лицо: **айт + пақ** *он намерен, собирается сказать*; **кел + мек** *он намерен, собирается прийти*; **жаз + бақ** *он намерен, хочет писать*.

Отрицательная форма образуется аналитически сочетанием со служебным словом **емес**, которое принимает все необходимые аффиксы, освобождая глагол от них: **айт + пақ + емес** *он не намерен, не собирается говорить*; **айтпақ емес + пін** *я не намерен, не собираюсь говорить*; **айтпақ емес + сіз** *вы не намерены, не собираетесь говорить*.

Поскольку как положительная, так и отрицательная форма оканчивается на глухой согласный, количество вариантов аффиксов лица значительно уменьшается. В положительной форме существуют два варианта: по мягкости и твердости, а в отрицательной лишь одна форма — по мягкости.

Мақсатты келер шақтың жіктелу кестесі

	Жекеше	Көпше
1 жақ	оқы-мақ-пын, кел-мек-пін	оқы-мақ-пыз, кел-мек-піз
2 жақ анайы 2 жақ сыпайы	оқы-мақ-сың, кел-мек-сің оқы-мақ-сыз, кел-мек-сіз	оқы-мақ-сыңдар, кел-мек-сіңдер оқы-мақ-сыздар, кел-мек-сіздер
3 жақ	оқы-мақ, кел-мек	оқы-мақ, кел-мек

Болымсыз түрінде **емес** тек жұмсақ жалғаулар қабылдайды.

	Жекеше	Көпше
1 жақ	оқы-мақ емес-пін	оқы-мақ емес-піз
2 жақ анайы 2 жақ сыпайы	оқы-мақ емес-сің оқы-мақ емес-сіз	оқы-мақ емес-сіңдер оқы-мақ емес-сіздер
3 жақ	оқы-мақ емес	оқы-мақ емес

К этой форме может присоединиться аффикс **-шы**, что несколько усиливает значение намерения: **Мен айт-пақ + -шы-мын** *Я (решительно) намерен сказать.* **Біз Қызылордаға бармақшымыз** *Мы намерены ехать в Кзыл-Орду (это уже решили).* **Айгүлдер Мәскеуге келмекші** *Айгуль с друзьями намерены (это уже решено) приехать в Москву.*

Жаттығу 284

Мына етістіктерден мақсатты келер шақтың (**-пақ, -пақшы**) болымды, болымсыз түрлерін жасап, жіктік жалғауларын қосыңдар. Сөйлем құрап, жазып алыңдар.

Сал, таста, қой, көр, құттықта, жібер, көркемде.

★ Форма на **-пақ** иногда может выполнять функции причастия: **айтыл-мақ сөз** *высказываемое слово*, **ақтар-мақ сыр** *выдаваемые тайны.*

Тапсырма 285

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. После окончания университета я намерен поступить в аспирантуру Академии наук. 2. Ты собираешься сегодня пойти в театр? 3. Мы намерены рассказать это нашему профессору. 4. Вы (вежливая форма) собираетесь в этом году поехать в Алматы? 5. Я не намерен выступать с докладом на будущей конференции. 6. Мой друг собирается в будущем году приехать в Москву. 7. Вы (простая форма) намерены в этом году поступить в аспирантуру университета? 8. Они сегодня не намерены идти в парк.

ГРАММАТИКА

Күмәнді өткен шақ ✦ Прошедшее неочевидное время

-п/ып/іп + аффикс лица

Эта форма прошедшего времени выражает действие, которое совершилось без ведома говорящего — он не был его очевидцем, говорящий о нем знает с чужих слов: **Жамал Алматыға бар-ып-ты** *Говорят, что Жамал ездила в Алматы.* Предложение означает, что говорящий о поездке Жамал в Алматы знает с чужих слов, он не был очевидцем этого события. **Мен сол кітапты оқы-п-пы** *Якобы я читал ту книгу.* Говорящий утверждает этим, что он на самом деле не читал ту книгу, а люди говорят, что читал.

В русском языке значение этого времени выражается сочетанием определенных модальных слов.

Вариант **-п** прибавляйте к любому глаголу с конечным гласным: **қара + п, төле-п.**

Варианты **-ып, -іп** — после конечных согласных соответственно к твердым и мягким основам глагола: **ал + ып, бер + іп, кет + іп**.

Часто эта форма времени употребляется в сказках и повествованиях о прошлом.

Жіктелу кестесі

	Жекеше	Көпше
1 жақ	-п/-ып/-іп + пын/пін	-п/-ып/-іп + пыз/піз
2 жақ анайы 2 жақ сыпайы	-п/-ып/-іп + сың/сің -п/-ып/-іп + сыз/сіз	-п/-ып/-іп + сыңдар/сіңдер -п/-ып/-іп + сыздар/сіздер
3 жақ	-п/-ып/-іп + ты/ті	-п/-ып/-іп + ты/ті

Жаттығу 286

Мына сөздерге күмәнді өткен шақ жалғауын қосып, жіктеңдер. Сөйлем құрап, орыс тіліне аударыңдар.

Оқы, жаз, кел, сөйле, сатып ал, қой, тап (при присоединении аффикса **-п** слово переходит в *тау*), *жап* (переходит в *жау*), *кеп* (переходит в *кеу*).

Жаттығу 287

Көп нүктенің орнына күмәнді өткен шақ жалғауын қосыңдар. Орыс тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Біздің аталарымызда байлық мол бол...ты. 2. Сыйырды далаға Оспан айда...ты. 3. Ол Омардан бүгін он екі тиын ал...ты. 4. Өткен жылы студенттер Институтқа жиі кел...ті 5. Сен Әлиядан жүз теңге ал...сың. 6. Мен түсімде жүздей қасқыр көр...пін. 7. Сендер үшінші курста оқыганда, менің танысым екінші курста оқы...ты. 8. Өткен жылы Алматыда фестивалда көптеген өте жақсы фильмдер көрсетіл...ті.

Тапсырма 288

Орыс тіліне аударыңдар **-п** тұлғасындағы сөздерді, басқа да етістіктерді тауып, талдаңдар.

Жыл басы

1. Ерте заманда хайуанаттар жыл басы болуға таласыпты. 2. Сонда жылқы айтыпты:

3. — Мен алысты жақын қыламын. 4. Күшімді болса, көреді, сүтімді болса, ішеді, қылыма шейін арқан, жіп еседі. 5. Адамға менен пайдалы мал жоқ. 6. Жыл басы мен боламын, — дейді.

7. Сонда түйе айтыпты:

— Мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық жерлерге барамын, аш болдым деп жем сұрамаймын. 8. Не кез келсе, соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлде де жолға жүре беремін. 9. Жыл басы болу маған лайық, — дейді.

10. Сонда сыйыр:

— Адам егін ексе, менімен егеді, сүтімді ішеді, одан құрт, май алады, жыл басы болу маған лайық, — депті.

11. Сонда қой:

— Менің жүнімнен адам киім тігеді, сүтімді ішеді, шаруаға менен пайдалыларың жоқ, — дейді.

12. Сонда ит:

— Мен сендердің баршаларыңның қорғаушысымын, дұшпан көрінсе абалап үріп, иеме хабар беремін, — дейді.

13. Сонда әтеш:

— Мен болмасам, барлық кісі жұмысына бармай ұйықтап қалар еді, кеш болса, жатар мезгіл болды деп тағы шақырамын, — дейді.

14. Сүйтіп әртүрлі жануарлар таласа беріпті, таласа беріпті.

15. Тышқан бір қулық ойлап тауыпты.

16. — Жылды қарап тұрайық та, кім оны бұрын көрсе, сол жыл басы болсын, — депті.

17. Бәрі соған келісіпті. 18. Бойы биік түйе өз бойына сеніп, — менен бұрын жылды кім көреді, — деп ойлапты.

19. Өзгелері жылды қарап тұрғанда, тышқан түйенің үстіне шығып, өркешіне мініп, ең биікте отырады. 20. Ол бәрінен бұрын жылды көріп, басқаларға хабарлап, жыл басы болыпты.

Сөздік

ақырында в конце
алыс даль
ауыр тяжесть
әтеш петух
барша все
барыс барс
биік высокий
болуға чтобы стать
бұрын раньше
доңыз свинья
егін хлеб (*на корню*)
ек- сеять
ерте заманда давным-давно
ес- вить, плести
жыл басы начало года
жылан змея
жылқы лошадь
жүн шерсть
жіп веревка, нитка
ие хозяин
келіс- согласиться
көрін- показываться
көтер- поднимать
қорғаушы защитник
қорек питание
қулық хитрость
құрт сушеный сыр
қыл- делать
қыл волос (*хвоста*)
лайық подходящий
май масло
мезгіл время, пора
пайдалы полезный
мешін обезьяна
мол много, обильно
ойла- думать
ойлап тап- придумать
өзге другой
өркеш горб
сен- верить
сүйтіп таким образом
табыл- найтись

тағы еще
талас- спорить
тышқан мышь
ұлу дракон
ұмыт- забывать
үстіне на
хайуанат животное
шақыр- петь (*о петухе*)
шаруа хозяйство
шейін до
іш- пить

Тапсырма 289

Бір-біріне сұрақтар қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Ертеде хайуанаттар не үшін таласыпты? 2. Жылқы неге — Мен жыл басы боламын, — депті? 3. Сыйыр неге жыл басы болу оған лайық деген? 4. Тышқанның айтқанына жануарлардың бәрі келісті ме? 5. Қай жануар жыл басы болыпты? 6. Жыл басы Тышқан болғанын барлық студенттер біле ме? 7. Түйе бойына сеніп, жыл басы бола алмағанын ұмытпайсыңдар ма? 8. Он екі жылдың аттарын білесіңдер ме? 9. Білсеңдер айтып беріңдерші. 10. Олар мыналар: Тышқан, Сыйыр, Барыс, Қоян, Ұлу, Жылан, Жылқы, Қой, Мешін, Тауық, Ит, Доңыз. 11. Сен қай жылы тудың? 12. Досың қой жылы туды ма, мешін жылы туды ма? 13. Абылайдың қай жылы туғанын кім біледі?

Урок 47

ГРАММАТИКА

Есімше ✦ Форма на -атын

Она имеет четыре варианта: **-атын/етін/йтын/йтін**. Эту форму обычно в учебных пособиях вы встретите под названием «причастие настоящего времени».

Первые два варианта присоединяются к глаголам с конечным согласным: **бар + атын**, **кет + етін**, а последние два варианта присоединяются к глаголам с конечным гласным: **қара + йтын, сөйле + йтін**.

А к каким основам присоединяются твердые: **-атын/йтын** и мягкие варианты: **-етін/йтін**, вы уже знаете — это зависит от действия закона нёбной гармонии звуков.

После аффикса отрицания эта форма имеет лишь два варианта: **-йтын, -йтін: бар-ма + йтын, қара-ма + йтын, кет-пе + йтін, сөйле-ме + йтін.**

> **Запомните!** «Причастие» лишь одна из функций этой формы, поскольку она имеет еще несколько грамматических функций.

1. **-атын** образует имя действия, которое принимает словоизменительные аффиксы имени, в основном принадлежности и падежей, и образует синтаксическую конструкцию, соответствующую русским придаточным предложениям: **Оразбек ертең ауылға бар + атын + ы + н маған кеше айтты** *Оразбек вчера мне сказал, что он завтра поедет в аул*. В этом примере имя действия на **-атын** имеет аффикс принадлежности 3-го лица и аффикс винительного падежа. **Нәзірдің бүгін қалаға кел + етін + і + не мен сенбедім** *Я не верил, что Назир сегодня приедет в город*. В этом примере имя действия на **-атын** принимает аффикс принадлежности 3-го лица и аффикс направительного падежа. **Сен оның айт + атын + ы + нан қорықпа** *Ты не бойся того, что он скажет*. Здесь имя действия стоит в исходном падеже.

2. **-атын** образует форму, которая по значению близка к русскому причастию настоящего времени: **баратын ауыл** *аул, в который едут*, **көретін кино** *кино, которое следует смотреть*, и т.д. Иногда значение этой формы почти совпадает со значением русского причастия: **баратын адам** может быть переведено как *едущий человек*, **беретін студент** — *дающий студент*.

3. **-атын** образует прошедшее время; в этом случае эта форма принимает аффиксы лица: **Мен ауылға бар + атын + мын** *Я обычно ездил в аул*.

4. **-атын** в сочетании со служебным глаголом **еді-** образует две формы времени: а) давнопрошедшее время: **Мырзабек ауылға көп баратын еді** *Мырзабек*

раньше много ездил в аул; б) неосуществленное будущее время: **Мен ауылға баратын едім, көлік болмады** *Я собирался поехать в аул, но не было транспорта.*

Все эти функции и их значения проявляются в контексте.

★ При присоединении к глаголам с конечным **-ы** аффикса **-йтын** сочетание **ы + й, і + й** по орфографическим нормам казахского языка передается одной буквой **и: оқы-** *учить, читать*, **оқы + йтын = оқитын; шұқы-** *ковырять*, **шұқы + йтын = шұқитын; жібі-** *смягчаться*, **жібі + йтін = жібитін**.

Форма на -атын в функции причастия (есімше)

В этой функции слова с аффиксом **-атын** выступают в роли определения перед именем существительным. Обычно слова в этой форме следует переводить словосочетанием, в котором участвует слово *который:* **мен беретін ақша** *деньги, которые я даю (дам)*; **сабақ беретін профессор** *профессор, который дает урок.*

Слова с **-атын** в некоторых случаях можно передавать и русским причастием на *-ущий/ющий*: **сабақ беретін оқытушы** *преподаватель, дающий урок*; **дүкенге жіберетін кісі** *человек, посылающий в магазин*. В приведенных примерах это возможно потому, что определяемое имя является активным субъектом. А когда определяемое слово — пассивный предмет, иногда форму можно передавать на русский язык страдательным причастием. Например: **мен алатын жалақы** *получаемая мной зарплата.*

Нередко форма на **-атын** имеет значение намерения: **мен айтатын сөз** *слово, которое я намерен сказать*; **сен баратын жер** *место, куда ты собираешься ехать.*

Жаттығу 290

Етістіктерге **-атын** жалғауын қосыңдар, етістікті зат есімге тіркеп, мағынасын ашыңдар. Сөйлем құрап жазыңдар.

Айт, жібер, келтір, төле, тарт, тазала, жу, сат.

Жаттығу 291

Орыс тіліне аударыңдар. Көп нүктенің орнына -атын жалғауын қосып, жазып алыңдар. Сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Мен оқы... кітапты Алмас алып кетіпті. 2. Сен кел... күні институтта жиналыс болды. 3. Алматыға кет... пойызға біздің университеттен көп студент мінді. 4. Болаттар бар...ауылдың аты қазір өзгерген. 5. Сендер көр... көрме жабылып қалыпты. 6. Профессор сөйле... сөзін дәптерге жазбай айтты. 7. Жылын... күн ертең келмекші. 8. Атамыз бізге мешін жылы кел...ін апама айтыпты. 9. Бұрын аталарымыз жылан мен жылқы жылы қиын жылдар, ал қой жылы тыныштық жылы деп есепте... еді. 10. Сен Омардың диссертация қорға... күнін білесің бе? 11. Бала кезімде мен ауылға жиі бар... едім. 12. Сен оқы... кітап әлі менде жоқ. 13. Бұрын Айша мектепке кең көшемен бар..., енді тар көшемен барады. 14. Мен ертең дүкеннен ал... кітап жаңа шыққан қызық кітап.

Тапсырма 292

а) Өлеңді орыс тіліне жазбаша аударыңдар, жаттап алыңдар.

Произношение: **көкала** произнесите [көгала], **жан беретін** — [жамберетін], **тән беретін** — [тәмберетін], **мейірімді ана** — [мейірімдана], **сен ғана** — [сеңғана].

1. Кеңсің, дала,
Туған ана,
Көйлегің кең көкала.
2. Жан беретін,
Тән беретін
Мейірімді ана, сен ғана.

Сәкен Сейфуллин

ә) Мәтелдерді дәптерге жазып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Айыратын жаман бар, қосатын жаран бар.

2. Кісі болар баланың кісісінен белгілі, ат болатын құлынның мүшесінен белгілі.

Сөздік

айыр- разделять
ал а
ана лишь
әлі еще
дала степь, поле
дүкен магазин
есепте- считать
жан душа
жаран молодец
жібер- посылать
келтір- привести
көйлек платье
көкала сине-пестрый
қорға- защищать
қос- соединять
құлын жеребенок
мейірімді добрый
мүше часть тела
сат- продавать
секір- прыгать
тазала- чистить
тар узкий
тарт- тянуть, курить, играть на музыкальном инструменте
тән тело
шық- быть опубликованным

Тапсырма 293

Қазақ тіліне -атын тұлғасын пайдаланып, жазбаша аударыңдар

1. Книга, получаемая нами в библиотеке, интересная. 2. Слова, которые Асан намерен сказать на собрании, он записал в тетрадь. 3. Омар ему не сказал, что скоро поедет в родной аул. 4. Зарплата, которую ты получаешь на работе, небольшая. 5. Когда Айгуль была студенткой Казахского государственного университета, она часто ездила в Москву. 6. Преподаватель, который нас учит арабскому языку, сегодня пришел в аудиторию рано. 7. Широкое платье, которое Айгуль дает Айше, Аскар купил вчера в нашем магазине. 8. Я не знал, что Оспан возьмет меня с собой в дорогу. 9. Я не боюсь, что Самат придет ко мне. 10. Преподаватель, дающий нам урок английского языка, сегодня в аудиторию пришел рано. 11. Человек, посылающий мальчика за молоком, это его отец.

ФОНЕТИКА

Ассимиляция [п]/[б]/[w]

При поиске в словаре некоторых слов, встречающихся в тексте, вы можете встретить некоторые затруднения, поскольку слова пишутся согласно современной орфографии.

Например, подобные трудности вызывает изменение звука [п] в позиции между гласными, сонорными, звука [б] — при глухих звуках.

[П] переходит в [б]: в словаре — **қа*п*** *мешок*, а в тексте **қа*п* алдым** *я взял мешок*, но **менің қа*б*ым** *мой мешок*. Слово **қабым** произносится [**қаwым**].

Глаголы, оканчивающиеся на **-п**, типа: **тап-** *находить*, **жап-** *закрывать*, **қап-** *кусать* — в традиционных словарях вы найдете в форме **табу**, **жабу**, **қабу**, то есть, передавая на письме изменение звука, вместо [п] пишут [б].

[П] переходит в определенной позиции также в согласный звук [w], который на письме передается гласной буквой **у**, например: те же глаголы при присоединении к ним аффикса деепричастия приобретают следующую форму: **тап + ып** пишется **тау + ып**, **жап + ып — жау + ып**, **қап + ып — қауып.**

Под влиянием предыдущего глухого звука начальный звук следующего слова [б]- переходит в [п-], однако это не отражается на письме: **алып берді** произносится **алып + перді**. Собственное имя, состоящее из двух элементов, пишется **Айт + бай**, произносится [**айт**] + [**пай**].

Начальный [б], попадая в позицию между гласными, переходит в [w], но это не отражается на письме: **келе + берді** произносится [**келе**] + [**wерді**].

На законе прогрессивной ассимиляции построены правила присоединения вариантов аффиксов: **-па/пе/ба/бе/ма/ме**, **-та/те/да/де**, **-тар/тер/дар/дер/лар/лер** и т.д.

Жаттығу 294

а) Мына сөздерге тәуелдік жалғауларын қосыңдар. Дыбыс өзгерісін көрсетіңдер. Сөйлем құрап, жазыңдар.

Топ, қап, есеп, жіп, сап, Ережеп.

ә) Мына етістіктерге осы шақ жалғауын, **-ып/іп/п** жалғауын қосыңдар. Дыбыс өзгерісін көрсетіңдер. Сөйлем құраңдар: *Тап, теп, кеп, қап.*

Жаттығу 295

Орыс тіліне аударыңдар [п]/[б]/[w] өзгерістерін тауып, талдаңдар.

1. Кеше институтта директордың жылдық есебін тыңдадық. 2. Киімі жаманды ит қабады, мінезі жаманды құдай табады (поговорка). *3. Сен бұл кітапты қайдан тауып алдың? 4. Алматыдан келген артістер тобында менің танысым болды. 5. Далада ойнап жүрген бала добын жоғалтты. 6. Жылқының артында тұрма, теуіп жіберуі мүмкін. 7. Кешегі дүкеннен алған нан ертеңге дейін кебер. 8. Ауылға барғанда, байқа, ит қауып кетпесін. 9. Алматыға барсаң, менің студенттік досымды таба аласың. 10. Тоқтардың берген жібін мен бүгін жоғалтып алдым. 11. Кеше қоймадан сатып алған жемді мен жаңа қабыма салдым. 12. Бүгін Иса жер қазған кезде күрегінің сабы сынып қалыпты.*

Тапсырма 296

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Дыбыс өзгерістерін сақтаңдар.

1. Вчера собака нашего соседа хотела укусить Самата. 2. Сегодня в театре я не мог найти моего друга Аскарбека. 3. Мешок Айши оказался больше мешка Галии. 4. Наша группа из семнадцати студентов в прошлом году ездила в город Атбасар. 5. Своей веревкой я не мог привязать нашу собаку. 6. Ручка железной лопаты, которую дал нам рабочий, сегодня сломалась. 7. Если хлеб оставить на столе, он засохнет. 8. Ручка моей лопаты была длинной. 9. Счет соревнования был небольшой. 10. Когда я вхожу в дом, то закрываю дверь, а мальчик не закрывает дверь. 11. Собака Айши не смогла укусить моего друга за ногу.

Сөздік

есеп счет
жоғалт- терять
жіп веревка
кеп- сохнуть
күрек лопата
қаз- копать
қап мешок
сап рукоять
сын- ломаться
тап- находить

Қайталау тапсырма

Вернитесь к уроку 44 и проверьте до этого места, как вы выучили тексты, слова и грамматику.

Урок 48

ГРАММАТИКА

Көмекші есімдер ✦ Служебные имена

В казахском языке отсутствуют предлоги. Как же в таком случае выражать те значения и функции, которые имеют в русском языке широко употребительные предлоги?

Для этого в казахском языке применяются служебные имена и послелоги, которые по значению и функции соответствуют русским предлогам. Помимо них русским предлогам соответствуют и некоторые падежные формы.

Основные служебные имена — это имена, которые имеют и лексическое значение:

алд перёд, передняя часть
арт зад, задняя часть
аст низ, нижняя часть
бас вершина, начало, исток
бой тело, рост
жақ сторона, щека, бок
жан бок, сторона
қарсы противоположная сторона
қас сторона, близкое пространство
соң конец
сырт внешняя сторона
тыс изнанка, внешность
үст верх, верхняя часть
іш нутро, внутренность

Служебные имена употребляются с аффиксом принадлежности всех трех лиц единственного и множественного числа и в основном падеже, в форме пространственных падежей (направительного, местного и исходного). Они могут принимать аффикс множественного числа: **Олардың қас + тар + ы + нда біраз арба тұр** *Рядом с ними стоит несколько телег.*

Они склоняются как имена в притяжательном склонении.

Служебные имена выражают различные пространственные отношения и привязаны к определенному лицу и числу; обычно они произносятся слитно с основным именем, с которым сочетаются. Условно служебные имена можно поделить на три группы.

1. Служебные имена горизонтального отношения: **алд-ы-нда** *впереди, перед ним*, **алд-ы-нан** *спереди*, **алд-ы-мен** *передней стороной*, **алд-ым-да** *передо мной*, **алд-ың-да** *перед тобой*, **алд-ымыз-да** *перед нами*, **алд-ымыз-ға** *к нам вперед*, **алд-ымыз-дан** *впереди нас* и т.д.; **арт-ы-нда** *позади, сзади, за*; **жағ-ы-нда**, **жан-ын-ан** *около, возле*; **қас-ын-а** *к, рядом, около, возле*; **бой-ы-мен** *вдоль.*

2. Служебные имена вертикального отношения: **аст-ы-нда** *внизу, под*; **аст-ы-нан** *снизу*; **үст-і-не** *наверх, на, над*; **бас-ы-нан** *с начала, с вершины, с истока.*

3. Служебные имена внутреннего и внешнего отношения: **іш-і-нде** *внутри, в течение, в*; **іш-і-нен** *изнутри*; **тыс-ы-нда, сырт-ы-нда** *вне, за.*

Обычно они употребляются в сочетании с именами существительными и местоимениями в форме родительного падежа: **үстелдің жанына** *к столу, за стол*; **тақтаның алдында** *перед доской*; **үйдің қас-ы-нан** *от дома.*

Жаттығу 297

Оқып, көмекші сөздерді талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Мен үстел жанында Ғалиямен бірге отырмын. 2. Орындықтың астынан доппен ойнаған мысық шықты. 3. Кеше мен университеттің қасында дүкенде саған бір мың екі жүз теңге бердім. 4. Біздің үйдің артында жиырма қадам жерде үлкен бақ бар. 5. Сол бақтың ішінде балалар қыста да, жазда да ойнайды. 6. Біз жазда ауылдағы тамның үстінен жерге секіреміз. 7. Қораның ішіне студенттер өте көп жиналды. 8. Менің кітабымның тысына біреу жазу жазыпты. 9. Біз тұратын көшенің сол жағында үлкен кітап дүкені орналасқан. 10. Асандардың үйінің қарсысында біз жиі баратын үлкен мейрамхана бар. 11. Ауылдың сыртында үлкен көл бар, сонда үйректер көп болатын еді. 12. Біздің үйдің қасынан былтырдан бастап машина жүрмейді. 13. Сабақтың соңында оқытушы бізге біраз тапсырма берді.

Тапсырма 298

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер. Көмекші сөздерді талдаңдар.

1. Сен қыздың жанына отырасың ба, жігіттің жанына отырасың ба? 2. Доп сыйырдың астында жатыр ма, есектің үстінде ме? 3. Айжан қашан Қаратаудың ар жағына экскурсияға барды? 4. Алматының бергі жағына қандай қала салынды? 5. Төсектің үстінен ит секірді ме, мысық секірді ме? 6. Үйіннің сыртынан жақын жердегі гүл бақшасы көріне ме? 7. Осы қазанның ішіне апаң қанша кило ет салды? 8. Асандар Алматыға барғанда алдарынан кім шықты? 9. Университеттің жанында қандай метро станциясы бар? 10. Алатаудың бергі жағында алма бақтары көп пе? 11. Айшаның үйінің жанынан қандай автобус өтеді? 12. Ғылым Академиясының алдында Шоқанның ескерткіші бар ма? 13. Ауылдың жанындағы өзеннің басынан сендер су аласыңдар ма? 14. Қаланың арғы жағында тас жол бар ма?

Сөздік

ар тот/та/то
арғы тот/та/то
бергі ближний, находящийся вблизи
біраз несколько
қадам шаг
үстел стол

Тапсырма 299

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға қазақша жауап жазыңдар.

1. Когда мы ехали в Шымкент, впереди нас шла машина директора института. 2. В нашем доме есть хорошая мебель. 3. Мы живем возле высокой горы Каратау. 4. Позади нашего института расположен геологический музей. 5. На горе Алатау летом лежит снег. 6. Твоя кошка лежит под столом? 7. Около нашего дома находится средняя школа. 8. Над моим столом висит красивая лампа. 9. Лекция профессора Байтуова продолжалась в течение двух часов. 10. Когда мы были в Алматы, рядом с Медеу видели высокие деревья. 11. Под стулом, на котором я сижу, играет наша кошка. 12. Ты завтра будешь около нашего дома? 13. В конце книги мы прочли статью о ее авторе.

ГРАММАТИКА

Септеуліктер ✦ Послелоги

Послелоги так называются потому, что они употребляются **после** основного имени в отличие от русских предлогов, которые предшествуют основному имени. По значению и грамматической функции казахские послелоги близки русским предлогам.

Каждый послелог требует от имени оформления в определенной падежной форме.

Послелоги, сочетающиеся с основным падежом: **үшін** *для, за, ради*; **арқылы** *через*; **туралы** *о*; **сияқты** *подобно*; **сайын** *по*; **бойы** *по*; **ғұрлы/ғұрлым** *столь*: **адам үшін** *ради человека, для человека*; **күн сайын** *каждый день*.

Послелоги, сочетающиеся с именем в направительном падеже: **дейін** *до*, **шейін** *до*, **қарай** *к, по направлению к*; **таман** *ближе*, **қарсы** *напротив*: **институтқа дейін** *до института*; **кешке шейін** *до вечера*; **университетке қарай** *к университету*.

Послелоги, требующие от имени формы исходного падежа: **соң** *после, затем*; **кейін** *после*; **басқа** *кроме*; **тыс** *вне*; **гөрі** *чем*; **бері** *сюда*; **ары** *туда*; **бұрын** *раньше*; **бетер** *хуже*: **сабақтан соң** *после урока*; **сенен басқа** *кроме тебя*.

Слово **соң** еще не перестало выполнять функцию служебного имени, имеет свое лексическое значение — *конец*. Когда смотрите казахские фильмы, в конце появляется слово **соң** с аффиксом принадлежности 3-го лица — **соңы**, что означает «*Конец фильма*».

Соң сочетается также с глаголом в форме **-қан/кен/ған/ген**, который может принимать аффикс исходного падежа: **сабақ біткен(нен) соң** *после окончания урока, после того как закончился урок*.

Послелоги, управляющие инструментальным падежом: **қатар** *наряду с*, **бірге** *вместе*: **Омармен бірге Алматыға бардық** *Вместе с Омаром мы поехали в Алматы*.

Жаттығу 300

Көп нүктенің орнына тиісті септік жалғауын қосыңдар. Дәптерге жазып алып, орыс тіліне аударыңдар.

1. Институтты бітірген... соң мен аспирантурада оқымақпын. 2. Алма Петербург... қарай бара жатқан автобусқа мінді. 3. Осы лекция... кейін қазақ тілі сабағы болады. 4. Апам ауылдан Мәскеуге мен... балам үшін келді. 5. Астанадан Алматы... дейін екі жарым мың километр. 6. Ертең біз институтта сағат сегіз... шейін болармыз. 7. Ол университетті бітірген... соң түрік фирмасында қызмет істемекші. 8. Бүгін сабақ... кейін бәріміз де көрмеге бара аламыз. 9. Айша осы институтқа сен... бұрын оқуа түскен. 10. Сендер биыл Асандар... бірге Ақтөбеге барып қайтасыңдар ғой. 11. Омар Мәскеуге келген... бұрын Атырауда қызмет істеген. 12. Кеше... бері қалада жауын жаумады. 13. Үйлердің төбесі... қара мысық қыдырып жүрді

Тапсырма 301

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен институт бітірген соң қайда бармақсың? 2. Метромен Алматыға дейін бара аласың ба? 3. Айша автобусқа қарай жүргенде кімге жолықты? 4. Сенің үйіңнен институтқа дейін қанша шақырым? 5. Институттан үйіне шейін трамваймен қанша минутта барасың? 6. Студенттерге профессор сабақтың соңында қандай тапсырма берді? 7. Алманың досы ол үшін қандай жақсылық істеді? 8. Университеттен Үлкен театрға шейін қанша қадам? 9. Сен институтқа таман келгенде көшеде не көрдің? 10. Өзеннен ары көлде балалар шомылып жатыр ма? 11. Театрға сендер кіммен бірге бардыңдар? 12. Кеше студенттер парктің ішінде қыдырды ма, таудың басында қыдырды ма?

Сөздік

жау- выпадать (об осадках)
жауын дождь
шомыл- купаться

Тапсырма 302

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. После урока казахского языка я пойду в столовую. 2. Перед институтом имеется маленький сад. 3. В нашем университете много свободных аудиторий. 4. Мы были в парке в течение четырех часов. 5. Завтра они дойдут до озера Балхаш. 6. После того как мы прошли через реку, мы пошли по направлению к аулу Оспана. 7. Купи книгу Абая для моего старшего брата. 8. Ради меня не езжай в тот город. 9. Они были в институте до шести часов вечера. 10. Перед лекцией профессора студенты гуляли во дворе. 11. Когда мы подошли к нашему дому, увидели моего друга Назира. 12. В этом городе около театра есть большой сад.

Урок 49

БУМЫН КАГАН

Тапсырма 303

Орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік жалғауларын, сөз тудырушы жұрнақтарды талдаңдар.

Бұмын қаған

1. Қытай деректерінде ол Ту-мынь деп аталған. 2. Жалпы Түркі қағанатының тұңғыш қағаны, туған жылы белгісіз. 553-жылы дүние салған. 3. Бұмын қаған қолбасшылығымен түркілер шығыста Маньчжуриядан бастап, батыста Боспор бұғазына дейінгі аралықтағы барлық аймақты иемденген. 4. Жазба деректерге қарағанда Алтайда түркі атты тайпалардың бар екендігі Азияға 535-жылы алғаш рет мәлім болған. 5. Оларға сауда және дипломатиялық елшілікпен Бұқардан шыққан согдалық Нобаньто жіберіледі. 6. Нобаньтоның жазуынша Бұрын Көк Ертістің бойын мекендеген түркілердің күшті тайпалары Орта Азияда көптеген тайпаларды өзіне бағындырған. 7. 552-жылы Бұмынның көп қолы ауарларға қазіргі Монголия жерінде күйрете соққы береді. 8. Бумын өзін Іліг қаған деп жариялап, жұбайына Қатун (император әйел) деген лауазымды сыйлаған. 9. Алтайдың батысынан Боспорға дейінгі аймақтағы халықтарды түгел өзіне бағындырды. 10. Оларды басқаруды өзінің інісі болашақ Батыс Түркі қағанатының негізін салушы Истеми қағанға берді. 11. Ежелгі түркі руна жазбаларында Бумын мен Истеми адамзат баласына билік жүргізді, тайпалық одақтарды қолдады, құрды деп жазады. 12. «Басы бардың басын игізіп, тізесі бардың тізесін бүктірген» — деп жазады. 13. Мәскеу мемлекеттік университетінің Азия және Африка елдері институтының филология бөлімінде көне түркі руна жазбаларын студенттерге оқытады.

Сөздік

адамзат человечество
аралық пространство
ауар авар
бағындыр- подчинять
белгісіз неизвестный
бойы вдоль
болашақ будущий
бөлім отделение
бұғаз пролив
бүктір- заставить согнуть
дерек сведение
ежелгі древний
жұбай супруг(а)
игіз- заставить склонить

иемден- владеть
күйрет- разгромить
қарағанда судя по
қол войска
қолбасшы руководитель
қолда- поддерживать
лауазым звание
мекенде- жить
негізін салушы основатель
одақ союз
сауда торговля
соғдалық согдийский
соққы бер- ударить
тайпа племя
түгел целиком
түркі тюркский
тізе колено

Тапсырма 304

а) Жоғарыдағы мәтін бойынша 7 сұрақ қойып, оларға жауап жазыңдар.
ә) Мәтіннің қысқаша мазмұнын айтып беріңдер.

Тапсырма 305

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Бумын-кагана китайцы называли Тумын. 2. Он умер в середине VI века. 3. Под его руководством тюрки владели огромной территорией от Маньчжурии до Боспора. 4. Сильные тюркские племена подчинили себе много племен Центральной Азии. 5. Территорией от Алтая до Боспора правил младший брат Бумын-кагана Истем-каган. 6. В древних тюркских рунических памятниках написано об истории правления и завоеваниях Бумын-кагана и Истеми-кагана. 7. Эти памятники переведены на русский язык российскими и другими учеными. 8 Студенты филологического факультета нашего университета изучают древние тюркские письменные памятники VII–IX веков. 9. Их изучают на филологических факультетах университетов многих тюркских республик мира.

ГРАММАТИКА

Демеуліктер ✦ Частицы

Частицы прибавляют к словам и предложениям дополнительные модальные значения. Наиболее употребительны следующие группы частиц.

Утвердительная частица **қой/ғой** *ведь, же*: **Айттың ғой** *Ты ведь сказал*. **Мынау ат қой** *Это ведь конь*. **Келді ғой** *Он же пришел*.

-шы/ші — частица просьбы, желания. В казахском языке нет отдельного слова, по значению совпадающего с русским словом *пожалуйста*. Но это отнюдь не значит, что казахи не могут выражаться вежливо. Эта частица прибавляется к любому глаголу и выражает вежливую просьбу. Она более употребительна с глаголом в форме 2-го лица простой и вежливой формы: **айтшы** *скажи-ка*; *го-*

вори, пожалуйста. **Айтыңызшы** *скажите, пожалуйста.* Но она в разговорной речи иногда употребляется и в других лицах: **Берсінші** *Пожалуйста, пусть он даст.* **Берейінші** *Дай-ка я отдам.*

Усилительные частицы: **-ау, -ақ, -ай, -та/те/да/де**: **Ол берді-ау** *Он все же дал.* **Бір-ақ кітап қалды** *Осталась только одна (единственная) книга.*

Ограничительная частица **қана/ғана, -ақ**: **Сен ғана, Сен-ақ** Только ты. **Бес қана** Только пятерка.

Вопросительные частицы: **па/пе/ба/бе/ма/ме**, которые вам известны: **Айтты ма?** *Он говорил?*

Вопросительная частица **ше**: **Асан ше?** *А Асан?* **Мен ше?** *А я?*

Жаттығу 306

а) Мына етістіктерге -шы демеулігін қосып, сөйлем құраңдар. Орысшаға аударыңдар.

Кел, бар, қой, таста, же, тап, отыр, сөйле, бер, шылым тартпа, ашпа, жат.

ә) Мына сөздерге қой/ғой демеуліктерін қосып, сөйлем құраңдар. Орысшаға аударыңдар.

Бала, Әжем, Арман, Сәуле, бардым, айттыңыздар, берді, келесің, оқисыз, бардыңыз.

б) Оқып шығып, демеуліктерді табыңдар да, талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға.
2. Жағасы қорған жай еді-ау,
3. Жай-қоныстан айрылып,
Мен бір қаңғырып жүрген қарашың,
Қайта-қайта шақыртып,
Менде қандай ауыр ақың бар еді-ау?!
4. Айтып-айтпай немене,
халық қозғалса,
Тұра алмайды хан
Тағында-ай!

Махамбет

Сөздік

айрыл- лишаться
ақы плата
ауыр тяжелый
Еділ Волга
жай место
жай-қоныс место поселения
Жайық Урал
қаңғыр- бродить
мекен ет- поселяться
қайта-қайта много раз
қараша простолюдин, чернь
қозғал- двигаться
тақ трон
шақырт- звать через людей

Тапсырма 307

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Сөздерге фонетикалық, грамматикалық және лексикалық талдау жасаңдар.

Ұлы күйші Құрмангазы

1. Құрмангазы Сағырбайұлы 1818–1889 жылдар арасында жасаған. 2. Ол қазақтың ұлы күйші-композиторы, домбырашысы, халық аспаптық музыкасының классигі. 3. Құрмангазы қазіргі Орал облысы, Жаңақала ауданындағы Жиделі ауылында кедей шаруаның отбасында туған. 4. Қазіргі Ресейде Астрахан облысындағы Шайтан батаға деген жерде қайтыс болды.

5. Жасынан ән-күйге әуестігімен жұрттың көзіне түсті. 6. Оны тәрбиелеген алғашқы ұстазы — Хан Базар күйшісі Ұзақ болды. 7. Сол ұстазымен бірге ел аралап, домбырашылық өнер сайысына қатысып, елдің көзіне түседі.

8. Бөкей ордасындағы атақты күйшілердің күйлерін үйреніп, орындаушылық шеберлігін арттырды. 9. Ер жеткен соң домбырашы-күйшілік кәсібін профессионал өнерге айналдырды. 10. Әлеуметтік әділетсіздік пен қанаушылыққа, озбырлыққа қарсы күресті. 11. Билер, болыстар, байлар қанша құдаласа да, түрмеге қамаса да Құрмангазы қажымады. 12. Домбырасын қару етіп, өнер күшімен қиындықтарға қарсы күресті. 13. Құрмангазының алғашқы шығармаларының бірі «Кішкентай» күйі. 14. Ол 19-ғасырда шаруалар көтерілісін бастаған Исатай Тайман ұлына арналған. 15. Мұнда іштегі шердің сазын, терең ой тербелісін аңғартады. 16. Кейін шығарған күйлері: «Ақбай», «Ақсақ киік», «Көбік шашқан», «Түрмеден қашқан», «Адай» күйлерінде нұрлы болашақ, азат өмірді аңсаған халықтың үміті, арманы, өмір тартысы суреттеледі. 17. «Қызыл қайың», «Балбырауын», «Алатау», «Сары арқа» күйлерін кейін шығарды. 18. 1880-жылдардың аяғында Құрмангазы Астраханға жақын қоныс аударды. 19. Сол жерде оның айналасына шәкірттері, олардың ішінде Дина Нұрпеисова, топтасты.

20. Қазір Қазақстанда Құрмангазы атындағы ұлт аспаптар оркестрі күйшінің шығармаларын дүние жүзіне кеңінен көрсетіп, тыңдаушылардың алғысын алуда.

Сөздік

азат свободный
алғашқы первый
алғыс благодарность
аңғарт- напоминать
аңса- мечтать
арман мечта
аспап инструмент
әділетсіздік несправедливость
әлеуметтік социальный
ән-күй музыка
әуес любитель
кедей бедный
кеңінен широко
көзге түс- показываться, выделяться
көтеріліс восстание
күй кюй
қажы- уставать
қайтыс бол- скончаться
қама- заключать
қанаушылық гнет
қару оружие
қаш- убегать

қоныс аудар- переезжать
қудала- подвергать гонениям
нұрлы светлый
озбырлық насилие
ой думы
өнер искусство
саз мелодия
сайыс соревнование
суретте- описывать
тартыс борьба
тәрбиелен- воспитываться
тербеліс волнение
терең глубокий
топтас- собираться
түрме тюрьма
ұна- нравиться
ұстаз учитель
үміт надежда
шал- играть (на музыкальном инструменте)
шаруа крестьянин
шәкірт ученик
шер грусть

Тапсырма 308

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Құрмаңғазы кім? 2. Ол кімнің отбасында дүниеге келген? 3. Ел аралағанда ол неге қатысты? 4. Ол неге қарсы күресті? 5. Құрмаңғазы күйді кімдерден үйренді? 6. Оның алғашқы ұстазы кім еді? 7. Құрмаңғазының мектебінде кімдер тәрбиеленді? 8. Құрмаңғазының қандай күйлерін есіттің? 9. Құрмаңғазы атындағы ұлт аспаптары оркестрінің Мәскеуде болған концерттерін кім тыңдады? 10. Сендер Алматыда болғанда филармонияда оның күйлерін тыңдадыңдар ма? 11. Астрахан облысындағы Құрмаңғазының ескерткішін сендерден кім көрді? 12. Ол ескерткіш сендерге ұнады ма? 13. Студенттердің арасында домбырада күй шалатын адамдар бар ма?

Тапсырма 309

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Курмангазы Сагырбаев жил в XIX веке. 2. Он родился в Уральской области, а умер в Астраханской области современной России. 3. Он воспитывался у своего первого учителя Узака, с ним он ездил по стране и участвовал в состязаниях музыкантов-кюйши. 4. Он боролся против несправедливости и насилия. 5. За это власти преследовали его, сажали в тюрьму. 6. Во многих своих произведениях он описывал борьбу, светлое будущее казахского народа. 7. Вокруг себя он собирал своих учеников — будущих музыкантов. 8. Из его школы вышло много исполнителей казахских кюев и композиторы. 9. Мы слышали по радио в исполнении оркестра его имени много кюев, в том числе знаменитый «Сары арка» («Золотая степь»). 10. Мы видели памятник Курмангазы в Астраханской области, он нам понравился. 11. Когда мы поедем в Астану, побудем в Центре культуры Президента и послушаем кюи Курмангазы. 12. В Казахстане по радио и телевидению часто передают концерт Оркестра казахских национальных инструментов имени Курмангазы.

Урок 50

ГРАММАТИКА

Служебные глаголы *еді, екен*

Эти служебные глаголы образованы довольно давно от древнего глагола **е-** (первоначальная форма — **ер-**) *быть* посредством известных вам аффиксов: прошедшего времени **-ді (е + ді)** и «причастия» на **-кен (е + кен)**.

Формы первичного глагола в языке потеряли свое лексическое значение. Они редко употребляются самостоятельно, употребляются в основном в составе аналитических моделей.

Присоединяясь к основным глаголам, **еді**, **екен** придают им различные функции и значения.

Еді, сочетаясь с формами **-атын**, **-р**, **-п**, **-қан**, образует разные формы прошедшего времени с разными модальными значениями: **Омар айтатын еді** *Бывало, Омар говаривал*. **Омар айтар еді** *Омар сказал бы*. **Омар айтып еді** *Омар ведь сказал*. **Омар айтқан еді** *Омар это говорил давно, точно*.

Еді, сочетаясь с именами, имеет значение *был*: **Ол Айша еді** *Это была Айша*. **Сіз сол кезде Алматыда едіңіз** *Вы в то время были в Алматы*.

Екен, сочетаясь с глагольной формой **-қан/кен/ған/ген**, образует давнопрошедшее неочевидное действие. **Омар Өскеменге барған екен** *Оказывается, Омар ездил в Усть-Каменогорск*. Часто эта модель употребляется в сказках: **Ажалым жеткен екен** *Видать, смерть пришла ко мне*.

Сочетаясь с именами, **екен** образует составной глагол с добавочным значением *оказывается*: **Қорада жатқан есек екен** *Оказывается, во дворе лежал осел* (буквально: *то, что лежало во дворе, оказалось ослом*).

Тапсырма 310

Дауыстап оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Етістік жалғауларын талдаңдар.

Кім күшті?

1. Ерте, ерте, ерте екен.
2. Ешкі жүні бөрте екен.
3. Қырғауылы қызыл екен.
4. Құйрық жүні ұзын екен.
5. Қырғауылы қырқылдап,
Жалтыр мұзға сыртылдап,
Алшая келіп құлапты.

6. Шаты айрылып қалыпты.
7. Қисая жатып қырғауыл,
Сонда мұздан сұрапты:
8. — Мұз, мұз, сен неден күшті болдың?
9. — Мен күшті болсам, бауырымды жаңбырға тестірмес едім.
10. — Жаңбыр, жаңбыр, сен неден күшті болдың?
11. — Мен күшті болсам, жерге жұтқызар ма едім?
12. — Жер, жер, сен неден күшті болдың?
13. — Мен күшті болсам, көк шөпке бауырымды жардырмас едім.
14. — Көк шөп, көк шөп, сен неден күшті болдың?
15. — Мен күшті болсам, көк тоқты мойнымнан жұлқыламас еді.
16. — Көк тоқты, көк тоқты, сен неден күшті болдың?
17. — Мен күшті болсам, қасқырға құйрығымды жұлқылатпас едім.
18. — Қасқыр, қасқыр, сен неден күшті болдың?
19. — Мен күшті болсам, көк мылтыққа қоңымды ойдырмас едім.
20. — Көк мылтық, көк мылтық, сен неден күшті болдың?
21. — Мен күшті болсам, қоңыр шолақ тышқанға білтемді қидырмас едім.
22. — Тышқан, тышқан, сен неден күшті болдың?
23. — Мен күшті болсам, құмырсқаға ен салдырмас едім.
24. — Құмырсқа, құмырсқа, сен неден күшті болдың?
25. — Алты батпан ауырды арқалаған күштімін, жеті батпан ауырды желкелеген күштімін, — деген екен құмырсқа.

Сөздік

айрыл- разорваться
алшай- развести ноги
арқала- нести на спине
батпан батман (мера веса)
бауыр брюхо
бөрте серый
білте фитиль
ен салдыр- отметить (резать)
ешкі коза
жалтыр блестящий
жардыр- позволять разрывать
желкеле- нести на затылке
жұлқылат- позволять дергать
жұтқыз- позволять глотать
жүн шерсть
көк зеленый, сизый, серый
қасқыр волк
қидыр- позволять резать
қисай- согнуться
қоң круп
қоңыр коричневый
қырғауыл куропатка
құйрық хвост, курдюк
құла- падать
қырқылда- крякать
мойын шея
мылтық ружье
неліктен почему
ойдыр- позволять дырявить
сонда тогда, в таком случае
сыртылда- трещать
тестір- позволять дырявить
тоқты годовалая овца
тура прямо
тышқан мышь
ұзын длинный
шат промежность
шолақ куцый
шөп трава

Тапсырма 311

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Бұл оқиға қашан болған екен? 2. Қырғауылдың түсі қандай, құйрығы қандай екен? 3. Қырғауыл қырқылдаған ба? 4. Ол қай жерде құлаған екен? 5. Құлағаннан соң оған не болыпты? 6. Ол тура жатты ма, қисайып жатты ма? 7. Қырғауыл неден сұрап еді? 8. Жер неліктен күшті болмады? 9. Шөп неліктен күшті болмады? 10. Қасқыр неліктен күшті бола алмады? 11. Сонда ең күшті құмырсқа болды ма? 12. Ол неліктен күшті болды?

ГРАММАТИКА

Сілтеу есімдіктері ✦ Указательные местоимения

К указательным местоимениям относятся слова: **бұл** *этот, эта, это*; **ол** *тот, та, то*; **сол** *тот, та, то*; **осы** *этот, эта, это*; **ана** *тот, та, то*; **мына** *этот, эта, это*; **анау** *тот предмет, та, то*; **мынау** *этот предмет, эта, это*.

Обратите внимание, что **бұл, осы, мына, мынау** являются синонимами, указывающими на ближний предмет, а **ол, сол, ана, анау** — синонимами, указывающими на более отдаленный предмет.

Склонение указательных местоимений отличается как от склонения имен существительных, так и от склонения личных местоимений. Указательные местоимения **мынау, анау** выражают предмет и не склоняются.

бұл, ол, сол есімдіктерінің септелуі

А.	бұл	ол	сол
І.	бұ-ның, мұ-ның	о-ның	со-ның
Т.	бұ-ны, мұ-ны	о-ны	со-ны
К.	бұ-нымен, мұ-нымен	о-нымен	со-нымен
Б.	бұ-ған	о-ған	со-ған
Ж.	бұ-нда, мұ-нда	о-нда	со-нда
Ш.	бұ-дан, мұ-нан	о-дан, о-нан	со-дан, со-нан

осы, мына, ана есімдіктерінің септелуі

А.	осы	мына	ана
І.	осы-ның	мына-ның	ана-ның
Т.	осы-ны	мына-ны	ана-ны
К.	осы-мен	мына-мен	ана-мен
Б.	осы-ған	мына-ған	ана-ған
Ж.	осы-нда	мына-да	ана-да
Ш.	осы-дан	мына-дан	ана-дан

★ Указательные местоимения в местном падеже **мұнда**, **осында** соответствуют русским наречиям *здесь, тут, сюда*. А **онда, сонда** — *там, туда*.
В исходном падеже они имеют значения: **мұнан**, **осыдан** — *отсюда*; **одан**, **содан** — *оттуда*. **Содан** в сочетании с послелогом **бері** означает *с тех пор*.

Жаттығу 312

Көп нүктенің орнына тиісті септік жалғауын қойып дәптерге жазып алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Қасенге осы... айтпақ едім, үйінде болмады. 2. Біз өлеңді со... дейін жаттап алдық. 3. Бүгін осы... жаңа сабақ болды. 4. Сен мына... қара, жақсы сурет екен. 5. Мұ... алдында ағылшын тілі сабағы өткен. 6. Айнұрлар Астанада болыпты, мен о... болған емеспін. 7. Асқар Ақтөбеде болған, сен со...болдың ба? 8. Сабақ сағат он екіде бітті, со... кейін біз паркке кеттік. 9. Біз сол екі мыңыншы жылы Көкшетау... болғанбыз. 10. Со... бері мен Айжамалды көрген емеспін. 11. Мұ... бес жыл бұрын Жарқын ауылдағы мектепті бітірген еді, қазір осы университетте оқиды. 12. Былтыр Тоқтасын Ажармен институтта таныс болып еді, со... жарты жыл өткен соң олар үйленді.

Тапсырма 313

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен мұнда қашан келдің? 2. Асқар онда барганнан соң не істеді? 3. Мынаған сенің досың қандай жауап берді? 4. Айша онымен қашан кездесті? 5. Бұдан бес ай бұрын сен қайда болдың? 6. Мұны Нәзір саған неге айтпады екен? 7. Осыны үйге дейін апардың ба? 8. Есіктің алдына соны кім тастады? 9. Содан бері қанша жыл өтті? 10. Мынаны кімге берейін? 11. Осыдан соң қайда бармақсың? 12. Сен бұған өте разы болдың ба? 13. Анаған сол көп ақшаны берген кім?

Тапсырма 314

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар

1. Когда ты пойдешь туда, принеси для Айши книгу. 2. Сегодня наш друг придет сюда. 3. Если он поедет туда, увидит интересную картину. 4. Как он посмотрит на это, я не знаю. 5. От этого тебе будет большая польза. 6. Он положил это перед окном. 7. Ты отнеси это своему отцу. 8. Мы поедем туда завтра вечером. 9. Оттуда до моего дома — шесть километров. 10. С тех пор мы с ним не встречались. 11. Отсюда до моего дома я поеду на трамвае. 12. С прошлого года она не была здесь. 13. После окончания той школы мы поступили в этот институт.

Тапсырма 315

Орыс тіліне аударыңдар. Дәптерге жазып алыңдар. Жаттап алыңдар. Сөз тұлғаларына талдау жасаңдар.

Өтірік өлең *(үзінді)*

1. Қамысты жылқы ұстауға құрық қылдым.
2. Жусаннан үйге тіреу сырық қылдым.
3. Бір талын сақалымның кесіп алып,
Көшкенде мал айдайтын шыбық қылдым.
4. Аспанға алты жерден тіреу қойдым,
5. Той қылып мың масаны сонда сойдым.
6. Жүрегін біреуінің төрт бөліп жеп,
Нансаңыз, өмірімде бір-ақ тойдым.

Сөздік

бөліп же- поделиться (едой)
бір-ақ единственный раз
бір тал волосок
жусан полынь
жүрек сердце
құрық орудие ловли лошадей, петля
маса комар
нан- верить
өмір жизнь
өтірік ложь, неправда
разы довольный
сой- резать
сақал борода
сырық столб, шест
той қыл- устроить пир
тіреу подпорка
ұста- ловить
үзінді отрывок
шыбық прут, палка

Урок 51

ГРАММАТИКА

Сөйлем ✦ Предложение

Порядок слов в предложении

Бастауыш ✦ Подлежащее. Баяндауыш ✦ Сказуемое

Согласование в лице и числе

В казахском языке в простом распространенном повествовательном предложении существует следующий порядок расположения главных членов предложения: в начале предложения стоит подлежащее, затем — сказуемое. Подлежащее и сказуемое согласуются в лице и числе. В единственном числе: в 3-м лице: **Назгүл ойнайды Орақпай — студент**. Во 2-м лице: **Сен келдің**. Во множественном числе: в 1-м лице: **Біз оқушымыз**. Во 2-м лице: **Сіздер келдіңіздер.** Предложение может состоять и из одного-единственного слова: **Кел** *Приходи.* **Түн** *Ночь*. Это нераспространенные предложения.

Теперь добавляйте новые слова — определения, дополнения, обстоятельства к подобным предложениям; получится распространенное предложение.

Определение–определяемое. Определение предшествует определяемому: **жақсы бала** *хороший мальчик*.

Дополнение–сказуемое. Дополнение предшествует сказуемому: **мектепке келді** *пришел в школу*.

Обстоятельство–сказуемое. Обстоятельство предшествует сказуемому: **кеше келді** *вчера пришел*.

Вот все члены предложения соединились: **Жақсы бала кеше мектепке келді** *Хороший мальчик вчера пришел в школу*.

Обратите внимание, в этом предложении по-казахски — **мектепке келді**, а по-русски — *пришел в школу*. Сказуемое и дополнение в двух языках занимают разные места.

Тапсырма 316

Сөйлемдердің бастауышы мен баяндауышын тауып, қалай қиысқанын көрсетіңдер. Зат есім мен етістіктің жалғауларын талдаңдар.

Арыстан мен түлкі

1. Арыстан қартаяды. 2. Аңдарды бұрынғыдай аулай алмайтын болады. 3. Енді аңдарды айламен аулағысы келеді. 4. Өзі үңгірде жатады да:

— Аурумын, жүруге әлім жоқ, — деп барлық аңдарға хабар таратады.

5. Аңдар бір-бірлеп арыстанның халін білуге келеді. 6. Арыстан аңдардың біреуін де қайтармайды. 7. Бәрі де арыстанға жем болады.

8. Бір күні түлкі келеді. 9. Ол үңгірден алысырақ тұрады да:

9. — Халіңіз қалай, тақсыр, — деп көңілін сұрайды.

10. —Халім нашар. Неге жақынырақ келмейсің? Берірек кел, түлкіжан, біраз сөйлесейік, — дейді арыстан.

11. Түлкі:

Мен сізге жақын барар едім-ау, бірақ үңгірге кірген із бар да, шыққан із жоқ екен! — деп жүріп кетіпті.

Сөздік

айла хитрость
алысырақ подальше
аң зверь
арыстан лев
аула- охотиться
ауру больной
әл сила
барар едім-ау я пошел бы
барлық весь, вся, все
берірек поближе сюда
бұрынғыдай как прежде
бірақ но, однако
бір-бірлеп по одному
бір күні однажды
жақынырақ поближе
көңілін сұра- справляться о здоровье
қайтар- возвращать
қартай- состариться
қиыс- согласоваться
нашар слабый
тақсыр господин
тарат- рассылать
түлкі лиса
үңгір пещера
хайуанат зверь
хал состояние
із след

Тапсырма 317

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Арыстан қартайғанда не істей алмайды? 2. Ол аңдарды қалай аулағысы келеді? 3. Аңдарға қандай хабар таратады? 4. Аңдар арыстанға не үшін келеді 5. Арыстан оларды жеп қойды ма? 6. Түлкі келгенде үңгірге жақын тұрды ма 7. Түлкі арыстаннан не сұрады? 8. Арыстан оған не деді? 9. Түлкі не деп, кетіп қалды? 10. Сендер хайуанаттар паркінде үлкен арыстанды көрдіңдер ме? 11. Түлкі арыстаннан кіші ме, үлкен бе? 12. Арыстан ауру ма, түлкі ауру ма, қайсысы ауру?

ГРАММАТИКА

Жіктік жалғаулар ✦ Категория сказуемости

Есім баяндауыш ✦ Именное сказуемое

В казахском языке выражение именного сказуемого значительно отличается от русского языка. В нем существует категория сказуемости — это спряжение имени. Она имеет свои грамматические показатели, которые принято называть аффиксами лица или аффиксами сказуемости. Они различаются по лицам и числам.

По-русски можно сказать: *я — учитель, ты — учитель, он — учитель*, где слово *учитель* не меняет своей формы в разных лицах. В казахском языке эквивалент русского слова **оқытушы** в подобном предложении имеет соответствующие аффиксы лица: **мен оқытушы + мын, сен оқытушы + сың, ол оқытушы**.

Каждому лицу соответствует свое количество фонетических вариантов аффиксов лица. Наиболее многочисленны варианты аффикса 1-го лица.

Жіктік жалғаулар ✦ Аффиксы лица при имени

Именное спряжение

Жіктік жалғаулар кестесі

	Жекеше	Көпше
1 жақ	пын/-пін, -бын/-бін, -мын/-мін	-пыз/-піз, быз/-біз, -мыз/-міз
2 жақ жай 2 жақ сыпайы	-сың/-сің -сыз/-сіз	-сыңдар/-сіңдер -сыздыр/-сіздер
3 жақ	–	-тар/-тер, -дар/-дер, -лар/-лер

★ Присоединение вариантов аффикса 1-го лица зависит от закона гармонии звуков. Варианты начальных согласных соответствуют законам вариантов известной вам вопросительной частицы **-па/пе/ба/бе/ма/ме**.

Зат есімнің жіктелуі

Жекеше

1 жақ	мен қазақ + пын	*я — казах*
2 жақ жай 2 жақ сыпайы	сен қазақ + сың Сіз қазақ + сыз	*ты — казах* *Вы — казах*
3 жақ	ол қазақ	*он — казах*

Көпше

1 жақ	біз қазақ + пыз	*мы — казахи*
2 жақ жай 2 жақ сыпайы	сендер қазақ + сыңдар сіздер қазақ + сыздар	*вы — казахи* *Вы — казахи*
3 жақ	олар қазақ + тар	*они — казахи*

Отрицательная форма категории сказуемости образуется с помощью служебного слова **емес**, которое принимает аффиксы соответствующего лица.

	Жекеше	Көпше
1 жақ	қазақ емес + пін	қазақ емес + піз
2 жақ жай 2 жақ сыпайы	қазақ емес + сің қазақ емес + сіз	қазақ емес + сіңдер қазақ емес + сіздер
3 жақ	қазақ емес	қазақ + тар емес

Жаттығу 318

Мына сөздерге жіктік жалғауларын жекеше, көпше түрінде қосыңдар. Болымсыз түрін жасаңдар. Сөйлем құрап, дәптерге жазып алыңдар.

Неміс, Украин, поляк, болғар, ағылшын, орыс, татар, өзбек, грузин, тәжік;
Инженер, мұғалім, студент, жұмысшы, профессор, аспирант, ғалым, ақын.

Тапсырма 319

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар. Сұрақтарға қазақ тілінде жазбаша жауап беріңдер.

1. Мой старший брат — инженер на заводе. 2. Я студент филологического факультета, ты аспирант. 3. Ты строитель в московском метро. 4. Мы пастухи в родном ауле. 5. Вы (вежливая форма единственного числа) учитель в средней школе. 6. Вы (простая форма множественного числа) не казахи из Казахстана, а русские из России. 7. Мы украинцы, живем в России много лет. 8. Они англичане, приехали вчера вечером. 9. Ты не таджик? 10. Те, которые приехали сегодня из Костаная, не немцы? 11. Они татары? 12. Я преподаватель в этом институте. 13. Мы не инженеры, а студенты этого университета. 14. Мне вчера сказали, что вы грузины.

Сөздік

ағылшын англичанин
неміс немец
өзбек узбек
тәжік таджик

Қайталау тапсырма

Возвращайтесь к уроку 48 и проверьте до этого места, как вы выучили выражения, грамматические формы. Не забыли, не пропустили ли чего-нибудь?

Урок 52

ПЕРВЫЙ ПРЕЗИДЕНТ КАЗАХСТАНА

Тапсырма 320

Орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын тауып, талдаңдар.

Қазақстанның тұңғыш президенті

1. Нұрсұлтан Әбіш ұлы Назарбаев Егемен Қазақстанның тұңғыш президенті болып 1990 жылы 24-сәуірде сайланған. 2. Н.Ә.Назарбаев 1940-жылы 6-шілдеде Алматы маңында Қаскелең ауданы, Шамалғанда дүниеге келген. 3. Әкесі — Әбіш Шаповалов деген кісінің тіккен етіктерін сатып мал тапқан. 4. Шамалғанда жастайынан балалардың алдыңғы қатарында болып, оларды басқарып өскен. 5. Қаскелеңде жатақханада тұрып, орта мектепті алтын медальмен бітіреді. 6. Болат құюшылар оқу орнында оқығанда, оған маман Погорелов: — Сен Министрлер кеңесін басқарасың, — деген екен. 7. Домбыра мен гармонға қатты құштар болып, оларды сатып алу үшін там салып қаржы тапқан. 8. Химик болам, ұшқыш болам деген армандары әртүрлі себептермен іске аспайды. 9. Теміртауда болат құюшы болып істеп, одан соң Днепродзержинскіде металлургия зауытының жанындағы училищені бітіреді де Теміртауға қайта оралады. 10. Училищеде қоғамдық жұмысқа белсене қатысады, күрес спортында жетістіктерге жетеді. 11. Қарағанды металлургия комбинатының партком қатшысы болғанда көптеген шалағайлықтарға қарсы күреседі. 12. Содан қызметте жоғарылап, Қазақстан компартиясының бірінші қатшысы дәрежесіне дейін көтеріледі. 13. 1991-жылғы 8-желтоқсанда Советтер Одағын жойған Беловеж жиналысына қатыспайды. 14. 1991-жылы 10-желтоқсанда Қазақ Советтік Социалистік республикасын Қазақстан Республикасы деп атау туралы жарлыққа қол қояды. 15. 1993 жылғы 11-қазанда Қазақстанның жаңа ақшасы — теңге болсын деп жариялайды. 16. Н.Ә.Назарбаевтың басшылығымен Қазақстан көп қиындықтарды жеңіп, енді алдыңғы қатарлы елдердің санына кіруге ұмтылуда. 17. Н.Ә.Назарбаевты халық Елбасы деп атайды.

Сөздік

алдыңғы передовой
атау наименование
ауызша устно
белсене активно
болат құюшы сталевар
дәреже уровень, степень
егемен независимый
енді теперь

етік сапоги
жарияла- объявить
жарлық указ
жатаққана общежитие
желтоқсан декабрь
жең- побеждать
жет- достигать
жетістік успех
жоғарыла- подниматься
көтеріл- подниматься
күрес- бороться
қарсы против
қазан октябрь
қатшы секретарь
қатар ряд
қоғамдық общественный
құштар бол- сильно желать
мал тап- зарабатывать
маңында около
орал- вернуться
өс- расти
сайлан- быть избранным
сат- продавать
сәуір апрель
тік- шить
ұмтыл- стремиться
ұшқыш летчик
шалағайлық недостаток
шілде июль
іске ас- осуществляться

Тапсырма 321

а) Жоғарғы мәтінге жазбаша сегіз сұрақ қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

ә) Мәтіннің қысқаша мазмұнын ауызша баяндаңдар.

Тапсырма 322

Төмендегі мақал-мәтелдерді талдап, орысшаға аударыңдар, жазып, жаттап алыңдар.

1. Үй іші толған жансың, бір-біріңе меймансың.
2. Туысы жақын — жақын емес, қонысы жақын — жақын.
3. Ұзақ болса да жол жақсы, жаман болса да қыз жақсы.
4. Ақылсыз адам айқайлай келеді, жан-жағын жайпай келеді.
Ақылды адам жай-жай келеді, жан-жағын байқай келеді.

Сөздік

айқайла- кричать
ақылсыз дурак
байқа- наблюдать
жай-жай спокойно
жайпа- уничтожать
жан люди
жан-жақ вокруг
қоныс поселение
мейман гость
тол- наполняться
туыс рождение
ұзақ долгий

Урок 53

ГРАММАТИКА

Төл сөз ✦ Прямая речь

Прямая речь соединяется с авторской речью посредством глагола **де-** *говорить*, который принимает различные формы времени, наклонения, лица и числа: **де-ді**, **де-п**, **де-ген**, **де-йді**, **де-се** и т.д. Слово **де**, как правило, употребляется в конце прямой речи, но иногда может предшествовать прямой речи.

Тапсырма 323

Орыс тіліне аударыңдар. Де етістігінің жалғауларын көрсетіп, талдаңдар.

1. Болат Сақыпжамалға: Сен кеше қайда бардың? — дейді.

2. Нәзір Айжамалға: Сендер бүгін қайда барасыңдар? — деді.

3. Мен Айгүлге: Кеше Алматыға барып келдім, — дедім.

4. Атам маған: Үйге бар, мен ертең келемін, — деп ауылға кетті.

5. Мақан: Кинога барайық, — десе, Айша: Паркке барайық, — дейді.

6. Сәуле: Тапсырманы орындадым, – дегенде, ағасы оған: Жарайсың. — деді.

7. Былтыр маған жақын досым: Келесі жылы демалысқа келгеніңде маған Мәскеуден жақсы қызық кітаптар алып кел, — деп еді.

8. Иса өткен жылы Мәскеуден кетер алдында қаламдастарына былай депті:

— Аманшылық болса, келесі жылы да не Мәскеуде, не Астанада кездесерміз.

9. Мен бұдан екі жыл бұрын оның Толғанайға: Егер осы институтты үздік бітірсең, аспирантураға түсе аласың, — дегенін есіткенмін.

10. Оның: Мен Әліқанға жақсы жұмыс беремін, — дегеніне мен сендім.

11. Мұғалім: Сіздің қызыңыз мектепте сабақты өте жақсы оқып жүр, — деген соң мен бұған қатты қуанып кеттім.

ГРАММАТИКА

Жалғаулықтар ✦ Союзы

1. Салаластырғыш жалғаулықтар ✦ Сочинительные союзы

Ыңғайластық — *соединительные*: **пен/бен/мен**, **та/те/ да/де** *и*; **және** *и*, **тағы** *еще*, **әрі** *еще*. Ат **пен** есек. Қаз **бен** үйрек. Адам **мен** арыстан.

Талғаулықты — *разделительные*: **әлде** *или*, **болмаса** *или*, **не… не** *или… или*, **немесе** *или*, **кейде** *то*, **бірде** *то*, **біресе** *то*, **я** *или*, **яки** *или*.

2. Сабақтастырғыш ✦ Подчинительные союзы

Қарсылық — *противительные*: **бірақ** *однако*, **дегенмен** *тем не менее*, **сөйтсе де** *тем не менее*, **әйтсе де** *однако*, **әйткенмен** *однако*, **сонда да** *тем не менее*.

Себептік — *причины*: **себебі** *потому что*, **өйткені** *потому что*.

Салдарлық — *следствия*: **сондықтан** *поэтому*, **сол себепті** *по этой причине*.

Шарттық — *условные*: **егер** *если*, **егер де** *если же*. Эти союзы обычно употребляются при условной форме глагола: **Егер көрмеге барсаң, жақсы суреттерді көресің** *Если пойдешь на выставку, увидишь хорошие картины*.

Айқындағыш — *объяснительные*: **яғни** *то есть*, **демек** *значит*.

Ұштастырғыш — *соединительные*: **ал, ендеше, ал ендеше** *таким образом*.

Тапсырма 324

Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Жалғаулықтарды, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын, сөз жасаушы жұрнақтарды талдаңдар.

Ұлы жазушы Мұқтар Әуезов

1. Мұқтар Омархан ұлы Әуезов 1897-жылы 28 қыркүйекте Қазақстанда Семей облысы, Абай ауданында дүниеге келді де, 1961-жылы 27 маусымда Мәскеу қаласында дүние салған. 2. Ол қазақтың ұлы жазушысы, әрі ғалым, қоғам қайраткері, Қазақстан ғылым академиясының академигі, қазақтардан шыққан тұңғыш филология ғылымдарының докторы және профессор.

3. Бай шаруа отбасында туған. 4. Атасы Әуез бен әжесі Дінәсілдің қолында тәрбиеленеді. 5. Молдадан арабша сабақ алғаннан соң Семейдегі бес кластық орыс мектебін, одан кейін мұғалімдік семинарияны бітіреді. 6. Тәшкендегі Орта Азия университетінде бір қыс оқып, кейін Ленинград университетінің филология факультетін тамамдайды да, Орта Азия университетінде аспирантурада оқиды.

7. 1917-жылы семинарияда оқып жүргенде-ақ тұңғыш шығармасы — «Еңлік-Кебек» пьесасын жазады. 8. 1921-26-жылдары көп әңгімелер жазып, журналдарда жариялайды, пьесалар да жазады. 9. Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың қатарына қосылады. 10. Алаш партиясының белсенді мүшелерінің бірі болып, Қазақстанның тәуелсіздігін аңсады. 11. Сол үшін совет өкіметі қуғындалады, 1953-1956-жылдары жұмыстан шығарылды. 12. Мәскеуде орыс достары оған пана берді.

13. Шекспирдің, Гогольдің, Треневтің, Погодиннің және басқалардың пьесаларын қазақшаға аударып, сақынаға шығартты.

14. 1930-жылдардан Абай тақырыбына ден қойып, болашақ эпопеядан үзінділер жариялай бастады. 15. Өзінің төрт томдық тарихи роман-эпопеясы – «Абай жолын» 15 жылда жазып шықты.

16. М.О.Әуезовтің аты көп мәдени ошақтарға, мектептерге және көшелерге берілді. 17. Алматыда Әуезов атындағы қазақ драма театрының алдына Әуезовке ескерткіш орнатылған. 18. Мұқтар Әуезовтің Алматыда тұрған үйі оның мұражайы болды. 19. Оның шығармалары дүние жүзіне кең таралып, көптеген тілдерде жарияланды.

Сөздік

аманшылық благополучие
аңса- мечтать
басқа другой
белсенді активный
ден қой- уделять внимание
кейін впоследствии
көптеген многочисленный
қаламдас коллега
қосыл- присоединяться
маусым июнь
мәдени культурный
молда мулла
мұғалімдік учительский
орнат- установить
ошақ центр
сақына сцена
сен- верить
тақырып тема
тамамда- окончить
тәрбиелен- воспитываться
Тәшкен Ташкент
үздік отлично
үзінді отрывок
шығарт- поставить (на сцене)

Тапсырма 325

а) Жоғарғы мәтінге жазбаша сегіз сұрақ қойыңдар. Жауаптарын дәптерге жазып алыңдар.

ә) Мәтіннің мазмұнын қысқаша айтып беріңдер.

Урок 54

ГРАММАТИКА

Үстеу ✦ Наречие

Наречие в казахском языке, как и в русском, выражает различные качества и свойства действия.

Мезгіл үстеулер — наречия времени отвечают на вопрос **қашан?** *когда?*: **кеше** *вчера*, **бүгін** *сегодня*, **ертең** *завтра*, **биыл** *в этом году*, **былтыр** *в прошлом году*, **кешке** *вечером*, **түсте** *в полдень*, **қысын** *зимой*, **күзін** *осенью*, **көптен** *издавна*, **ерте** *рано*.

Мекен үстеулер — наречия места отвечают на вопросы **қайда? қайдан?** *куда?*: **жоғары** *вверх*, **төмен** *вниз*, **ары** *туда*, **бері** *сюда*, **онда** *там*, **мұнда** *тут*: **алда** *впереди*, **артта** *позади*, **астында** *внизу*, **үстінде** *наверху*.

Сын үстеулері — наречия образа действия отвечают на вопросы **қалай? қайтіп? кімше? неше?** *как? каким образом?*: **өзінше** *по-своему*, **тез** *быстро*, **жылдам** *быстро*, **бекер** *напрасно*, **жай** *медленно*, **дереу** *сразу*, **үнемі** *всегда*, **лезде** *мигом*, **алдын ала** *предварительно*, **әрең-әрең** *еле-еле*.

Мөлшер үстеулері — наречия меры отвечают на вопросы **қанша? қаншалап? нешелеп?**: **көп** *много*, **аз** *мало*, **осынша** *столько*, **онша** *столько*, **мұнша** *столько*, **анағұрлым** *значительно*, **бірен-саран** *редко*. Они употребляются и в функции прилагательных.

Күшейту — усилительные наречия отвечают на вопросы **қалай? қандай?**: **аса** *весьма*, **өте** *очень*, **ең** *самый*, **әбден** *совсем*, **ылғи** *всегда*, **сәл** *чуть*, **тіпті** *совсем*, **нағыз** *настоящий*, **мүлдем** *совсем*, **дәл** *точно*. Некоторые из них выступают также в функции прилагательных.

Наречие — относительно молодая часть речи, поэтому неудивительно, что некоторые наречия по значению совпадают с другими частями речи. Другие части речи, особенно качественные прилагательные, успешно выполняют функцию наречия.

Сравните:

Жақсы оқушы *хороший ученик*. — **Студент жақсы оқиды** *Студент хорошо учится*.

Жаман әдет *плохая привычка*. — **Жаман айтты** *Он плохо говорил*.

Терең су *глубокая вода*. — **Тарихты терең білді** *Он глубоко знал историю*.

Многие, даже производные прилагательные, поставленные перед глаголом, выполняют функцию наречия: **белсенді оқушы** *активный ученик*. — **Оқушы жиналысқа белсенді қатысады** *Ученик активно участвует в собрании*.

Үстеулердің жасалуы

Наиболее продуктивный аффикс, образующий наречия, — **-ша/е**: **қазақ** *казах*, **қазақ + ша** *по-казахски*; **орыс** *русский*, **орыс + ша** *по-русски*; **мен** *я*, **менің + ше** *по-моему*, **ит** *собака*, **ит + ше** *по-собачьи*.

-тай/тей/дай/дей/лай/лей: **жас + тай** *смолоду*, **бүтін + дей** *целиком*, **осы + лай** *так*.

-тап/-теп/дап/деп/лап/леп: **он + дап** *по десятку*, **екеу + леп** *вдвоем*, **жаяу + лап** *пешком*.

Аналитические образования: **ашықтан-ашық** *совершенно открыто*, **бара-бара** *со временем*, **арлы-берлі** *туда-сюда*, **күн-түн** *днем и ночью*, **ертелі-кеш** *рано и поздно*.

Сын есім мен үстеудің салыстырма шырайы ✦ Сравнительная степень прилагательных и наречий

Качественные прилагательные и наречия имеют сравнительную степень качества. Она образуется посредством аффикса **-рақ/рек/ырақ/ірек**:

Прилагательные: **қызыл** *красный* **қызыл + ырақ** *покраснее*; **жақсы** *хороший*, **жақсы + рақ** *лучший*, *получше*; **жаман** *плохой*, **жаман + ырақ** *похуже*.

Наречия: **тез** *быстро*, **тез + ірек** *побыстрее*, *скорее*; **жай** *медленно*, **жай + ырақ** *помедленнее*.

Тапсырма 326

а) Оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Сөздерге грамматикалық талдау жасаңдар.

Түлкі мен жолбарыс

1. Бұрынғы уақытта түлкі мен жолбарыс жолдас болыпты. 2. Екеуі бір жардың басына келіп қоныпты. 3. Жолбарыс сонда:

— Мен мына тік жардан құлап кетермін, сен түлкі, менен төменірек жат, — депті.

4. Сөйтіп, түлкі жолбарыстың аяқ жағына жатыпты. 5. Жолбарыс ұйықтап қалғанда, түлкі жолбарыстың үстіңгі жағына шығып жатып:

— Әй, жолбарыс, мені басып кеттің, арырақ жат, — депті. 6. Жолбарыс жылжи бере, тік жардан төмен құлап кетіпті. 7. Құлап барып өліп қалыпты.

ә) Мақал-мәтелдерді жазып алып, орыс тіліне аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Қарға баласын аппағым дер, кірпі баласын жұмсағым дер.

2. Алты ұл туған ананы ханым десе болады, кезек сыйласқан ағайынды жаным десе болады.

3. Мұртқа өкпелеп жүргенде сақал шықты.

Сөздік

ағайын родня
аппақ совершенно белый
арырақ подальше
басып кет- раздавить, наступать
екеу оба
жар обрыв
жолбарыс тигр
жолдас товарищ
жұмсақ мягкий
жылжы- двигаться
кезек взаимно
қон- ночевать
құла- падать
мұрт усы
өкпеле- обижаться
сақал борода
сөйтіп таким образом
тоғай лес
төмен ниже
тік крутой
үстіңгі верхний
ханым ханша

Тапсырма 327

Бір-біріне сұрақ қойып, оларға жазбаша жауап беріңдер.

1. Жолбарыс немен жолдас болды? 2. Олар қайда қонды? 3. Жолбарыс түлкіге неге төмен жат деді? 4. Түлкі қайда жатты? 5. Жолбарыс ұйықтап қалғанда, түлкі не істеді? 6. Түлкі жолбарысқа не деді? 7. Жолбарыс не істеді? 8. Сонан соң не болды? 9. Сенің ұлың тоғайға барғанда тірі жолбарысты көрді ме? 10. Жолбарыс пен түлкі дос болды ма? 11. Тышқан мен мысық Айдардың үйінде бірге тұра ма?

Урок 55

ГРАММАТИКА

Етістік ✦ Глагол

Көмекші етістіктер ✦ Вспомогательные глаголы

В казахском языке некоторые глаголы, имеющие лексическое значение, в результате длительного исторического развития превратились во вспомогательные глаголы и выполняют служебные функции. Они, сочетаясь с основным глаголом, образуют аналитические формы (модели) с разными значениями: способов действия, модальности, наклонения, времени; участвуют в образовании сложных глаголов.

Например, следующие модели образуют разные значения, которые не совпадают с видами русского языка, где имеется только два вида: совершенный и несовершенный.

В казахском языке конструкция «основной глагол + вспомогательный глагол» обозначает разные фазы и интенсивность действия: начало, конец, завершенность, направленность и др.

Направленность действия — формами **-п + бар, кел, шық, ал**: **Айжан ал + ып барды** *Айжан отнесла*. **Айжан ал + ып келді** *Айжан принесла*. **Айжан ал + ып шықты** *Айжан вынесла*. **Айжан же + п алды** *Айжан съела (для себя)*. **Қойды қасқыр же + п кетті** *Волк съел овцу (и ушел)*.

Начало действия — формой **-а/е/й + баста**: **Оқытушы айт + а бастады** *Преподаватель начал говорить*. **Айжан оқи (оқы + й) бастады** *Айжан начала читать*. **Қонақтар кел + е бастады** *Гости начали прибывать*.

Интенсивность действия — формами **-п + жібер, таста, кет** и др.: **Айт + ып жіберді** *Он внезапно высказал*. **Ал + ып тастады** *Он выкинул*. **Оқы + п шықтым** *Я уже прочитал*.

Конец действия — **-п + бол**: **же + п болды** *он закончил есть*, **оқып болдың** *ты закончил читать*.

Продолженность действия – формами **-а/е/й + тұр, бар, бер, түс**: **Күте тұр** *Подожди немного*. **Айта бердім** *Я продолжал говорить*. **Оқи (оқы + й) тұр** *Ты продолжай читать*. **Оқи берсін** *Пусть он продолжает читать*.

Некоторые из вспомогательных глаголов участвуют в образовании сложных глаголов (см. далее).

Тапсырма 328

а) Мақал-мәтелдерді орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар, көмекші етістіктерді талдаңдар.

1. Қарыз күліп келеді, жылап қайтады.

2. Арасында мұрын болмаса, екі көз бір-бірін шұқыр еді.

3. Өзі ұры жұрттың бәрін ұры дейді.

ә) Көмекші етістіктердің қолданылуын талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

4. Қасқыр олай-бұлай жүгіріп келіп, құйрығын көк мұзға қоя қойғанда, құйрығы мұзға жабысып, өзі сол жерде қатып қалады.

Сөздік

арба телега
дорба сумка
жабыс- прилипать
жұрт люди
күл- смеяться
қарыз долг
қат- замерзать
қолданылу употребление
құйрық хвост
олай-бұлай туда-сюда
ұры вор
шұқы- клевать

Образование глаголов

Глаголы образуются синтетическим и аналитическим способами.

Синтетический способ — образование новых глаголов с помощью аффиксов.

Аффикс **-та/те/да/де/ла/ле** — самый продуктивный. Он образует глаголы от имен: **қыс** *зима*, **қыс + та-** *зимовать*; **көк** *зелень*, **көк + те-** *зазеленеть*; **ау** *охота*, **ау + ла-** *охотиться*; **жыр** *песня*, **жыр + ла-** *петь*.

-тан/тен/дан/ден/лан/лен: **қанат** *крыло*, **қанат + тан-** *окрыляться*; **гүл** *цветок*, **гүлден-** *цвести*.

-тас/тес/дас/дес/лас/лес: **дос** *друг*, **дос + тас-** *подружиться*; **сыр** *тайна*, **сырлас-** *открывать тайну*, **уәде** *обещание*, **уәделес-** *договориться*.

-ық/ік: **аш** *голодный*, **аш + ық-** *голодать*; **кеш** *вечер*, **кеш + ік-** *опоздывать*.

Тапсырма 329

Мәтелдерді жазып алып, орысшаға аударыңдар. Жаттап алыңдар.

1. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала.

2. Піскен асқа жеуші көп, біткен іске сыншы көп.

Аналитический способ. Этим способом образуются сложные глаголы. При образовании сложного глагола обязательным его компонентом является вспомогательный глагол, который сочетается с именами и глаголами.

Глагол + глагол. Со вспомогательными глаголами **кел-** *приходить*, **кет-** *уходить*, **бар-** *идти*: **алып кел-** *приносить*, *привозить*; **алып кет-** *уносить*, *увозить*; **алып бар-** *относить*, *отвозить*.

Некоторые сочетания, имеющие высокую частотность употребления, изменив свой фонетический облик, превратились в единое слово: **алып бар = апар, алып кет = әкет, алып кел = әкел.**

Имя + глагол: **хабар бер-** *информировать*, **ғашық бол-** *влюбиться*, **жәрдем ет-** *помогать*, **бас тарт-** *отказываться*, **сауда жаса-** *торговать*.

Тапсырма 330

Мәтінді оқып шығып, орыс тіліне аударыңдар. Септік, тәуелдік, жіктік жалғауларды, сөз жасаушы жұрнақтарды талдаңдар.

Әліқан Бөкейханов

1. Қазақтың ұлы перзенті ұлт-азаттық қозғалысының негізін қалаушы, көсемі, аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, үлкен ғалым Әліқан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов 1870-жылы Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысы 7- ауылда дүниеге келген. 2. Ата-бабасы Шыңғысхан тұқымынан. Арғы атасы Бөкейхан қазақтың соңғы хандарының бірі болған.

3. Жасынан зерек өскен алғыр Әліқанды 1879-жылы әкесі Қарқаралыда жергілікті молдаға оқуға береді. 4. 1879-1886-жылдары Қарқаралы қаласында қазақ балаларына арналған мектепте тәрбиеленеді. 5. 1886-жылы Омбыға барып, 4 жылдық техникалық училищеге «пансионер» болып қабылданды. 6. Онда дәстүрлі сабақтармен қатар теориялық механика, т.б. күрделі пәндерді оқыды.

7. Көп мақалаларын лақап аттармен жариялаған: Қыр баласы, Сын степей, Киргиз-степняк, Туземец, Арысұлы, Қалмақбай, V, А.Б., Қ.Б., Ғ.Б., Н.Ш.

8. Санкт-Петербордың Орман институтын бітіріп, 1894-жылы Омбыға қайта оралады. 9. 1896-жылдан бастап ғылми жұмысқа көңіл бөледі. 10. Ауыл шаруашылығын, экономиканы, қазақ қоғамының жүздік, тайпалық, рулық құрылымын, этнографиясын терең зерттейді. 11. Тұңғыш зерттеуі «Женщина по киргизской былине «Қобланды»» 1899- жылы жарық көреді.

12. Ауыл шаруашылығын өркендетуге елеулі үлес қосқан. 13. Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігіне көп мақала жазған. 14. 20-ғасырдың басында қазақ әдебиеті мен баспасөзін дамытуда жетекші рөл атқарған.

15. Көркем аудармашы ретінде Ә.Бөкейханов Л.Н.Толстойдың, А.П.Чеховтың, В.Г.Короленконың басқа да орыс классиктерінің шығармаларын қазақ жұртшылығына көрсетті.

16. Студенттік кезде барлық студенттік қозғалыстарға белсене араласады, солшылдарға ілеседі. 17. 1905-жылы Мәскеуде өткен съезде 5 млн. қазақтың жоғын жоқтап сөйлейді. 18. 1906 жылы Ресейдің 1 — Мемлекеттік Думасына депутат болып сайланады. 19. Кейінірек түрмеге қамалады, жер аударылады. 20. 1917- жылы қазақтардың тұңғыш ұлттық партиясы «Алашты» құрып, оны басқарды. 21. 1917-жылы бүкілқазақтардың құрылтайында тұңғыш Қазақ автономиялы республикасының төрағасы болып сайланады. 22. «Найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен» жасалған большевиктер үкіметімен бірге қызмет етуден бас тартады. 23. 1920-жылы «буржуазиялық ұлтшыл» деген таңбамен тағы қудалауға түсті. 24. 1922-27 жылдары Мәскеуде Орталық баспада әдеби қызметкер болды. 25. Сонан соң он жыл Мәскеуде пәтерінде қамауда

болады. 26. Бай ғылми мұрасы кәмпескеленіп, жойылады. 27. 1937-жылы 27-қырқүйекте ССРО жоғарғы сотының әскери коллегиясы «халық жауы» деп айыптап, өлім жазасына кеседі де, сол күні атып өлтіріледі.

Сөздік

айыпта- обвинять
алғыр хваткий
аралас- участвовать
арғы ата прадед
арнал- предназначаться
әскери военный
басқар- возглавить
бас тарт- отказаться
белсене активно
бұйрық приказ
бүкіл весь
біт- завершаться
елеулі значительный
дәстүрлі традиционный
жаза наказание
жер аударыл- быть сосланным
жоғын жоқта- защищать интересы
жұртшылық общественность
жүз лезвие
жүз жуз (группа племен)
зерек способный
кәмпескелен- быть конфискованным
кес- приговорить
көңіл бөл- уделять внимание
көркем художественный
көрнекті видный
көсем вождь
күрделі сложный
қабылдан- приниматься
қозғалыс движение
құрылым строй
лақап ат псевдоним
Омбы Омск
өлтір- убивать
пән учебный предмет, дисциплина
перзент сын, дитя
піс- свариться
өлім смерть
рөл роль
солшыл левый
соңғы последний
сот суд
сыншы критик
таңба клеймо
ұлт азаттық национально-освободительное
т.б. (тағы басқалар) и другие
тәрбиелен- воспитываться
тұқым род
ұлтшыл националист
ұш острие
үкімет правительство
үлес доля
ілес- следовать

Тапсырма 331

а) Жоғарыдағы мәтінді оқып шығып, оған сегіз сұрақ қойыңдар. Жауаптарды дәптерге жазып алыңдар.

ә) Мәтіннің қысқаша мазмұнын айтып беріңдер.

Тапсырма 332

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Алихан Букейханов активно участвовал в национально-освободительном движении. 2. Мальчика отец отдал на учебу мулле. 3. Он был хватким и способным учеником в казахской школе. 4. Его приняли в техническое училище в городе

Омске, там он изучал сложные предметы. 5. Окончив Лесной институт в Петербурге, он уделил внимание научной работе. 6. Он активно участвовал в студенческих движениях левых. 7. За это царское правительство сажало его в тюрьму. 8. Большевики его преследовали как буржуазного националиста и расстреляли в 1937 году. 9. Последние годы своей жизни он провел в Москве по адресу: Большой Кисловский переулок, дом 4. 10. А.Букейханов оставил богатое научное наследие. 11. Он был депутатом первой Государственной думы России.

Қайталау тапсырма

Вернитесь к уроку 48 и проверьте свои знания. А как с запоминанием пословиц и поговорок? Как умеете разговаривать? Выучили все казахские слова и примеры, грамматические формы?

Урок 56

ГРАММАТИКА

Етіс ✦ Категория залога глагола

В казахском языке существуют пять залоговых форм глагола.

1. **Негізгі етіс** — **основной** залог представляет собой форму глагола, не осложненную показателями других (косвенных) залогов. Глаголы в основном залоге бывают переходными и непереходными.

Переходные: **айт-** *говорить что-либо*, **бер-** *давать что-либо*.

Непереходные: **бар-** *ходить туда*, **кел-** *прийти сюда*.

2. **Өзгелік етіс** — **понудительный** залог имеет много аффиксов. Глаголы в этом залоге — переходные.

-т/ыт/іт: **оқы-** *читать, учиться*; **оқы + т-** *заставить читать, учить*; **шірі-** *гнить*, **шірі + т-** *заставить гнить, сгноить*.

-қыз/кіз/ғыз/гіз: **айтқыз-** *заставить говорить*; **өт-** *проходить*, **өт + кіз** *заставь перейти, проведи*, **бар + ғыз** *заставь пойти*, **көр + гіз** *заставь увидеть, покажи*.

-тыр/тір/дыр/дір: **айт + тыр** *заставь говорить*, **келтір** *заставь прийти, приведи*, **жаз + дыр** *заставь писать*; **көн-** *согласиться, подчиниться*, **көн + дір** *заставь согласиться, уговори*.

Этот залог имеет редкие аффиксы при некоторых глаголах: **көр-** *видеть*, **көр + сет** *заставь увидеть, покажи*.

3. **Ырықсыз етіс** — **страдательный** залог. Глаголы в этом залоге — непереходные.

-л/ыл/іл: **оқы + л + ды** *был прочитан*, **жаз + ыл + ды** *был написан*, **тер + іл + ді** *был собран*.

-н/ын/ін – этот аффикс употребляется обычно после глаголов, имеющих в последнем слоге **л: бөле + н + ді** *был запеленут*, **ал + ын + ды** *был взят*; **бөл-** *делить*, **бөл + ін + ді** *был разделен*.

4. **Ортақ етіс** — **взаимно-совместный** залог имеет аффикс **-с/ыс/іс**: **қара-** *смотреть*, **қара + с + ты** *смотрели друг на друга*; **айт + ыс + ты** *вступили в спор, дискуссию*; **көр + іс + ті** *увидели друг друга, поздоровались*.

5. **Өздік етіс** — **возвратный** залог имеет аффикс **-н/ын/ін**: **тара + н + ды** *причесался*, **жу + ын + ды** *умылся*, **көр + ін + ді** *показался*.

Возможно сочетание нескольких залоговых аффиксов:

понудительный + страдательный: **жаз + дыр + ыл + ды** *был написан через кого-то*, **өл + тір + іл + ді** *был убит через кого-то*, **құр + т + ыл + ды** *был уничтожен через кого-то*;

взаимный + понудительный: **Ел мен елді ақыл + дас + тыр + а + мыз** *Мы сделаем так, чтобы разные народы советовались друг с другом*;

возвратный + понудительный + страдательный: **байла + н + дыр + ыл + ды** *был привязан через кого-то*;

взаимно-совместный + понудительный + страдательный: **жи + ыс + тыр + ыл + ды** *собирались (поневоле)*;

два аффикса понудительного залога: **оқы + т-қыз + ды** *заставил через кого-то прочесть*.

Жаттығу 333

Мына етістіктерден ырықсыз етіс тұлғасын жасап, сөйлем құраңдар.

Сат, ал, қой, төле, бер, құй, төк, бақ, жең, төңкер, әкел.

Тапсырма 334

Мәтінді оқып, етістік тұлғаларын, олардың мағыналарын талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар **п**, **к**, **қ** дыбыстарының ұяңдалғанын көрсетіңдер.

Қожанасырдың май сатып алуы

1. Бір күні Қожа май сатып алу үшін базарға барады. 2. Әйелі оған бір кесе беріп:

— Мына кесеге май құйғызып әкел, — деп тапсырады.

3. Қожа май сатушыға келеді. 4. Қожекең майды кесесінің шамасынан көбірек алады. 5. Ол майды кесесіне құйдырады. 6. Бірақ май кесеге сыймай асып кетеді.

7. Сол жерде сатушы:

— Май кесеге сыймайды, қалғанын қайда құямыз? — дейді.

8. Қожа жалма-жан кесесін төңкеріп жіберіп:

— Қалғанын мына жағына құй, — деп, кесесінің түбін тосады. 9. Майдың қалғанын кесесінің түбіне құйғызып, Қожекең сол бойында кесені ұстап, үйіне келеді.

10. Алдынан әйелі шығып:

— Майды неге мұнша аз алдың? — деп сұрағанда, Қожа:

— Жалғыз бұл емес, мына жағында да бар, — деп, кесені тағы төңкеріп қалады.

11. Сонымен кесенің түбіндегі аз ғана май да төгіліп қалады.

Сөздік

асып кет- переливаться
әйел жена, женщина
жақ сторона
жалғыз только
жалма-жан тут же
кесе пиала
қалдыр- оставить
қина- мучать
құй- наливать
мұнша столько
сатушы продавец
сол бойында в таком виде
сый- вмещаться
тағы еще раз
тос- подставлять
төк- выливать
төңкер- перевернуть
түп дно
ұста- держать
ұяңдал- озвончение
шама возможность
шелек ведро

Тапсырма 335

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Қожанасыр базарға не үшін барды? 2. Сатушыға майды неге құйғызды? 3. Май кесеге сыйды ма, сыйған жоқ па? 4. Кесеге сыймағанын қайда құйдырды? 5. Үйдегі әйеліне сол кесенің түбіндегі майды әкелді ме? 6. Әйелі не деді? 7. Қожа не істеді? 8. Кеседе май қалды ма? 9. Ана кеседе май көп пе, мына кеседе май көп пе? 10. Кеше базарға барғанда сатушыдан қанша кесе май алдың? 11. Бір қойдың еті бір қазанға сыйды ма, сыйған жоқ па? 12. Қожа әйеліне: май сатып ал, — деп қанша теңге беріпті? 13. Қожаның әйелі майды қазанға құйды ма, шелекке құйды ма? 14. Әйел даладағы қазанды төңкеріп тастады ма?

Тапсырма 336

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Ходжа Насреддин был на шымкентском базаре и купил масло. 2. Продавец налил масло ему не в ведро, а в пиалу. 3. Не наливайте масло на дно пиалы. 4. Не переворачивайте пиалу с маслом. 5. Я не покупаю масло на базаре, покупаю его в магазине. 6. Масло, которое не поместилось в пиалу, я оставил в магазине у продавца. 7. Масло, которое я купил у крестьянина, поместилось в мое ведро. 8. Когда я купил молоко, тут же пришел Касен. 9. Алтынай не покупала столько масла. 10. Мы читали много интересных книг о Ходже Насреддине. 11. Когда мы читаем рассказы о Ходже Насреддине, мы смеемся. 12. На праздник Нового года друзья подарили мне книгу рассказов о Ходже.

Урок 57

ГРАММАТИКА

Рай ✦ Категория наклонения

В казахском языке существуют следующие наклонения глагола.

I. **Ашық рай** — **«открытое»** наклонение (изъявительное) имеет много форм трех времен: прошедшего, настоящего и будущего (см. соответствующие разделы в учебнике).

II. **Бұйрық рай** — **повелительное** наклонение имеет свои показатели по лицам и числам (см. соответствующий раздел).

III. **Шартты рай** — **условное** наклонение (см. **форма на -са**).

IV. **Қалау рай** — **желательное** наклонение по сравнению с другими формами наклонения употребляется реже.

Оно имеет разные модели образования.

1. К глаголу присоединяется аффикс **-қай/ғай/кей/гей**, который одновременно выражает 3-е лицо: **бар + ғай** *чтобы он пошел*. Для обозначения других лиц присоединяется аффикс соответствующего лица: **айт + қай + сың** *чтобы ты говорил*, **бар + ғай + мын** *дабы я пошел*, **бар + ғай + сың** *чтобы ты пошел*, **кел + гей + сіз** *чтобы вы пришли*.

2. К глаголу в форме на **-са** присоединяются слова **игі еді,** буквально: *было добро*; **бар + са игі еді** *хорошо было бы, чтобы он пошел*. Иногда эта модель употребляется при отсутствии слова **игі**: **Барсам еді** *хорошо было бы, чтобы я пошел*.

3. Модель **глагол + қы/ғы/кі/гі + кел**, который принимает формы времен и лиц: **Айтқым келеді** *я хочу сказать*, **айт + қы + сы келді** *он хотел сказать*. Эта модель по значению соответствует формам русского глагола *хотеть*.

В казахском языке нет специальной категории **долженствовательного** наклонения. И нет слова, эквивалентного русскому *должен*. Тем не менее выражение значения долженствования широко распространено в разговорной речи. Подобное значение образуется аналитической моделью: именем действия на **-у**, которое принимает соответствующие аффиксы принадлежности, в сочетании со словом **керек** *нужно*: **айт + у + ым + керек** *мне нужно, надо сказать*, **айт + у + ың + керек** *тебе нужно сказать*, **кел + у + і + керек** *он должен прийти*, **бар + у + ы + керек** *он должен пойти*.

★ У казахов в устном народном творчестве существует особый жанр, который называется **бата беру** или просто **бата** *благословение, добрые пожелания*, обычно в стихотворной форме. Его произносят, обращаясь к людям, при торжествах, после трапезы, при отправке в путь и т.д. Ниже приведен один из образцов **бата**.

Тапсырма 337

Мына батаны жаттап алыңдар. Орыс тіліне аударыңдар. Рай тұлғаларын көрсетіңдер.

1. Қабыл болғай ықыласың,
Аман болғай от басың.
2. Біз берелік қол жайып,
Бұрынғының батасын.
3. Тәңірім өзі жарылқап,
Талабыңды оңдасын,
Тілегіңді қолдасын.

Сөздік

берелік = бер + е + й + ік
жай- разглашать
жарылқа- покровительствовать
қабыл бол- быть принятым
оңда- исполнять, устраивать
талап стремление, талант
тілек желание
ықылас мечта, намерение

Тапсырма 338

Мәтінді дауыстап оқып, орыс тіліне аударыңдар. Етістік, зат есім тұлғаларын талдаңдар.

Әл-Фараби

1. Әбу Насыр Әл-Фараби (Мухаммед ибн Мухаммед ибн Узлаг Тархани) — данышпан ойшыл, энциклопедист ғалым. 2. Жасаған жылдары 870–950. 3. Дүние жүзінде білім мен мәдениеттің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы атанған. 4. Ертедегі түркі халықтарының астанасы, ежелгі мәдениет орталығы, Қыпшақ, Қоңырат, Қаңлы тайпаларының мекені болған Отырар қаласында туған. 5. Отырарды арабтар Фараб деп атаған, ол Түркістаннан 30–40 шақырым, Темір темір жол станциясынан 7 шақырым жерде. 6. Соның атымен ұлы ұстазды Әл-Фараби — Фарабилық деп атапты. 7. Алғаш білімді ол Отырарда қыпшақ тілінде алады. 8. Түркі, араб, парсы — үш тілде жаза да, сөйлей де білген. 9. Әл-Фараби сол кезде ғылым мен мәдениет тілі қатарында болған грек, латын, санскрит тағы басқа тілдерді де білген.

10. Өте зерек, алғыр жас жігіт білім, ғылым іздеп көп жерлерді аралап саяхаттарға шығады. 11. Ақырында сол кездегі дүние жүзіндегі ғылымның орталығы болған Бағдатқа келіп орналасып, көп уақыт сонда Ғалымдар үйінде, университеттерде, клубтарда ірі ғалымдармен кездесіп, білімін, қабілетін арт-

тыра береді, ғылми еңбектерін жазады. 12. Сол кезде Бағдатта «Ғалымдардың сыясы шейіттердің қанындай қасиетті» деген ұран көтерілген еді.

13. Әл-Фараби өз заманындағы ғылым-білімнің барлық салаларында із қалдырды. 14. Оның еңбектерінде астрономия, астрология, логика, математика, музыка, дәрігерлік, табиғат ғылымдары, социология (әлеуметтану), тіл білімі, поэзия-риторика, философия (пәлсапа) қамтылған. 15. Оның сүйікті шәкірттері көп болған. 16. Олардың ішінде даңқы дүниеге мәлім ұлы ғалым Әбу Әлі ибн Сина (Авиценна) бірінші орында тұр.

17. Өмірінің ақырғы кезеңінде ол ғылми мақсатпен тағыда Мысыр, Шам, Халеб қалаларын аралайды.

18. Әл-Фараби 950- жылы Шам қаласында дүние салып, сонда жерленеді.

Сөздік

ақырғы последний
алғаш первоначальный
арттыр- совершенствовать
Әл-Фараби Аль-Фараби
басқа другой
данышпан гениальный
даңқ слава
дәрігерлік медицина
дүние сал- скончаться
кезең период
кейінгі поздний, последний
көтеріл- подниматься
қабілет способность
қазба раскопки
қамты- охватить
қасиетті священный
қыпшақ кыпчакский
мәлім известный
Мысыр Египет
ойшыл мыслитель
орналас- устроиться
орталық центр
сүйікті любимый
сыя чернила
тағыда еще раз
тайпа племя
ұран лозунг
Шам Дамаск
шейіт шахид
із след

Тапсырма 339

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Әл-Фараби қандай ғалым? 2. Оны Аристотельмен салыстырғанда кім деп атаған? 3. Ол қай жерде туып өскен? 4. Алғашқы білімді қай тілде алады? 5. Шәкірттері көп болды ма? 6. Ең атақты шәкірті кім? 7. Ол қайда білім алған? 8. Еңбектері қандай салаларда жазылған? 9. Сен Әл-Фарабидің қандай еңбектерін білесің? 10. Студенттер Отырар қаласының қазбасында қашан болды? 11. Отырар қаласы Түркістан қаласынан қанша шақырым жерде? 12. Отырарға адамдар Темір станциясынан автобуспен бара ма, пойызбен бара ма?

Тапсырма 340

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Аль-Фараби — великий ученый, работавший на территории Казахстана — в городе Отыраре в IX–X веках. 2. Отырар был древним центром культуры

тюркских народов. 3. Аль-Фараби получил образование и совершенствовал свои способности в городе науки — Багдаде. 4. В Багдаде он встречался и беседовал со многими учеными того времени. 5. Он много путешествовал по научным центрам Востока. 6. Он знал много языков, писал свои научные труды на арабском языке. 7. Аль-Фараби оставил нам научные труды по многим отраслям знаний. 8. Аль-Фараби похоронен в городе Дамаске. 9. Когда мы были в городе Туркестан, ездили в Отырар на автобусе. 10. Студенты из Шымкента туда приехали на поезде до станции Темир, оттуда уехали на автобусе. 11. Недалеко от Отырара имеется святыня мусульман — Арыстанбап. 12. Теперь около Отырара имеется хорошая гостиница. 13. Мы остановились в ней.

Сабақ 58 ✦ Урок 58

ГРАММАТИКА

О слове «өз»

В казахском языке нет **возвратных местоимений**, подобных русским, как грамматической категории. Но есть слово, на основе которого создаются все значения слов, которые называются в русской грамматике «возвратными местоимениями».

Это — слово **өз**. Оно означает *свой* и выполняет функцию определения: **өз анам** *(моя) своя мать*, **өз әкең** *(твой) свой отец*, **өз баласы** *(его) свое дитя* и т.д.

Өз для выражения значения возвратных местоимений принимает аффикс принадлежности соответствующего лица и числа.

	Жекеше		Көпше	
1 жақ	өз + ім	я сам	өз + іміз	мы сами
2 жақ жай 2 жақ сыпайы	өз + ің өз + іңіз	ты сам Вы сами	өз + дерің өз + деріңіз	вы сами Вы сами
3 жақ	өз + і	он сам	өз + дері	они сами

С аффиксами принадлежности слово **өз** склоняется и принимает все падежные аффиксы. Оно склоняется как имя с конечным **з**, например, слова **көз**, **сөз** с аффиксами принадлежности (см. Притяжательное склонение): **өзім**, **өзім** + **нің**, **өзім** + **ді**, **өзім** + **мен**, **өзім** + **е**, **өзім** + **де**, **өзім** + **нен** и т.д.

Жаттығу 341

а) Төмендегі сөздерді септеңдер. Сөйлем құраңдар.

өзім, өзің, өздерің, өзіміз, өзіңіз, өздеріңіз, өзі, өздері.

ә) Мақал-мәтелдерді жазып алып, орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар.

1. Қарғыстың ең жаманы — «Өзің білме, білгеннің тілін алма».

2. Жауға жаныңды берсең де сырыңды берме.

3. Өзін ғана ойлаған — жамандықтың белгісі, өзгені де ойлаған — адамдықтың белгісі.

Тапсырма 342

Орыс тіліне аударыңдар. Сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар. Орыстардың арасында «Подмосковные вечера» әні қандай кең тараған болса, бұл ән қазақтардың арасында сондай кең тараған. Өлеңді әнімен жаттап алыңдар.

Арыс жағасында

Сөзі Мұқтар Шақановтікі, әні Шәмсі Қалдаяқовтікі

1. Өзіңмен Арыстың
Бойында таныстым.
2. Жайнаған гүлдей құрбым сен
Жағада тұрдың сен.

Қайырмасы

3. Жаз еді күлкің де,
4. Қайдасың бұл күнде?
5. Сені іздеп, арманым,
Сыр бойын шарладым.

6. Алдыңнан бір бақыт
Тұрғандай тіл қатып.
7. Толқынға қарап ойлана,
Әндеттің жәй ғана.

Қайырмасы

8. Нұр шашып көзіңнен,
Бір нәзік сезіммен.
9. Жібектей шашың толқындап,
Қалып ең қол бұлғап.

Қайырмасы

10. Кете ме осылай!
Әніміз қосылмай.
11. Аяулы таңым сен едің,
Көрсем деп келемін.

Қайырмасы

Сөздік

адамдық человечность
арман мечта
Арыс река Арыс
аяулы дорогой
әндет- петь
бойында вдоль
бұлға- махать
жайна- цвести
жәй тихо
жібек шелк
күлкі смех
қал- оставаться
қарғыс проклятие
қосыл- соединяться
нәзік тонкий, нежный
нұр луч
ойлан- задуматься
өзге другой
сезім чувство
таныс- знакомиться
таң заря
толқын волна
толқында- волноваться
тіл ал- слушаться
тіл қат- говорить
шарла- бродить
шаш волосы
шаш- брызгать
изде- искать

Тапсырма 343

Бір-біріне сұрақ қойып, жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен құрбыңмен қайда таныстың, көшеде ме, көл бойында ма? 2. Құрбың жағада гүлдей жайнап тұрды ма? 3. Құрбыңның күлкісі қандай еді? 4. Ол әндетіп келе жатты ма? 5. Қыздың көзінен нұр шашып тұрды ма? 6. Қыздың шашы қандай еді? 7. Қасен сүйген қызын іздеп нені шарлады? 8. Айшаның сүйген жігіті қазір қайда? 9. Қашан Айша онымен қол бұлғап қоштасты? 10. Қыздар мен жігіттер таңда қайда қыдырды? 11. Сол қыз сенімен бірге қалды ма, үйіне қайтып кетті ме? 12. Енді онымен қашан кездесесің?

Тапсырма 344

Қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Я познакомился с подругой на берегу Черного моря. 2. У нее были черные, волнующиеся, как шелк, волосы, лучистые глаза. 3. Она была моей мечтой, ее я искал и в городе, и в ауле. 4. Мы с ней до утра гуляли по берегу моря. 5. Вдвоем мы тихо пели казахские и русские песни. 6. Она вчера вечером уехала в свой город. 7. Мы помахали друг другу рукой. 8. Я остался еще на одну неделю. 9. Где ты, моя мечта, в эти дни? 10. В будущем году я приеду к ней. 11. Мы с ней будем ходить в кино, в театр, гулять в парке.

Сабақ 59

ГРАММАТИКА

Құрмалас сөйлем ✦ Сложное предложение

В казахском языке существует три типа предложений.

1. **Простое** предложение может состоять из одного слова, а также из многих слов с одним подлежащим и одним сказуемым: **Қыс** *Зима.* **Айжамал алды** *Айжамал взяла.* **Нәзір Алматыдан Мәскеуге келді** *Назир приехал из Алматы в Москву.* **Айгүл Шымкенттен Алматыға былтыр пойызбен келді** *Айгуль в прошлом году приехала из Шымкента в Алматы поездом.*

2. **Осложненное** простое предложение, в котором присутствуют конструкции, напоминающие русские придаточные предложения, — обороты, образуемые: а) именами действия, б) деепричастием, в) условной формой на **-са**. Некоторые конструкции этого типа можно рассматривать как сложноподчиненные предложения.

а) Посредством формы на **-қан**: **Айжамал университет кітапханасынан *алған* кітапты мен әлі оқыған жоқпын** *Я еще не читал книгу, которую взяла Айжамал из библиотеки университета.* **Айгүл Алматыдан баласын Мәскеуге *әкелгенде,* сен Астанада едің** *Когда Айгуль привезла своего сына из Алматы в Москву, ты был в Астане.* **Ағаң оқудан қайтып *келгенше*, сен үйден ешқайда кетпе** *Пока твой старший брат не вернется с занятий, ты никуда из дома не выходи.* **Иса үздік оқушы *болғандықтан*, директор оған сыйлық тапсырды** *Поскольку Иса был учеником-отличником, директор ему вручил подарок.*

ә) посредством формы на **-атын**: **Мақанның биыл Астанада университетке оқуға *түсетінін* мен Омардан есіттім** *Я от Омара слышал, что в этом году Мақан поступает в университет в Астане.*

б) посредством формы на **-ар**: **Біздің профессордың Алматыға ғылми конференцияға *барарын* біраз студент білген еді** *Несколько студентов знали, что наш профессор поедет на научную конференцию в Алматы.*

в) посредством формы на **-у**: **Әлиқанның кеше достарына *айтуы* бойынша Гүлнар Түркістанға барып, университетке қызметке орналасыпты** *Как рассказал вчера Алихан своим друзьям, Гульнара поехала в Туркестан и поступила на работу в университет.*

г) Посредством формы на **-ып**: **Айша дүкеннен кітап *сатып алып*, екеуің сол кітапты үйге әкеттіңдер** *Айша в магазине купила книгу, и вы вдвоем отнесли ее домой.*

д) Посредством формы на **-са**: **Мен аудиторияға *кірсем*, сабақ әлі басталмапты** *Когда я вошел в аудиторию, оказывается, урок еще не начался*. Этот вид предложения в казаховедении рассматривается как сложноподчиненное предложениие.

3. **Сложное предложение**, похожее на подобное предложение в русском языке. Оно состоит из двух и более предложений. Сложные предложения бывают двух видов: а) сложносочиненные и б) сложноподчиненные, — части которых соединяются при помощи союзов или без них — интонацией и паузой.

а) **Жаңбыр жауды да жер батпақ болды** *Пошел дождь, и земля покрылась грязью.*

ә) **Жаңбыр жауса, жер батпақ болады** *Если пойдет дождь, земля станет грязной.*

Жаттығу 345

Төмендегі сөйлемдердің құрамын талдаңдар. Тәуелдік жалғаулы және ілік септіктегі сөздердің байланысын талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Өгіз мінген мұрап Жадайдың ұлы Елгон мәшинемен су тартатын болды. 2. Мұрап Сәбілдің Төлеуі бұрын бір колхозда Сағындықтың жалғыз дүкені ғана болған болса, бүтін бір сауда жұмысы кәперәтібіне бастық болды. 3. Торғайлықтар облыстың жетекші саласы егіншілік болғандықтан, өздерін негізінен диқанбыз деп білді («Ана тілі», 17.04.2003).

4. Ендігі бір оралман ағайындарға айтатын тілек — тез азаматтық алуға ынта білдірушілер жергілікті жерлердегі Көш-қон және демография бөлімдеріне барып, тиісті құжаттарын өткізуге міндетті («Қазақ елі»).

Сөздік

азаматтық гражданство
бүтін весь
білдір- сообщать
диқан земледелец
егіншілік земледелие
ендігі следующий
жалғыз единственный
жергілікті местный
кәперәтіп кооператив
көш-қон переселение
құжат документ
мұрап мираб (специалист по воде)
міндетті обязанный
негізінен в основном
оралман переселенец, возвращенец
өгіз бык
өткіз- представить
тиісті нужный
ынта желание

Тапсырма 346

Құрмалас сөйлемдерді тауып, қалай жасалғанын көрсетіңдер. -қан, -ып, -атын, -у жалғаулы сөздерді, олар құрған сөйлемдерді талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Соңғы бес жылда 18 миллион теңгені аз қамтамасыз етілген отбасындағы оқушыларды демеу қорын ұйымдастыруға және 192 миллион теңгені өте мұқтаж

отбасы балаларының балалар бақшаларына баруын қамтамасыз етуге жұмсау қарастырылған.

2. Білім беру саласына қаржының ойдағыдай бөлінбеуі көптеген проблемалар туғызуда. 3. Әсіресе, айлығы аз, уақтылы берілмейтін жерде мұғалім боп жұмыс істеуге кім шыдамақ?

4. Бір жақсысы — қазір бұл мәселені Елбасының өз бақылауына алғандықтан, мұғалімдерге жалақы жөніндегі қарыздар азайып келеді.

5. Жабылған мектептер мен бала бақшалардың көбісі қайта ашылып, жұмыс істеуде. 6. Дүниежүзілік банк пен Азиялық банк білім жүйесі мекемелеріне қаржы бөлуді жандандыруда. 7. Әсіресе, Азиялық банктің бұл салаға 20 миллион АҚШ долларын бөлгенін, оның мектептерге құрал-жабдықтар алуға, компьютерлер орнатуға жұмсалатынын атап айтқанымыз жөн. 8. Дегенмен, балаларды тәрбиелеп, білім беруде тек қаржының ғана шешуші роль атқармайтынын, осындай қайта өрлеу өріс ала бастағанда ұстаздардың да өз ісіне деген зор ынта-ықыласының, күш-жігерінің біліктілігінің қажет екені болса да түсінікті.

9. Жақында ұлттық баспасөз клубына республикамыздағы мектептерге әлі 214 бала бармай жүр деген сөз айтылып қалған еді. 10. Жергілікті жерден түскен мәліметтердің оншалықты негізді емес екенін, нақты мәліметке жету үшін министрлік әр облысқа комиссия жіберетінін, оқушылардың сабаққа 100 процент қамтамасыз ететінін мәлімдеді («*Қазақ елі*»).

Сөздік

азай- уменьшаться
айлық зарплата
атқар- выполнять
әсіресе особенно
бақылау контроль
бөл- выделять
біліктілік компетенция
дегенмен однако
аз қамтамасыз етілген малообеспеченный
деме- поддерживать
жандандыр- расширять
жұмса- тратить
жүйе система
жібер- посылать
күш-жігер воля
қамтамасыз ет- обеспечивать
жөн необходимо
қажет нужно
қарастыр- рассматривать
қаржы средства
қарыз долг, заём
құрал-жабдық оборудование
мұқтаж нуждающийся
мәлімде- сообщать
мәлімет сведение
нақты конкретный
негізді обоснованный
ойдағыдай как следует
оншалықты настолько
орнат- устанавливать
өрлеу подъем
өріс ал- получать развитие
соңғы последний
тек только
туғыз- порождать
түс- поступать
түсінікті понятный
уақтылы вовремя
ұйымдастыр- организовать
шешуші решающий
шыда- терпеть

Тапсырма 347

Сөйлемдерді талдаңдар. Тәуелдік және септік жалғаулары бар сөздерді талдаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Конференцияға қатысушылардың бұл деректі жариялау керек деген ұсыныстарын ескеріп, жария етуді дұрыс көрдім. 2. Исатайдың осы хатының зерттеушілер назарына ілінбеуінің мынадай себебі де болуы мүмкін деп ойлаймын. 3. Мұражай қызметкерлерінің айтуына қарағанда, мұражайдың Қазақстанға қатысты деген құжаттары, негізінен, республика мұражайына берілген. 4. Ал қалғандары бір кезде облыс орталығы Самарға ауысқанда, сонда көшіріліп, Орынбор қайта облыс орталығы болғанда, ол құжаттар қайта алдырылған екен. 5. Міне, сол кезеңде бұл қор құжаттары зерттеушілер назарынан тыс қалуы ғажап емес. 6. Кітаптың алғысөзінде айтқандай, автор өз еңбегін Исатай-Мақамбет көтерілісі туралы айтылған бірден-бір ақиқат деп есептемейтінін, кітаптың олқы тұстарын толықтырар деректер болса, оны құп алатынын жазыпты. 7. Біздің жазып отырған дерегіміз сол тұрғыда пайдаға асса, мақсатымыздың орындалғаны (*«Ана тілі»*).

Сөздік

ақиқат истина
алғысөз предисловие
алдырыл- быть полученным
ауыс- сменяться
бірден-бір единственный
ғажап удивительно
дерек сведение
дұрыс правильный
екі-екіден по два
есепте- считать
жария ет- опубликовать
көтеріліс восстание
көшір- переводить
қайта снова
қарағанда судя по
қатысты относящийся
қатысушы участник
қор фонд
құп ал- принимать
мынадай такой
міне вот
назар внимание
негізінен в основном
орталық центр
орындал- исполняться
пайдаға ас- быть полезным
себеп причина
туралы о
тұрғы план
тыс вне
ілін- попасть

Жаттығу 348

Мына етістіктерге -ған, -са, -атын, -у жалғауларын қосып, әрқайсысына екі-екіден құрмалас сөйлем жасаңдар: *ән сал, тап, қара, қайт, сатып ал, жет, аяқта.*

Тапсырма 349

Мақал-мәтелдерді көшіріп жазып, орыс тіліне аударыңдар, жаттап алыңдар. Грамматикалық, фонетикалық талдау жасаңдар.

1. Ата-анаңды сыйласаң, көп жасарсың,
Сыйламасаң, жан қинарсың.
2. Итпен ойнасаң үрерсің, баламен ойнасаң күлерсің.

Тапсырма 350

Мына батаны көшіріп жазып алып, жаттаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Алтыннан болсын жағаң,
Күмістен болсын тағаң.
2. Тасқа тары өнгенше,
Таршылық көрмеңдер.
3. Мұзға бидай өнгенше,
Мұңшылық көрмеңдер.
4. Жүздерің жайнап,
Келісті болыңдар.
5. Толған айдай
Өрісті болыңдар.

Сөздік

әрқайсы каждый
жаға воротник
жүз лицо
келісті приятный
көшір- копировать, переписывать
күміс серебро
мұңшылық горе
өн- расти
өріс простор
таға подкова
таршылық нужда
тары просо, пшено
тол- наполняться

Сабақ 60

ГРАММАТИКА

Форма на -қалы/ғалы/келі/гелі

Эта форма относится к числу многофункциональных. Она не принимает аффиксов лица. Ей присущи следующие функции и значения.

1. Предел действия в прошедшем времени в синтаксической конструкции, где обычно присутствует какое-либо название времени: минут, часов, дней, годов и т.д. В этом случае конструкция с формой на **-қалы** соответствует придаточному предложению времени русского языка с союзом *с тех пор, как.* **Мен Мәскеуге Алматыдан *қайтқалы* он жыл өтті** *С тех пор, как я вернулся из Алматы в Москву, прошло десять лет.*

2. Цель и намерения действия. В этом случае форма не образует синтаксической конструкции, употребляется как обстоятельство цели, она соответствует русским конструкциям *для того, чтобы + глагол, с целью + глагол.* **Асқар Мәскеуге *оқыгалы* келді** *Аскар приехал в Москву с целью учиться; чтобы учиться.* Эта модель часто заменяется синонимичной моделью **глагол + у + үшін: Асқар Мәскеуге *оқу үшін* келді.**

3. Форма на **-қалы** сочетается с известными вам вспомогательными глаголами состояния **жатыр**, **отыр**, **тұр**, **жүр** и выражает будущее действие, намерение. Тогда ее значение соответствует русской конструкции *намеревается + глагол.* **Айгүл Астанаға *жүргелі отыр*** *Айгуль намерена (готовится) ехать в Астану.* В этой функции форма на **-ғалы** может сочетаться со вспомогательными словами **еді, екен** и выражать прошедшее время намерения — обычно подобные действия совершаются на фоне другого действия. **Айгүл Астанаға *барғалы отыр екен*** *Айгуль, оказывается, намеревалась ехать в Астану (когда я пришел к ней).* **Айгүл Мәскеуге *кеткелі жатыр еді*** *Айгуль намеревалась поехать в Москву* (*но к ней пришли родственники; но поездка сорвалась* и т.д.).

Жаттығу 351

Орыс тіліне аударыңдар, **-қалы** тұлғасының мағынасын талдаңдар.

1. Студенттер университетке үйден келгелі бес сағат болды. 2. Айша ертең пойызбен Алматыға опера театрында ән салғалы барады. 3. Мен кешке досымның үйіне барсам, ол кинога кеткелі отыр екен. 4. Нұрлан Жамбылдан ертең Үрімге жарысқа қатысқалы ұшақпен барады. 5. Аманкүл Мәскеу универ-

ситетінде оқуды бітіргелі он жыл өтіпті. 6. Бүгін сендер үйіне келгенде Толғанай әуежайға шыққалы жатыр еді. 7. Біздің оқытушымыз Қырымға екі апта демалғалы бармақшы. 8. Мен тұрғалы берісін он екі жыл алмасты.

Тапсырма 352

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Сен Мәскеуге оқығалы келдің бе, жұмыс істегелі келдің бе? 2. Айша университетке түскелі қанша жыл болды? 3. Сен барғанда досың Алматыға жүргелі отыр ма екен? 4. Осы сөзді анаңнан есіткелі қанша күн болды? 5. Қыз алаңға доп ойнағалы кетті ме, дүкенге сүт сатып алғалы кетті ме? 6. Абылай хан қайтыс болғалы қанша ғасыр өтті? 7. Оспан Астанаға не істегелі барыпты?

Тапсырма 353

-қалы тұлғасын қолданып, қазақ тіліне жазбаша аударыңдар.

1. Прошло много лет с тех пор, как я не был в Алматы. 2. Ты поедешь на Украину для того, чтобы отдыхать или повидать родственников? 3. Сколько времени прошло с тех пор, как ты познакомился со своим другом? 4. Мой друг сейчас намерен поехать на отдых в Кокшетау. 5. Когда я пришел к Айше, оказывается, она намеревалась пойти ко мне. 6. С тех пор, как я поступил в университет, прошло два года. 7. Я намеревался в субботу ехать в Шымкент, но в тот день туда не было рейса. 8. С тех пор, как я приехал в Москву, прошло три года.

Тапсырма 354

Оқып шығып, сөздерге грамматикалық талдау жасаңдар. Орыс тіліне аударыңдар.

1. Төлегеннің алдынан он шақты жасауыл кез бола кетті. 2. Сәлемдесіп, жол болсын айтысты. 3. Сонда жасауылдар айтты:

— 4. Біздің ханымыз ашуланып жатыр. 5. Қаршыганың істеп жүргені немене? 6. Мені сыртымнан билеп, Жібегімді бір қаңғырған жалғыз атты жолаушыға беремін деп басын базарға салып, көш жөнекей көрсетіп жүргені не қылғаны? 7. Екеуін де мұнда алып кел, бастарын кесемін, — деп біздерді жіберді — деді. Қаршыға:

— 8. Олай болса, өзіміз де келе жатырмыз, — деп жүре берді. 9. Бірге келе жатып қараса, төбенің басында адамдарды көрді. Қаршыға айтты:

— 10. Төлеген, мынау біздің хан шығар, мен барсам ашуланар, не де болса өзіңіз барыңыз, — деді. 11. Сонда Төлеген ауылдың үстіне жылқыны жаба салып, төбенің басында отырған ханға сәлем бергелі келіп отырған жамағатқа қарап бір сөз деді. («Қыз Жібек»)

Объяснения

Айтысты = айт + аффикс взаимно-совместного залога + аффикс прошедшего времени.

Жол болсын = жол + бол + аффикс повелительного наклонения 3-го лица.

Сөздік

алмас- сменяться
ашулан- сердиться
басын базарға сал- морочить голову
берісін оттуда
жаба сал- скрыть
жалғыз одинокий
жамағат общество
жасауыл стражник
жол болсын? куда путь держите?
жөнекей по ходу
қаңғыр- бродить
Қаршыға мужское имя
қыл- делать
немене? что?
олай так
сыртымнан за моей спиной
төбе холм
Төлеген мужское имя
шақты около
шығар по-видимому

Тапсырма 355

Сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Төлегеннің алдынан ханның қанша жасауылы шықты? 2. Олар Төлегендермен сәлемдесті ме, сәлемдесседі ме? 3. Олардың ханы қатты ашуланды ма? 4. Ол неге ашуланды? 5. Хан жасауылдарға қандай бұйрық берді? 6. Бұйрықты орындау үшін кімді жіберді? 7. Төлегендер не істеді, олар төбенің басында кімді көрді? 8. Қаршыға Төлегенге не деді? 9. Сонда Төлеген не істеді? 10. Бруциловскийдің «Қыз жібек» операсын қыздар мен жігіттер көрді ме? 11. Операның музыкасы мен артистері көрермендерге ұнады ма?

Қайталау тапсырма

Вернитесь к уроку 56 и проверьте до этого места, как вы выучили слова и грамматику, как запомнили пословицы и поговорки, бата.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Әңгіме тақырыптары ✦ Темы для бесед, разговоров

Кісінің көңілін аудару ✦ Обращение к другому лицу

Мырза господин
Жолдас товарищ
Ханым госпожа
Бикеш госпожа (*к молодой женщине*)
Көке, тәте папа
Апа мама
Апай тётя (*к старшей женщине*)
Ағай дядя (*к старшему мужчине*)
Әже бабушка (*к старой женщине*)
Ата дед, дедушка (*к старому мужчине*)
Қарындас(ым) сестренка (*мужчина к младшей женщине, девушке*)
Қызым дочка (*старшие к молодой женщине, девушке, девочке*)
Сіңлім сестричка (*женщина к младшей женщине, девушке*)
Інім братик (*к младшему мужчине*)
Балам сынок (*то же при большой разнице в возрасте*)
Қайным (*к младшим братьям мужа*)
Мырзаға (*к старшим братьям мужа*)

Сәлемдесу ✦ Приветствие

Этикет — Младший подходит к старшему и за руку здоровается с ним (**үлкеннің қолын алады**)
Амансыз ба. Ассалаумағалейкүм (*торжественно*) Здравствуйте
Аман ба, Амансың ба Здравствуй
Сәлеметсіз бе Здравствуйте (к *женщине*)
Сәлем! Привет! Здравствуй! (к *ровесникам, сверстникам*)
Қайырлы таң Доброе утро
Кеш жарық Добрый вечер
Сәтті күн Добрый день
Сәтті түн Доброй ночи
Хал жақсы ма? Как дела? (*фамильярная, простая форма*)
Халыңыз жақсы ма? Как дела? (*вежливая форма*)
Мал-жан аман ба? Всё ли благополучно?
Хош келдіңіздер! Добро пожаловать!

Танысу ✦ Знакомство

Менің атым... Мое имя...
Сіз мені мына кісімен таныстырыңызшы Познакомьте, пожалуйста, меня с этим человеком
Мына кісіні сізбен таныстырайын ба? Могу ли я познакомить Вас с этим человеком?
Сізбен танысқаныма қуаныштымын Я рад познакомиться с Вами
Халыңыз қалай? Как поживаете?

Сұрақтар, анықтамалар ✦ Вопросы и справки

(*вместо многоточия вставляется имя человека*)

...үйде ме? ...дома?
Мен ... (-ны,-ні, -ды, -ді, -ты, -ті) көре аламын ба? Могу ли я видеть...
Сіз ... -сіз бе (-сыз ба)? Вы ?..
Мен сізді мазаламадым ба? Я вам не надоел (не беспокою)?
Жоқ, ешнәрсе (түк) емес Нет, ничего
Сізге әрқашан қуаныштымыз Мы вам всегда рады
Сәл күте тұрыңызшы Подождите, пожалуйста, немного
Отырыңызшы Садитесь, пожалуйста
Хал жақсы ма? Как поживаете?
Рахмет, өте жақсы Спасибо, прекрасно (отлично)
Рахмет, жаман емес Спасибо, неплохо
Аллаға (құдайға) шүкір, жаман емес Слава богу, неплохо
Бүгін мазам болмай тұр Сегодня неважно чувствую себя
Сізге не керек? Что вы хотите?
Мен сізге не істейін? Что я могу вам сделать?
Мен сізге жәрдемдесейін бе? Могу ли я помочь вам?
Маған мынаны түсіндіріңізші Объясните мне, пожалуйста, это
(Маған) айтыңызшы... Скажите, пожалуйста...
Бұл не? Что это?
Бұл қазақша қалай? Как это по-казахски?
Кешіріңіз... Извините...
Мұның мағынасы не? Что это значит?
Сіз қазақша сөйлейсіз бе? Вы говорите по-казахски?
Иә, сәл ғана Да, немного
Қазақша сөйлейтін кісі бар ма? Кто-нибудь говорит по-казахски?
Айтқанымды түсіндіңіз бе? Вы поняли, что я сказал?
Тез сөйлемеңізші Не говорите, пожалуйста, быстро
Сәл баяу сөйлеңізші Говорите, пожалуйста, медленнее
Шылым шегуге (тартуға) бола ма? Можно курить?
Шылым шегуге (тартуға) қарсы емессіз бе? Не возражаете, если я закурю?
Шылым шегуге (тартуға) болмайды Нельзя курить
Бірге түскі ас ішсек бола ма? Можем ли мы пообедать вместе?
Жарайды, болады Хорошо, пусть так будет
Кешіріңіз, бүгін бара алмаймын Извините, сегодня не могу пойти
Ертең сізге қолайлы ма? Удобно ли вам завтра?
Сізбен бірге барайын ба? Могу ли я пойти с вами?

Тілек, алғыс ✦ Просьба, благодарность, извинение

Маған... көмек беріңізші Помогите, пожалуйста, мне...
Маған... рұқсат етіңізші Позвольте мне, пожалуйста...
Рахмет Спасибо
Көп рахмет Большое спасибо
Көп-көп рахмет Большое, большое спасибо
Мен сізге өте ризамын Я вами очень доволен
Мен сізге алғыс айтамын Я благодарен вам
Мен сізге міндеткермін Я вам обязан
Кешіріңіз мені Простите меня
Мен өте айыптымын Я очень виноват
Түк емес Не стоит, ничего
Қап! Какая жалость!
Өкініш-ай! Очень жаль!
Өкінішке орай... К сожалению...
Мен сені жақсы көрем Я люблю тебя
Сіз маған өте ұнайсыз Вы мне очень нравитесь

Қоштасу ✦ Прощание

Қоштасайық па? Можем попрощаться?
Мен Сізді енді мазалай бермейін Я больше не буду вас беспокоить
Сіз тағы сәл кідіре тұрасыз ба? Можете вы еще немного задержаться?
Сізді жақында тағы көрермін Надеюсь увидеть вас скоро
Сау болыңыз До свидания, будьте здоровы
Хайыр До свидания, всего доброго
Қош Прощайте
Жақсы ұйқтап, жай тұрыңыз Спокойной ночи
Достарыңызға менен сәлем Мой привет вашим друзьям
Жұбайыңызға менен сәлем Привет вашей супруге (супругу)
Жақсы демалдыңыз деп ойлаймын Думаю, вы хорошо отдохнули
Тезірек айығыңыз Скорее выздоравливайте
Жақсы демалыңыз Отдохните хорошо
Наурыз құтты болсын Счастливого Наурыза
Жаңа жыл құтты болсын Счастливого Нового года
Рахмет, бірге болсын Спасибо, вам того же желаю
Құттықтаймын Поздравляю
Шын жүректен құттықтаймын Поздравляю от всего сердца
Бақытты болыңдар Будьте счастливы
Бақытты болуыңызға тілектеспін Желаю вам счастья

Дене мүшелері ✦ Части тела

азу тіс коренной зуб
алақан ладонь
арқа спина
асқазан желудок
ауыз рот
аяқ нога
балтыр икра ноги
бас голова
бас бармақ большой палец
бауыр печень
бел поясница
бет лицо
бүйрек почка
бүйір бок
емшек грудь
ерін губа
жақ щека, челюсть
жұдырық кулак
жүрек сердце
иек подбородок
иық плечо
кеуде туловище
көз глаз
көк тамыр вена
күрек тіс передний зуб
кірпік ресница
қарын живот
қас бровь
қол рука
қолтық подмышка
қуық мочевой пузырь
құлақ ухо
маңдай лоб
мойын шея
мұрт усы
мұрын нос
мықын бедро
өкше пятка
саусақ палец
тамақ горло
тырнақ ноготь
тізе колено
тіл язык
тіс зуб
іш живот

Түстер ✦ Цвета

ақ белый
ала пестрый (*с крупными разводами*)
жасыл зеленый
көгілдір голубой
көк синий
күлгін фиолетовый
күрең рыжий
қара черный
қаракөк тёмно-синий
қоңыр коричневый
қызғылт розовый
қызыл красный
сары желтый
сұр серый
шұбар пестрый (*с мелкими пятнами*)

Уақыт ✦ Время

ақырында в конце
алдыңғы күні позавчера
әлі еще
әрқашан всегда
бірден сразу
бұрнағы күні позавчера
бұрын раньше
бүгін сегодня
бүрсігүні послезавтра
дайым всегда
ерте рано
ертең завтра
ертерек пораньше
өте ерте очень рано
жақында недавно
жиі часто
кейін после
кеш поздно
кешке вечером
кеше вчера
кешірек позже
өте кеш очень поздно
қазір (кәзір) сейчас
сирек редко
соң после
соңырақ попозже
тез быстро
уақытында вовремя
★
бес минутте в (за) пять минут
біраз күн бұрын несколько дней тому назад
бүгін таңертең сегодня утром
бүгін кешке сегодня вечером
бүгін күндіз сегодня днем
бүгін түсте сегодня в полдень (в обед)
бүгін түстен кейін сегодня после обеда
биыл в этом году
екі күнде в (за) два дня
екі аптада в (за) две недели
екі апта бұрын две недели тому назад
ертең таңертең завтра утром
келесі айда в будущем месяце
(менің) уақытым жоқ у меня нет времени
он минутте в (за) десять минут
осы (келесі, өткен) аптада на этой (будущей, прошлой) неделе
өз уақытыңызда келіңіз приходите в ваше время

Сағат ✦ Часы

артта қалды отстал(и)
ілгері кетті ушел (ушли) вперед
минут минута
оқ стрелка
сағат час, часы
жарты сағат полчаса
ширек сағат четверть часа
қалта сағат карманные часы
қол сағат наручные часы
сағатты бұрадым я завел часы
секунд секунда
тоқтап қалды остановились
сіздің сағатыңыз тура ма? ваши часы верны?

Менің сағатым ілгері кетіпті Мои часы спешат
Менің сағатым тоқтап қалыпты Мои часы остановились
Мен сағатымды бұрауды ұмытыппын Я забыл завести мои часы
Сағатыңыз уақытты дәл көрсете ме? Ваши часы показывают точное время?
Мен сағатымды радиомен қойдым Я установил часы по радио
Айтыңызшы, сағат қанша болды? Скажите, пожалуйста, сколько времени?
(Сағат) дәл он екі (болды) Ровно двенадцать часов
(сағат) дәл алты (болды) ровно шесть
(сағат) алты он шесть часов 10 минут
алтыдан он минут өтті 10 минут седьмого
алты жарым половина седьмого
жетіге он бес минут қалды без пятнадцати семь
жетіге он минут қалды без десяти семь
Пойыз (сағат) тоғызда жүреді Поезд отправится в девять часов
Мен сізбен дәл онда кездесемін Я встречусь с вами ровно в 10
Сағат бірде қонақ үйде боласыз ба? Будете ли в час в гостинице?

Тәулік мерзімдері ✦ Время суток

таң заря, утро
таң атты наступило утро
таңертең утром
ертеңгілік утро
сәске время между утром и полуднем
түс полдень
түсте в полдень
бесін время между полуднем и вечером
кеш вечер
кешке вечером
түн ночь
түнде ночью
түн ортасы полночь
түн ортасында в полночь

Аптаның күндері ✦ Дни недели

апта неделя
апталық недельний (-ная,-ное)
күн день
күнсайын ежедневно
дүйсенбі понедельник
сейсенбі вторник
сәрсенбі среда
бейсенбі четверг
жұма пятница
сенбі суббота
жексенбі воскресенье
жұма күні в пятницу
сенбіде в субботу
демалыс күні день отдыха, выходной день
жұмыс күні рабочий день
жұмыс күндері в будни
демалыс күні в выходной день
бүгін қай күн? какой сегодня день?
бүгін жұма, он жетінші желтоқсан сегодня пятница, 17 декабря

Жануарлар, құстар ✦ Животные, птицы

айғыр жеребец
аққу лебедь
арқар муфлон
арыстан лев
ат лошадь, конь
әтеш петух
бақа лягушка
балапан цыпленок
балық рыба
бие кобыла
бұзау теленок
бұқа бык
бүркіт орел
есек осел

ешкі коза
жолбарыс тигр
жылқы лошадь
ит собака
қабан кабан
қаз гусь
қаншық сука
қаршыға сокол
қасқыр волк
қозы ягненок
қой овца
қораз петух
қошқар баран
қоян заяц, кролик
құлын жеребенок
лақ козленок
мегежін самка свиньи
өгіз вол
сиыр корова
тасбақа черепаха
тауық курица
теке козёл
түйе верблюд
түйе тауық индюк
түлкі лиса
үйрек утка
шошқа свинья

Ай аттары ✦ Названия месяцев

ай месяц
айлық месячный
қаңтар январь
ақпан февраль
наурыз март
көкек (сәуір) апрель
мамыр май
маусым июнь
шілде июль
тамыз август
қыркүйек сентябрь
қазан октябрь
қараша ноябрь
желтоқсан декабрь
тамызда, тамыз айында в августе (месяце)
мамырдың басында (ортасында, соңында) в начале (середине, конце) мая

Жыл, маусымдар ✦ Год, времена года

жыл год
маусым сезон
жылдық годовой
көктем весна
жаз лето
күз осень
қыс зима
жазда летом
келесі көктемде будущей весной
жаз аяғында в конце лета
биыл в этом году
былтыр в прошлом году
келесі жылы в будущем году
өткен жылы в прошлом году

Жыл аттары Мүшел ✦ Цикл в двенадцать лет

2005 год — год курицы **Тауық**

Очередь следования:

1. **тышқан** мышь — начало годов
2. **сыйыр** корова
3. **барыс** барс (тигр)
4. **қоян** заяц
5. **ұлу** дракон
6. **жылан** змея
7. **жылқы** лошадь
8. **қой** овца
9. **мешін** обезьяна
10. **тауық** курица
11. **ит** собака
12. **доңыз** свинья

Адам жасы ✦ Возраст человека

бір мүшел — 13 лет, **екі мүшел** — 25, **үш мүшел** — 37, **төрт мүшел** — 49, **бес мүшел** — 61 год, **алты мүшел** — 73 года и т.д., каждый раз прибавляется 12 лет
пайғамбар жасы — 63 года (*букв.: возраст пророка Мухаммеда*)
бойжеткен созревшая для замужества девушка
қарт старый
кәрі престарелый
кемпір старуха
жас молодой
жігіт парень, юноша
келін невестка
алпыс жасында в (его) шестьдесят лет
менің ағам мой старший брат
менің қарындасым моя (*мужчины*) младшая сестра
менің сіңлім моя (*женщины*) младшая сестра
Жасыңыз қаншада? Сколько вам лет?
Мен отыздамын Мне тридцать лет
Сіз қашан тудыңыз? Когда вы родились?
Мен бір мың тоғыз жүз сексен бірінші жылы тудым Я родился в тысяча девятьсот восемьдесят первом году
Менің ағам қанша жаста деп ойлайсыз? Как вы думаете, сколько лет моему старшему брату?
Ол жас сияқты (ғой) Он (ведь) выглядит молодо
менің апам менен үш жас үлкен моя старшая сестра на три года старше меня
менің қарындасым менен бес жас кіші моя (*мужчины*) младшая сестра на пять лет моложе меня
менің сіңлім менен алты жас кіші моя (*женщины*) младшая сестра на шесть лет моложе меня
менің досым менімен құрдас мой друг — мой ровесник
мен досыммен бір жастамын я и мой друг — одногодки

Ауа райы, аспан ✦ Погода, небо

ай луна, месяц
аспан небо
аспан ашылды небо прояснилось
ауа (әуе) воздух
ауа райы погода, климат
аяз мороз
боран буря, буран
бұлыт облако, туча
бұршақ град
дымқыл влажный
еру таяние
жаңбыр дождь
жел ветер
жұлдыз звезда
жылы теплый
жылымық оттепель
кемпірқосақ радуга
күн солнце
күн райы ашылды погода прояснилась
күн бату заход солнца
күн күркіреу гром
күн шығу восход солнца
қар снег
қар боран снежный буран
құйын вихрь
құрғақ сухой
қызу температура
мұз лёд
көкмұз гололед
найзағай молния
салқын прохладный
суық холод, холодный
тұман туман
қою тұман густой туман
тыныш тихо
шық роса
қырау иней
ылғалды влажный
ыстық жара, жаркий
★
ауа ашық (бұлыт) небо ясное (облачное)
күн ашылып келеді небо проясняется
күн шығып тұр солнце светит
қатты жел сильный ветер

жел жоқ, тыныш безветренно, тихо
боран басылды буря стихла
далада тұман бар на улице туман
тұман сейіліп барады туман рассеивается
жаңбыр жауып тұр идет дождь
қар жауып тұр идет снег
бұршақ жауады пойдет град
найзағай жарқылдап тұр молния сверкает
күн күркіреп тұр гром гремит
жаңбыр құйып тұр льет дождь
жер тоңды земля замерзла
қырау түсті выпал иней
қар еріп жатыр снег тает
жаңбыр басылды дождь перестал
түнде қар жауды ночью шел снег
бүгін ауа райы қандай? какая сегодня погода?
суық (жылы, ыстық, салқын, дымқыл) холодно (тепло, жарко, прохладно, влажно)
бүгін ауаның қызуы қандай? какая сегодня температура воздуха?
термометр нөлден бес градус жоғары (төмен) көрсетеді термометр показывает пять градусов выше (ниже) нуля
барометр көтерілді (төмендеді, орнында тұр) барометр поднимается (опускается, стоит на месте)

Дүние тұстары ✦ Страны света

оңтүстік юг
солтүстік север
шығыс восток
батыс запад
шығыста на востоке
солтүстікте на севере
қаланың батысында на западе от города
...оңтүстігінде на юге от...

Отбасы ✦ Семья

абысын жена старшего брата мужа, сноха
аға старший брат
ағайын родственник
ажырасқан разведенный(ая)
айттырылған помолвленный(ая)
ана мать
ата-ана родители
ата-әже дед-бабушка
әже бабушка
әйелді женатый
әке отец
бойдақ холостой(ая)
ерлі замужняя
жеке басты одинокий(ая)
жеке басты әйел одинокая женщина
жеке басты еркек одинокий мужчина
жесір вдова, вдовец
жетім сирота
жиен дети родственников сестры, дочери; племянники
жұбай супруг(а)
келін невестка, сноха
күйеу жених, зять
қайны шурин
қайын родственники мужа, жены
қайын аға старший брат мужа, жены
қайын ана свекровь, тёща
қайын ата свекор, тесть
қайын жұрт родственники мужа, жены
қайын сіңлі золовка
қалыңдық невеста
қыз дочь, девушка, девочка
нағашы родственники матери
немере внук, внучка
немере двоюродный(ая)
отбасы семья
өгей неродной
өгей шеше (ана) мачеха
өгей әке отчим
өгей ұл пасынок
өгей қыз падчерица
өл- умирать
өлген умерший
өлім смерть
той свадьба
ту- рожать, рождаться

ту(ыл)у рождение
туысқан родственник
ұл сын, мальчик
үйлен- жениться
үйлену женитьба
үйленген женатый, замужняя
шөбере правнук(учка)
шөпшек праправнук(учка)

Үй-жай ✦ Дом, быт

айна зеркало
алаша ковер безворсовый
асхана столовая
балалар бөлмесі детская комната
басқыш ступенька
бау сад
бөлме комната
бір терезелі бөлме комната с одним окном
бірінші қабат первый этаж
дастарқан скатерть
дәліз коридор
дәретхана туалет, уборная
дуал стена
еден пол
есік дверь
сыртқы есік наружная дверь
жастық подушка
жылытқыш отопитель
кереует кровать
киіз войлок
киіз үй юрта
киім ілгіш вешалка для одежды
кілт ключ
кілем ковер ворсовый
кіру, кіріс вход
көрпе одеяло
қабат этаж
қабырға стена
қоңырау звонок
қора двор
қосқыш выключатель
құлып замок
мекен-жай адрес
орындық табуретка, стул
ошақ очаг, камин
пәтер квартира
перде занавес
пеш печь
пөстек подстилка из шкуры
сөре полка
сурет картина
сырдақ войлочный ковер
тек полка
текемет войлок с орнаментом
терезе окно
тоңазытқыш холодильник
төбе потолок, крыша
төсекағаш кровать
төсеніш матрац, подстилка
тұр- жить
тұрақ жилище, место жительства
тұтқа ручка
үй дом
устел стол
шам лампа
шартақ чердак
шығу выход
шырақ свеча
бір бөлмелі пәтер однокомнатная квартира
ұйқы бөлмесі спальная комната
үй нөмірі номер дома
шомылатын бөлме ванная комната
сіз қайда тұрасыз? вы где живете?
мен Алматыда тұрамын я живу в Алматы
сіздің пәтеріңізде қанша бөлме бар? сколько комнат в вашей квартире?
менің пәтерімде екі бөлме бар в моей квартире две комнаты
мен тыныш жерде орналасқан пәтер іздеп жүрмін я ищу квартиру в тихом месте
пәтерге айына қанша төлейсіз? сколько платите за квартиру в месяц?
пәтерге айына екі жүз теңге төлеймін за квартиру плачу двести тенге в месяц

Сауда, ас ✦ Торговля, питание

арақ водка
арзан дешевый
аяқ киім обувь
базар рынок
балық рыба
бұзау еті телятина
дәрі лекарство
дәріхана аптека
дүкен магазин
ет мясо
жылқы еті конина
кеспе макароны
киім одежда
күріш рис
қазы конская колбаса
қой еті баранина
қымбат дорогой
нан хлеб
сат- продавать
сатып ал- купить
су вода
сүт молоко
сыра пиво
тауық курица
шырын сок
шай чай
шарап вино
ертеңгі ас завтрак
түскі ас обед
кешкі ас ужин
бұл қанша тұрады? сколько это стоит?
маған ұнайды мне нравится
маған ұнамайды мне не нравится

Жол ✦ Путь

аялдама остановка
әуежай аэропорт
байланыс связь
баратын жері место назначения
белет билет
белеттің бағасы цена билета
белет сататын жер место продажи билета, касса
бір бөлме одна комната
демалыс сапары поездка на отдых
дорба сумка
емхана поликлиника
жақсы қонақ үй хорошая гостиница
жолға шығу отправление в путь
жол қаражат средства на дорогу
жол дорба дорожная сумка
жол серік проводник
жөнелу отправление
жөнелу уақыты время отправления
жөнелу кестесі расписание отправления
жүк багаж
кесте расписание
кондуктор кондуктор
қауыпсыздандыру страхование
жолға шық- отправиться в путь
жүкті қауыпсыздандыру страхование багажа
қол жүгі ручная кладь
қорғаушы охранник
іс сапары деловая поездка
кейінге қалдыру откладывание
келу приезд, прибытие, приход
келу уақыты время прибытия
кету отход, отъезд
кешігу опоздание, задержка
қаланың орталығы центр города
қашықтық расстояние
қобди чемодан
мейрамхана ресторан
міну посадка
өзгерту изменение
пойыз поезд
ресми сапар официальная поездка
сандық чемодан (большой)
сапар путешествие
сапарға шық- путешествовать
сапар жолы маршрут путешествия
саяқатшы путешественник
тамаша сапар чудесная поездка
тоқтау остановка
ұшақ самолет
хабарлама информация
шет елге сапар поездка за границу
шығу выход

Сіз жұмысқа автобуспен келесіз бе, метромен келесіз бе? Вы приезжаете на работу автобусом или на метро?

Мен жұмысқа метромен келемін Я приезжаю на работу на метро

Астанаға ұшақпен барасыз ба, пойызбен барасыз ба? В Астану поедете самолетом или поездом?

Астанаға мен ұшақпен ұшып барамын В Астану я летаю самолетом

Шекара, кеден ✦ Граница, таможня

ақша айырбастау обмен денег

баж пошлина

баж міндеттемесі пошлинные обязательства

бажсыз беспошлинный

баж төлеу оплата пошлины

жариялау декларация

жүк бақылауы контроль багажа

кеден бақылауы таможенный контроль

кеден бастықтары руководители таможни

кедендік жариялау таможенная декларация

кеден қызметкері таможенный работник

кеден үйі таможенный пункт (помещение)

кеден шекарасы таможенная граница

кіру въезд, вход

кіру визасы въездная виза

паспорт (төлқұжат) бақылау паспортный контроль

шет ел ақшасы иностранная валюта

шығу выезд, выход

Бұл кеден (паспорт) бақылауы ма? Здесь таможенный (паспортный) контроль?

Міне, менің құжаттарым вот мои документы

Жариялайтын заттарыңыз бар ма? Есть у вас что декларировать?

Сандығыңызды ашыңызшы Откройте, пожалуйста, ваш чемодан

Менің өзім үшін ғана пайдаланатын заттарым бар У меня вещи только личного пользования

Менде біраз тартулар (сыйлықтар) бар Здесь у меня некоторые подарки

Мен баж төлеуім керек пе? Я должен платить пошлину?

Жоқ, төлемейсіз Нет, не должны платить

Иә, баж төлеуіңіз керек Да, вы должны платить пошлину

Мен біраз ақша айырбастамақпын Я хочу обменять немного денег

Тексты для самостоятельной работы

МЕНІҢ ҚАЗАҚСТАНЫМ!
Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елұраны (гимн)

Әнін шығарған: Шәмші Қалдаяқов.
Сөзін жазған: Жұмекен Нәжімеденов, Нұрсұлтан Назарбаев

Алтын күн аспаны,
Алтын дән даласы,
Ерліктің дастаны —
Еліме қарашы!
Ежелден ер деген,
Даңқымыз шықты ғой.
Намысын бермеген,
Қазағым мықты ғой!

Қайырмасы:
Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін,
Жырың болып төгілемін, елім!
Туған жерім менің —
ҚАЗАҚСТАНЫМ!

Ұрпаққа жол ашқан,
Кең байтақ жерім бар.
Бірлігі жарасқан,
Тәуелсіз елім бар.
Қарсы алған уақытты,
Мәңгілік досындай.
Біздің ел бақытты,
Біздің ел осындай!

Қайырмасы:
Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін,
Жырың болып төгілемін, елім!
Туған жерім менің —
ҚАЗАҚСТАНЫМ!

Подстрочный перевод текста Государственного гимна Республики Казахстан

В небе золотое солнце,
В степи золотое зерно.
Сказание о мужестве —
моя страна.
В седой древности
Родилась наша слава,
Горд и силен
мой казахский народ.

Припев:
О, мой народ! О, моя страна!
Я твой цветок, взращенный тобой.
Я песня, звенящая на твоих устах,
Родина моя —
мой Казахстан.

У меня простор неоглядный
И дорога, открытая в будущее.
У меня независимый,
Сплоченный, единый народ.
Как извечного друга
Встречает новое время
Наша счастливая страна,
наш народ.

Припев:
О, мой народ! О, моя страна!
Я твой цветок, взращенный тобой.
Я песня, звенящая на твоих устах,
Родина моя —
мой Казахстан.

(**Ескерту:** *Гимн орындалған кезде міндетті түрде орныңыздан тұрып, оң қол алақаныңызды жүрек тұсыңызға қоюыңыз керек.*)

Мемлекеттік Мерекелер ✦ Государствввенные праздники

16- желтоқсан Ұлттық мереке — Тәуелсіздік күні
25- қазан — Республика күні
1-2 қаңтар — Жаңа Жыл
8 наурыз — Халықаралық әйелдер күні
22 наурыз — Наурыз мейрамы
1 мамыр — Қазақстан халқының бірлігі күні
9 Мамыр — Жеңіс күні
30 Тамыз — Қазақстан Республикасының Конституциясы күні

Мақал, мәтелдер ✦ Пословицы, поговорки

1. Ағайын — алтау, ана — біреу.
2. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек.
3. Адам аласы — ішінде, мал аласы — тысында.
4. Адам ойға тоймас, қасқыр қойға тоймас.
5.Аз асты аяған көп астан құр қалар.
6. Айдағаны екі ешкі, ысқырығы жер жарады.
7. Айран ішкен құтылар, шелек жалаған тұтылар.
8. Айрылар дос ердің қасын сұрайды.
9. Ақыл — тозбайтын тон, білім — таусылмайтын кен.
10. Алып анадан туады, ат биеден туады.
11. Алыстан алты жасар бала келсе, алдынан алпыс жасар ақсақал қарсы алар.
12. Арзан алдайды.
13. Арман — адамға қанат.
14. Артық байлық аздырар, артық күлкі тоздырар.
15. Арыстан асқынса, айға шабар; ақымақ асқынса, анасын сабар.
16. Атаңа не қылсаң, балаң да саған соны қылар.
17. Атын сабаған досынан айрылады.
18. Аузы күйген үріп ішер.
19. Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды.
20. Әзіл апат келтірер.
21. Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер.
22. Әр елдің заңы басқа, иттері — қара қасқа.
23. Бай ат мінсе, «қайырлы болсын», — дейді, жарлы ат мінсе, «қайдан алдың?» — дейді.
24. Баламен ойнаан, күлерсің, шаламен ойнасаң, күйерсің.
25. Батырдың да басы екеу емес.
26. Берген жомарт емес, алған жомарт.
27. Би екеу болса, дау төртеу болады.
28. Биікке шықсаң, көзің ашылады, жақсымен сөйлессең көңілің ашылады.
29. Буынсыз жерге пышақ ұрма.
30. Бұлағы болмаса, өзен де сарқылар.
31. Білгенің — бір тоғыз, білмегенің — тоқсан тоғыз.
32. Бір ауылда мың туысың болғанша, әр ауылда бір туысың болсын.
33. Бірдің кесірі — мыңға, мыңның кесірі — түменге.
34. Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді.
35. Ел аралаған сыншы болады, тоғай аралаған үйші болады.
36. Ел көшеді деп отыныңды тауыспа, жау келеді деп тамағыңды тауыспа.

37. Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған.
38. Ел іші — алтын бесік.
39. Еркек дауысты әйелде ұят болмас, әйел дауысты еркекте қуат болмас.
40. Ерте шыққан, алдыңнан күн шығады; кеш шыққан, алдыңнан түн шығады.
41. Есек семірсе, иесін тебер.
42. Есектің жүгі жеңіл болса, жатаған болады.
43. Естімеген елде көп.
44. Жақсымен жолдас болсаң — алуа-шекер, жаманмен жолдас болсаң — бетіңе түкірер.
45. Жақсының ашуы — жібек орамал кепкенше, жаманның ашуы — басы жерге жеткенше.
46. Жалғыз бала — жылауық.
47. Жаман етікші біз таңдайды.
48. Жаманмен егескенше, жақсымен кеңес.
49. Жаманнан жарты қасық көже артылар.
50. Жаманның ақылы түстен кейін келеді.
51. Жаңа байығаннан қарыз сұрама, жаңа би болғаннан билік сұрама.
52. Жар қадірін білмесең, жалғыздық берер жазаңды (сазаңды).
53. Жетім қозы сүтке тоймас.
54. Жорға мінген жолдасынан қалады, көп жасаған құрдасынан қалады.
55. Жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болсын.
56. Жігітке жетпіс өнер де аз.
57. Ит — тойған жеріне, ер — туған жеріне.
58. Ине өткен жерден жіп те өтеді.
59. Көз қорқақ, қол батыр.
60. Көп жасағаннан ақыл сұрама, көп көргеннен ақыл сұра.
61. Көп қарттың ішінде бір бала жүрсе, дана болар, Көп баланың ішінде бір қарт жүрсе, бала болар.
62. Көп түкірсе, көл болар.
63. Көргенді кісі көргенін айтар, көргенсіз кісі бергенін айтар.
64. Көсеу ұзын болса, қол күймес.
65. Кірместен бұрын шығарыңды ойла.
66. Кісі аты — тершіл, кісі киімі — кіршіл.
67. Кісі еліңде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол.
68. Кісі қандай болса, асы да сондай.
69. Кісіні кейде таршылық сынайды, кейде баршылық сынайды.
70. Қайтып келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман.
71. Қараңғыда кісінің бәрі соқыр.
72. Қарыз қатынасты бұзады.
73. Қатты жауған күн тез ашылады, қатты ашуланған кісі тез басылады.
74. Қонақ аз отырып, көп сынайды.
75. Қонақ қойдан жуас, май берсең де жей береді.
76. Қорыққанға қос көрінер.
77. Қорыққан бұрын жұдырықтайды.
78. Құл жиылып бас болмас, құм жиылып тас болмас.
79. Қыз — халықтың гүлі, ән — сауықтың гүлі.
80. Қызды кім айтпайды, қымызды кім ішпейді?
81. Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ.
82. Нар жолында жүк қалмас.
83. Он бала бір әкеге жүк болмайды, бір әке он балаға жүк болады.

84. Ондай-ондай ханның қызында да болады.
85. Отызында оқ атпаған қырқында қылыш шаппас.
86. Отансыз адам — ормансыз бұлбұл.
87. Өзі болған қыз төркінін танымас.
88. Өзім білем деген өлер, көп біледі деген күлер.
89. Өле жегенше, бөле же.
90. Сабыр түбі — сары алтын, сарғайған жетер мұратқа.
91. Сақтықта қорлық жоқ.
92. Семіздікті қой көтереді.
93. Соқырға таяқ ұстатқандай.
94. Соңғы түйенің жүгі ауыр.
95. Сұлу алған жолдасынан айрылады.
96. Сүтсіз қой (ешкі) — маңырауық.
97. Талабы жоқ жас — қанаты жоқ құс.
98. Тәңір асыраған қойды бөрі жемес.
99. Тәуекел түбі — желқайық, мінесің де өтесің, уайым түбі — тұңғиық, батасың да кетесің,
100. Туған жердің қадірін шетте жүрсең білерсің.
101. Ұра берсе, құдай да өледі.
102. Ұсынған мойынды қылыш кеспес.
103. Үмітсіз шайтан болсын.
104. Хан — қарақшы, халық — сарапшы.
105. Шәкіртсіз ұстаз — тұл.
106. Біткен іске сыншы көп, піскен асқа жеуші көп.

Баталар ✦ Благословения, благопожелания

1. Көп жаса!
2. Тәңір жарылқасын!
3. Таудай бол!
4. Мұратыңа жет!
5. Қатарларыңнан озыңдар.
   Қоздаған шоқтай қозыңдар!
   Ең алдымен
   Берекешіл болыңдар!
   Көпке бірдей
   Елшіл болыңдар!
   Көкорайдай желкілдеп,
   Желпілдеп тұрыңдар!
   Сексенге келіп,
   Селкілдеп тұрыңдар.
6. Жас баланың күлкісін бер.
   Жас ананың ұйқысын бер.
   Жомарттың қолын бер.
   Жыртқыштың жолын бер.
   Қыздың қылығын бер.
   Судың тұнығын бер.
   Асаудың арынын бер.
   Түнгі оттың жарығын бер.
   Асқар таудың пандығын бер.
   Бұлбұл құстың таңғы үнін бер.
   Даланың жазықтығын бер,
   Гүлдің нәзіктігін бер!
   Теңіздің тереңдігін бер.
   Қыранның көрегендігін бер.
   Ердің көңілін бер,
   Бүркіттің өлімін бер!
   Лашынның жүрегін бер,
   Нағыз достың тілегін бер!
   Мәңгі-бақи ажырамас
   Шын ғашықтың білегін бер!
7. Күнің шуақты болсын,
   Көлің суатты болсын.
   Қонысың өрісті болсын,
   Еккенің жемісті болсын.
   Жұлдызың ағаңда болсын,
   Құндызың жағаңда болсын.

Жарың жібектей болсын.
Арың түлектей болсын.
Өнерің өрлей берсін.
Өмірің төрлей берсін!

8. Дастарқаныңнан дәм кетпесін,
Көңіліңнен сән кетпесін.
Ұрпақ, ұлыс аман болып,
Өміріңнен мән кетпесін!

9. Жаз келіп көңілің жай болсын.
Көргенің шаттық той болсын.
Абзал досың көп болсын,
Берген батам сол болсын!

10. Жақсымен жанасып жүр,
Жарлыға қарасып жүр.
Шалқудың шамасын біл,
Ақ-қараның арасын біл.

11. Тілегің қабыл болсын,
Әрбір нәрсеңе әзір болсын.
Кеткеніңді келтіріп,
Кемтігіңді толтырып,
Бақ дәулетті нәсіп етсін!

12. Өркенің өссін.

13. Бастарыңа бақ берсін,
Не берсе де нақ берсін!
Қырда жүрген Қызырды
Үйлеріне ап келсін!
Қарындарың тоқ болсын,
Қайғыларың жоқ болсын.
Шүпірлеген үйіңде
Балаларың көп болсын!

14. Оң жағыңа қарасаң,
Алтыннан терек орнасын.
Сол жағыңа қарасаң,
Күмістен терек орнасын.
Еш жамандық болмасын,
Аман болсын мал-басың.
Қызыр болсын жолдасың.
Дастарқан байлығын берсін,
Деніңнің саулығын берсін!

15. Абырой бер, аман сақта,
Оттан, судан сақта.
Тілсіз жаудан сақта.
Күле кіріп,
Күңірене шыққан дұшпаннан сақта.
Жаман-жәлеп әйелден сақта.
Нақақтан салған бәледен сақта.

16. Ел шеті жаусыз болсын,
Ел іші даусыз болсын.
Өрісің көкті болсын,
Қонысың құтты болсын.
Алақаның берекелі болсын,
Жүрген жерің мерекелі болсын.
Достарың басып жүрсін,
Дұшпаның сасып жүрсін.
Өмір-бақи осындай көңілді бол.

17. Дос болып, қас болғаннан сақта.
Арамнан жиналған кәдеден сақта.
Желіккен жеңгеден сақта.
Пәле әкелер теңгеден сақта.
Қыдыр қолдасын,
Басыңа бақыт орнасын!

18. Атаңның иықтысы бол,
Анаңның сүйіктісі бол.
Халқыңа қадірі асқан
Мәртебесі биік кісі бол!

19. Өрісің кеңейсін.
Ат жалын тартып мініп,
Халқыңның қамын жегейсің.
Тілеуіңді беріп,
Бағыңды ашсын.

20. Тәңір жарылқасын.
Кімді жарылқаса,
Соның жағында қылсын.
Жақсының жанында қылсын,
Жаманның алдында қылсын.
Жортқанда жолың болсын,
Адассаң жолға салып жүрсін.
Мың бір бәле, жүз бір қатерден
Қағып жүрсін!
Айналып келіп ай мен жыл,
Аман-есен көруге жазсын!

Мини-разговорник

Наиболее употребительные в общении слова

Здравствуйте! Саламатсызба. Сәлеметсіз бе (*к женщине*). Аманба
Привет! Сәлем!
Добрый день! Қайырлы күн!
Добрый вечер! Қайырлы кеш!
Спокойной ночи Қайырлы түн
Как поживаете? Қалыңыз қалай?
Спасибо, хорошо Жақсы, рахмет
да ия
нет жоқ
есть бар
спасибо рақмет
будьте внимательны абайлаңыз
мне нужно маған… керек
до свидания сау болыңыз
счастливо бақытты бол

Выражение времени и места

когда? қашан?
где? қайда?
куда? қайда?
здесь осында, мұнда
там онда.
сегодня бүгін
вчера кеше
завтра ертең
утром таңертең
утро таң
после обеда түстен кейін
вечер кеш
вечером кешке
ночь түн
ночью түнде
который час? сағат қанша?
в котором часу, во сколько? сағат қаншада?
один час бір сағат
минута минут

Местоимения

я мен
ты сен
Вы сіз
он, она, оно ол
мы біз
вы сендер
Вы Сіздер
они олар
мой менің
твой сенің
его оның
наш біздің
ваш сендердің, сіздердің
их олардың
это бұл
тот ол, сол
все бәрі

Дни недели

понедельник дүйсенбі
вторник сейсенбі
среда сәрсенбі
четверг бейсенбі
пятница жұма
суббота сенбі
воскресенье жексенбі

Месяцы

январь қаңтар
февраль ақпан
март наурыз
апрель көкек
май мамыр
июнь маусым
июль шілде
август тамыз
сентябрь қыркүйек
октябрь қазан
ноябрь қараша
декабрь желтоқсан

В пути

аэропорт әуежай
центр города қаланың орталығы
туристическое бюро туризм бюросы
поликлиника емхана
больница аурухана
далеко ли? ұзақ па?
хорошая гостиница жақсы қонақ үй
одна комната бір бөлме
ресторан мейрамхана
вдвоем екеуіміз
кровать төсек
счет есеп

Торговля, пища

аптека дәріхана
рынок базар
магазин дүкен
сколько это стоит? бұл қанша тұрады?
это дорого бұл қымбат
это дешево бұл арзан
мне нравится маған ұнайды
мне не нравится маған ұнамайды
вода су
молоко сүт
сок шырын
чай шай
вино шарап
пиво сыра
лед мұз
хлеб нан
рис күріш
завтрак ертеңгі ас
обед түскі ас
ужин кешкі ас
мясо ет
курица тауық
баранина қой еті
рыба балық
телятина бұзау еті
конина жылқы еті. Қазы

Числительные

1 бір
2 екі
3 үш
4 төрт
5 бес
6 алты
7 жеті
8 сегіз
9 тоғыз
10 он
11 он бір
12 он екі
13 он үш
14 он төрт
15 он бес
16 он алты
17 он жеті
18 он сегіз
19 он тоғыз
20 жиырма
30 отыз
40 қырық
50 елу
60 алпыс
70 жетпіс
80 сексен
90 тоқсан
100 бір жүз
200 екі жүз
1000 бір мың
100 000 бір жүз мың
1 000 000 бір милион
1 000 000 000 бір милиард
156 бір жүз елу алты

Казахский алфавит на латинской основе, существовавший с 1929 по 1941 год

Алфавит 1929–1941 гг.	Современные соответствия букв
A	А
Ə	Ә
B	Б
C	Ш
Ç	Ж
D	Д
E	Е
F	Ф
G	Г
ɔ	Ғ
H	Һ
I	И, Й
J	І
K	К
L	Л
M	М
N	Н
Ṇ, ŋ	Ң
O	О
Ө	Ө
P	П
Q	Қ
R	Р
S	С
T	Т
U	У
Ŭ	Ұ
V	В
X	Х
Y	Ү
Z	З
Ь	Ы

Как переписываться в Интернете на казахском языке

Известно, что, используя современный казахский алфавит, в Интернете переписываться невозможно. Текст при этом или не получится, или доходит до адресата в сильно искаженном виде, что затрудняет его понимание. Для того чтобы переписываться на казахском языке по Интернету, вполне можно использовать латинское письмо. Ниже предлагается такой алфавит, в котором к латинским буквам не прибавлены особые знаки. Автор пользуется им в переписке с казахами.

Буквы казахского алфавита	Латинские буквы для Интернета
А	a
Ә	a, a’
Б	b
В	v
Г	g
Ғ	g
Д	d
Е	e
Ж	c
Ё	jo
З	z
И	yj, ij
Й	j
К	k
Қ	q
Л	l
М	m
Н	n
Ң	n’
О	o
Ө	o, o’
П	p
Р	r
С	s
Т	t
У	uw, w

Ұ	u
Ү	u, u'
Ф	f
Х	x
Һ	h
Ц	ts
Ч	ch
Ш	sh
Щ	shsh
Ъ	
Ы	y
І	i
Ь	'
Э	e
Ю	ju
Я	ja

Различие письменностей стран, где проживают казахи, не позволяет им переписываться через Интернет, используя ту письменность, которая используется в данном государстве (кириллица, латиница, арабское письмо). В Интернете, как известно, используется в основном латинский алфавит.

Ниже дано предложение, как приспособить латинский алфавит для письма на казахском языке в Интернете. Буквы кириллицы, которые не употребляются в казахском языке, несмотря на их включение в казахский алфавит, в Интернете не требуют передачи в латинице.

Ниже даны краткие орфографические правила. Их можно легко и быстро выучить. Закон гармонии звуков в этом помогает.

Буква *к* в казахском языке употребляется в мягких словах. Буква *қ* — в твердых словах. Например: *керек* нужно, *кәмпит* конфета — *қазақ* казах, *азық* продовольствие и т.п., которые соответственно надо писать латинскими буквами: *kerek*, *ka'mpit* — *qazaq*, *azyq*. Распространенное написание в твердых словах буквы *k*: *kazakh* вместо *qazaq*, *Kazakhstan* вместо *Qazaqstan* — абсурд, идущий по традиции от буквальной транслитерации русских написаний слов: *казах*, *Казахстан*, а не посредством передачи подлинных казахских слов *қазақ*, *Қазақстан*. При транслитерации казахских слов надо исходить из казахского оригинала, а не от форм слов, передаваемых в третьих языках. В соответствии с казахскими оригиналами, например, последние два слова надо писать латинскими буквами соответственно: *Qazaq*, *Qazaqstan*, как это было принято в период латиницы для казахского языка.

Образцы написания казахских текстов в латинице: *Men keshe senimen telefonmen sojlese almadym, sebebi — awyldan u'jge tuwysqandar kelip, solarmen birge basqa cerde boldym.* Я вчера не смог поговорить с тобой по телефону, поскольку из аула приехали родственники и я был в другом месте. *Bugin keshte sen qajda bolasyn'*? Где ты будешь сегодня вечером? *Erten' coldasyn'men colygasyn' ba?* Завтра ты встречаешься с товарищем?

Ни один алфавит в мире сам по себе не может передавать все звуки устного языка. Тут приходит на помощь орфография, регулирующая правила правописания слов.

В казахском алфавите для Интернета предлагается ввести знак, применяемый в международной транскрипции для обозначения мягкости (апостроф — ') для передачи трех гласных букв современного алфавита — *ә*, *ө*, *ү*, которые соответственно можно обозначать латинскими буквами — *a'*, *o'*, *u'*.

Апостроф следует употреблять и для обозначения одного казахского специфического согласного *ң* — *n'*.

Буква *g* будет обозначать две буквы современного алфавита: *г* и *ғ*, которые с научной точки зрения фонематически не противопоставлены, поскольку не употребляются в одинаковой позиции и могут быть обозначены одной буквой: қағаз — *qagaz* 'бумага', кеше — *keshe* 'вчера'.

Для обозначения буквы кириллицы *ш* вполне применимо латинское буквосочетание *sh*, также как для обозначения *ч* — *ch*, для обозначения *ц* — *ts*. Подобные сочетания применяются в ряде языков, использующих латинское письмо.

В передаваемых латинскими буквами словах *qun (құн)* 'стоимость', *kun (күн)* 'день', *koz* 'глаз' одинаковая буква *u* обозначает произнесение разных звуков: в одном случае — твердо *(qun)*, в других случаях — мягко *(kun, koz)*, поскольку индикатором в указанных словах выступают согласные буквы *q* (твердый звук) и *k* (мягкий звук).

Также нет необходимости обозначать мягкость во вторых слогах противопоставленных слов: *orys* 'русский — *oris* 'пастбище', *sogys* 'война' — *sogis* 'выговор (наказание)', поскольку индикаторами твердости и мягкости в этих словах выступают гласные *y* (твердый звук) — *i* (мягкий звук). Однако при нейтральных звуках в отношении твердости и мягкости необходимо обозначать мягкость апострофом: *tur* 'стоит' — *t'ur* 'вид, цвет'; *sal* 'плот' — *s'al* 'чуть'. Но если к слову *tu'r* прибавить аффикс принадлежности *i*, то знак мягкости — апостроф снимается, поскольку в слове появился индикатор мягкости и надо писать *turi* 'его вид'.

В словах с мягкими звуками *е*, *і*, *к*, *г* нет необходимости прибегать к обозначениям мягких гласных с апострофом. Например, можно писать *әкел* — *akel* вместо *a'kel*, поскольку в слове имеются два мягких звука: *k*, *e*; *көрдім* — *kordim* вместо *ko'rdim*, *cugirdi* вместо *cu'girdi*, так как в словах имеется мягкий гласный *i*; надо писать *torde* вместо *to'rde*, поскольку в слове имеется мягкий гласный *e*, и т.д.

Буква *u* в современном казахском алфавите передает следующие сочетания звуков: *i+й*, *ы+й*, поэтому она требует в латинице написания их как соответствующих сочетаний букв: *тиын* — *tyjyn*, *жина* — *cyjna*; *киім* — *kijim*.

Буква *y* в современном алфавите передает согласный звук *w*, а также сочетания гласного и согласного: *ұ+w*, *ү+w*. В латинице их следует давать соответствующим образом: *w*, *uw*, *u'w*: *тау* — *taw*, *жуын* — *cuwyn*, *куә* — *kuwa*. Апостроф в одном слове ставится только один раз, указывая на мягкость слова.

Қазақша-орысша сөздік ✦ Казахско-русский словарь

А

абайла- быть осторожным
абақты тюрьма
абыржы- беспокоиться
абыржымастан спокойно
абырой честь, совесть
абыройлы авторитетный, уважаемый
аға старший брат
ағай дядя
ағайын братья, родственники
ағар- белеть
ағарт- белить
ағат необдуманный
ағаш дерево
ағым течение
ағыт- расстёгивать
адал честный, чистый
адалдық(ғ) честность
адам человек
адамгершілік(г) гуманность, человечность
адас- заблуждаться
адақта- завершить
адамзат человечество
адамшылық(ғ) благородство
адым шаг
адымда- шагать
адыр бугор, холм
адырай- таращить глаза
адыраспан лекарственная трава
ажал смерть
ажар цвет лица, облик
ажарлы красивый, миловидный
ажарсыз некрасивый
ажуа насмешка
ажырас- разойтись, разводиться
аз мало, немного
аз- худеть, пасть (морально)
азагүл венок
азамат гражданин
азаматтық гражданство
азап муки, мучение
азат свободный, вольный
азаттық(ғ) свобода
азғыр- совращать, подстрекать
азсын- считать за малое
азу коренной зуб
азық(ғ) продукт, продовольствие
азық-түлік(г) продовольствие
ай луна, месяц
айбар грозный вид
айғақ(ғ) свидетель, понятой, доказательство
айда- гнать, погонять
айдар чуб, прядь, рубрика
айдау ссылка
айдын зеркало воды
айқай крик, шум
айқайла- кричать
айқас- сталкиваться, сражаться
айқасу столкновение, сражение
айқын ясный
айқындама позиция
айла хитрость, уловка
айлакер хитрец, хитрый
айлық(ғ) месячный, зарплата
аймақ(ғ) регион, край
айна зеркало
айнал- крутиться
айнала вокруг, окружающая среда
айналайын милый, голубушка (ласкательное слово)
айналдыр- вращать, вертеть, превращать
айналым оборот
айналыс обращение, обходной
айналыс- заниматься (чем-то)
айны- отказываться от; тошнить
айран простокваша, кислое молоко
айрыл- лишиться
айрықша особ(енн)о
айт- говорить, сказать
айтпақшы кстати
айтыс состязание в песнях
айуан животное

айықтырғыш вытрезвитель
айыл подпруга
айып(б) вина
айыпақы штраф
айыпкер обвиняемый, подсудимый
айыпты виновный
айыр вилы, раздвоенный
айырбас мена, обмен
айырма разница, различие
айық(ғ)- рассеиваться, проясняться, выздоравливать
айғыз грязь, грязные пятна
ак(ғ) белый
ак(ғ)- течь, протекать
акбөкен сайгак
аҡжүрек добрый, добродушный
ақиқат истина
аккөңіл добрый, чистосердечный
аккy лебедь
аккyба светлый, русоволосый
ақпан февраль
акпейіл простодушный
акса- хромать
ақсақ хромой
ақсақал старший,
уважаемое лицо
акселеу ковыль
ақтал- оправдаться
ақтар- шарить, рыться
ақша деньги
ақы плата
ақыл ум, разум
ақылдас- советоваться
ақылды умный, толковый
акымак(ғ) дурак, глупый
ақын акын, поэт
ақырын медленно, тихо
ақырғы конечный, последний
ал ну, итак, а
ал- брать
ала пегий
алабуға окунь
алакөлеңке сумерки
алақай! ура!
алакан ладонь
алақол нечестный
алаң площадь
алаңғасар рассеянный
алапес проказа
аласа низкий
аласта- изгонять
аласұр- метаться, кидаться
алауыз вражда, недружный
албырт задорный
алға вперёд
алғы передний, первый
алғыс благодарность
алғысөз предисловие
алда впереди
алда- обманывать
алдан заранее
алдан- быть обманутым
алдандыр- забавлять
алданыш забава, утешение
алдына (в)перед
алдында впереди
алқым горло
алқын- запыхаться
алма яблоко
алөкпе воспаление лёгких
алпыс шестьдесят
анық ясный, очевидный
анықта- выяснять, уточнять
анықтама справка
аң зверь
аңғал неосмотрительный, неосторожный
алпысыншы шестидесятый
алтау шестеро
алты шесть
алтыбақан качели
алтылық шестерка
алтын золото
алтыншы шестой
алуан разнообразный
алыс далёкий, дальний
амал способ
аман благополучный, невредимый
аманат поручение, залог
амандас- здороваться
ана мать
анайы грубый
анау тот
ант клятва, присяга
антала- окружать, напирать
аңқау наивный
аңса- жаждать

аңшы охотник
апа старшая сестра, мать
апай тётя
апан яма, берлога
апар- отнести, отвезти
апат стихийное бедствие, катастрофа
апатай тётенька, тётушка
апта неделя
ар совесть, честь
ара пила, пчела, середина
араз враждебный
араздық неприязнь, ссора
арала- обходить
аралас- смешиваться, принимать участие
арам нечистый, неискренний
арасан минеральный источник
арба телега
арба- соблазнять, обольщать, гипнотизировать
арбиған неуклюжий
ардакта- прославлять, почитать
арғы дальний, тот
ардақты уважаемый
ар жақ(ғ) другая сторона
арзан дешёвый, дёшево
арқа спина
арқала- носить на спине
арқылы по, через, посредством
арлан самец хищного животного
арлан- считать унизительным для себя
арман мечта
арна русло
арна- посвящать, предназначать
арпа ячмень
арпалыс столкновение, агония
арсалан- быть благодушным
арсыз бесчестный
арт зад
арт- навьючивать
артқы задний, последний
артық(ғ) лишний, излишек, лучше
артықшылық(ғ) преимущество
аруана одногорбая верблюдица
арша можжевельник
аршы- очищать
арыз заявление
арын натиск, порыв
арыстан лев
арық(ғ) канава, арык
арық(ғ) худой, тощий
ас пища, еда
ас- вешать, перевалить, пройти
аса очень, слишком
аса- есть, кушать
асау необузданный
асқабақ(ғ) тыква
асқазан желудок
асқақ(ғ) возвышенный, надменный
аскар (тау) высокая гора
асқын- обостриться
аспан небо
аспап(б) инструмент
астана столица
астар подкладка
астау корыто
асты нижняя часть
астық(ғ) зерно, хлеб
астыртын тайком, секретно
асхана столовая
асығыс срочно, спешно
асық(ғ) альчик
асық(ғ)- торопиться спешить
асыл породистый, благородный
асылында по сути
асыранды приёмный, домашний
асыра- кормить, содержать
ат лошадь, конь
ат- стрелять, бросать
ата дед
атақ(ғ) звание, слава
атақты знаменитый, знатный
аталас родственник
атал- называться, именоваться
атау наименование
атқар- исполнять, выполнять
атқыш (меткий) стрелок
атта- перешагивать
аттан- отправляться
аттас тёзка
атырап(б) окрестность
атыс стрельба, перестрелка
ау сеть, невод
ау- сваливаться
ауа воздух
ауа райы погода
аудан район

аудар- переворачивать, переводить
аударма перевод
ауқат пища, богатство
ауқымды масштабный
аулақ(ғ) дальше, даль
аумақ(ғ) величина, размер
ауна- переворачиваться с боку на бок, валяться
ауру болезнь, заболевание
аурухана больница
аусыл ящур
ауыз рот
ауыздық(ғ) удила
ауызша устно
ауыр тяжёлый, трудный
ауыр- болеть
ауыс- поменяться
ауыстыр- обменивать
аһ ах
аш голодный
аш- открывать
аша подпорка, вилы
ашаршылық(ғ) голод
ашу гнев
ашытқы закваска, дрожжи
ашық(ғ) открытый
ашықауыз ротозей
аю медведь
ая лоно
ая- жалеть, щадить
аяз мороз
аяқ(ғ) нога, конец; посуда
аяқта- закончить
аялда- задерживаться
аялдама остановка
аян ясный, явный
аянышты жалкий
аяу жалость
аяусыз безжалостно

Ә

әбден вполне, совершенно
әбігер хлопоты, беспокойство
әдеби литературный
әдебиет литература
әдебиетші литератор
әдейі умышленно, нарочно
әдемі красивый, изящный
әдеп(б) воспитанность
әділ справедливый
әдіп(б) кайма
әдіс метод
әжептеуір приличный (не малый)
әжім морщина
әзіл шутка
әзір готовый
әзірге пока
әзірлік(г) подготовка
әйел женщина
әйнек(г) стекло
әйтпесе иначе, в противном случае
әке отец
әкел- принести, привезти
әкет- унести, увезти
әкімшілік администрация
әл сила
әл-ауқат благосостояние
әлбетте конечно, разумеется
әлгі тот, упомянутый
әлдекім кто-то, некто
әлек(г) возня, суета
әлем мир, вселенная
әлеумет общество, публика
әлпеште- лелеять, заботиться
әлі до сих пор, пока
әліппе букварь, азбука
әмір приказ, распоряжение; эмир
әне вот
әнұран гимн
әншейін просто, так себе, попусту
әнші певец
әңгіме разговор, рассказ
әпер- подавать
әп-сәтте тут же, моментально
әрбір каждый, всякий
әрекет действие
әрең еле-еле, едва-едва
әрине конечно
әркім каждый, всякий,
әрі туда, дальше
әрқайсы каждый
әрқашан всегда
әрі-бері туда-сюда
әріп(әрпі) буква

әсем прекрасный
әсер впечатление
әскер воин, войско
әскери военный
әсіресе особенно, в особенности
әтеш петух
әттеген-ай! какая жалость! увы!
әуен напев, голос
әуелгі первоначальный
әуелде вначале
әуес любитель, любопытный
әуре пустая возня
әшекей украшение
әшекейлі украшенный
әшкереле- разоблачать

Б

ба ли (вопросительная частица)
баба прадед
баға цена
бағана столб
бағана недавно
бағдарлама программа
бағыт направление
бадырай- выпучиться
бадырайт- таращить
бадырақ(ғ) пучеглазый
бажа свояк
бай богатый, богач
байғыс бедняга
байқа- замечать, наблюдать
байқау смотр
байла- связывать
байлам связка
байланыс связь
байлық(ғ) богатство
байрақ(ғ) штандарт
байсалды спокойный, серьёзный
байтақ(ғ) обширный
байтал кобылица-трёхлетка
байы- богатеть
байырғы исконный
бақ(ғ) счастье
бақ(ғ)- смотреть, ухаживать
бақа лягушка
бақташы пастух
бақыла- контролировать
бақылау контроль
бақыраш ковш
бақыр- орать, реветь
бақ(ыт)/бахыт счастье
бал мёд
бала ребёнок, мальчик
балапан птенец
балдақ(ғ) костыль
балдыз свояченица, шурин
балдыр водоросль
балқыт- плавить
балқаймақ(ғ) сливки, сметана
балмұздақ(ғ) мороженое
балта топор
балта валет
балташы плотник
балтыр икра ног
балшық(ғ) глина, грязь
балық(ғ) рыба
балықшы рыбак
балқы- плавиться
балға молот(ок)
балғашы молотобоец
бап уход, статья
баптан- ухаживать за собой
бар есть, имеется
бар- пойти, ехать туда
барла- разведывать
барлық(ғ) весь, все, всё, вся
бармақ(ғ) большой палец
барынша во весь опор
бас голова, глава, начало, начальный
бас- наступать, давить, печатать
басқа другой, иной
баскар- управлять
басқарма правление
басқаша иначе
басқы первый, начальный
басқыш ступенька
бас мақала передовая статья
баспа издательство
баспана укрытие
баспасөз печать, печатная продукция
баспахана типография
баста- начинать
бастама зачин, почин
бастапқы начальный

бастау начало, источник
бастауыш начальный, подлежащее
басты основной, главный
бастық(ғ) начальник
басшы руководитель, глава
басшылық(ғ) руководство
басылым издание
басымдық(ғ) приоритет
бат- тонуть, погружаться
батпақ(ғ) болото
батыл смелый, отважный
батыр герой
батыс запад
бау сноп; шнур
баулы- приучать, воспитывать
бауыр печень
башамай палец ног
баяғы давнишний
баянда- докладывать
баяндама доклад
баяндамашы докладчик
баянды твёрдый, постоянный
баяу медленный, медленно
бәйбіше старшая жена, госпожа
бәйге скачки, приз
бәйтерек(г) чинар
бәлкім возможно
бәрі все
бәсеке, конкуренция
соперничество
бедел авторитет
бедеу бесплодная
без железа
безгек(г) малярия
без- отрекаться
бейқам беспечный
бейбіт мирный
бейбітшілік мир
бейнет муки, страдание
бейсенбі четверг
бейтарап нейтральный
бейхабар неосведомлённый
бейшара бедняга
бекем крепкий, прочный
бекер напрасно, зря
бекі- укрепляться
бекіт- укреплять, заверять, утверждать
бел хребет, поясница
белбеу пояс
белгілі известный
белгі знак, признак
белсенді активист, активный
бер- давать
бертінде недавно
берік(г) крепкий, прочный
бес пять
бесеу пятеро
бесік колыбель, люлька
бесінші пятый
бет лицо, страница
бидай пшеница
бие кобыла
биле- танцевать, плясать; править
биыл в этом году
биік(г) высокий, высота
биязы изящный, ежный
бой рост
боқ(ғ) помёт
бойдақ(ғ) холостой
бойлы рослый
бол- быть
болат сталь
болды хватит, достаточно
болжал предположение
болжам гипотеза
болжама версия
болмыс бытие, быль
болымды утвердительный
болымсыз отрицательный
болыс волостной управитель
болыс- поддержать, заступаться
бор мел
боран буря, буран
бордақы откармливаемый на убой
борсық(ғ) барсук
борыш долг
бос пустой, свободный, порожний
боса- освободиться
босаға порог, косяк двери
босан- разрешиться
босаң расслабленный
бостандық(ғ) свобода
бота верблюжонок
бояу краска
бөге- загораживать
бөгет плотина

бөдене перепёлка
бөкен антилопа
бөле двоюродный брат и сестра по линии матери
бөл- делить, разделять
бөлме комната
бөлік часть
бөлім отдел, часть
бөлімше подразделение
бу пар
бу- завязывать
бума связка
бурыл чалый
буын сустав, слог
бұз- портить, разрушать
бұзау телёнок
бұйра кудрявый, курчавый
бұйрық(ғ) приказ
бұйыр- приказывать
бұқ- нагибаться
бұқа бык
бұқара масса людей
бұ(л) это
бұлақ(ғ) родник, источник
бұлбұл соловей
бұлға- махать, помешивать
бұлғын соболь
бұлдан- важничать
бұлжымас незыблемый
бұлыт облако, туча
бұр- поварачивать
бұра- крутить
бұршақ(ғ) горох; град
бұрыл- поворачиваться
бұрым коса (волосы)
бұрын раньше, прежде
бұрынғы прежний
бұрыс поворот
бұрыш угол
бұт бедро, пах
бүгелек(г) овод
бүгін сегодня
бүйрек(г) почка
буйі тарантул
буйір бок, сторона
бүкіл все, вся, весь
бүк(г)- сгибать
бүкір горбатый
бүрге блоха
бүркіт беркут, орел
бүршік(г) бутон, почка растения
бүтін целый, весь
былай так
былға- пачкать
былтыр в прошлом году
былық(ғ) беспорядок, хаос, путаница
бытыра дробь
бытыра- разойтись
біз шило; мы
біздің наш
біл- знать
білікті знаток, специалист
біліктілік(г) компетенция
білім знание
білімді знающий, образованный
бір один
бірінші первый
бірауыздан единогласно
бірақ но, однако
бірге вместе
бірдеме что-то
бірден-бір единственный
бірегей унитарный
біресе... біресе то... то...
біреу один, кто-то, некто
біржолата совсем, окончательно
бір күні однажды
бірнеше несколько
біртұтас единый
бірыңғай одинаковый, однородный
біт- кончаться, завершиться
бітім согласие, перемирие, соглашение
бітіс- примиряться, договориться

Г

гуле- шуметь
гуіл гудение, свист (ветра)
гүжіл шум-гам
гүл цветок
гүлбақша цветник
гүлде(н)- цвести
гүлшоқ(ғ) букет
гүрсіл грохот, гул
гүріл рев, грохот

Ғ

ғажап(б) чудесный, удивительный
ғалам мир, вселенная
ғалым учёный
ғана лишь, только
ғарыш космос
ғасыр век
ғафу ет- прощать, извинять
ғашық(ғ) влюбленный
ғұрып(ғұрпы) обычай
ғылми научный
ғылым наука

Д

да и (союз)
дабыл барабан
дағды привычка, навык
дайын готовый
дайында- готовить
дайындық(ғ) подготовка
дақ(ғ) пятно
дала степь, поле, пространство вне дома
далбаса чепуха, болтовня
дамбал штаны
дамы- развиваться
дана штука, экземпляр
дана мудрый, гениальный
даңқ слава
даңғыл проспект, проторённый (путь)
дарынды способный
дастан поэма
дастарқан скатерть
дау спор, тяжба, раздор
дауыл буря
дауылпаз буревестник
дауыс голос
дәл точно, как раз
дәлел довод, доказательство
дәм вкус
дән зерно
дәнекер припой, связь, посредник
дәнеке ничто
дәптер тетрадь
дәреже уровень, степень
дәрі лекарство
дәрігер врач
дәстүр традиция
дәу великан
дәуір период, эпоха
дегенмен однако, тем не менее
дейін до
дем дыхание
демалыс отдых
деме- поддерживать
демеу поддержка
демеуші спонсор
демікпе одышка
денсаулық(ғ) здоровье
деңгей уровень
дербес самостоятельный
дерек данные
дереу быстро, моментально
дерт болезнь
дос друг
достық(ғ) дружба
дөнежін самка-трёхлетка
дөрекі грубый
дөң возвышенность
ду шум
думан шумиха
дұрыс правильный
дұшпан враг, неприятель
дүбір топот
дүдамал сомнительный
дүйсенбі понедельник
дүкен лавка, магазин
дүние мир, вселенная
дыбыс звук
дым сырость, влага

Е

ебдейлі ловкий
ебдейсіз неуклюжий
ебелек(г) перекатиполе
егде пожилой
егемен суверенный
егемендік(г) суверенитет
егер если
егіз двойня, близнецы

егін посевы
егінші земледелец, хлебороб
еден пол
едәуір значительный, порядочно
ежелгі древний
ежелден испокон веков
ежеле- читать по буквам, по слогам
езу угол рта, губы
ек(г)- сажать, сеять, прививать
екпін ударение, порыв
екі два
екінші второй
ел страна, население
елбасы президент
елеулі заметный, значительный
елорда столица
елтаңба герб
елтірі шкурка ягнёнка
елу пятьдесят
елуінші пятидесятый
елші посол
елұран гимн
елік(г) косуля
ем лечение
ем- сосать
емен дуб
емес не (отрицание)
емле правописание, орфография
емтихан экзамен
емхана лечебница, поликлиника
емшек(г) женская грудь, сосок
емші лекарь, врач
емізік(г) соска
ен метка на ухе животных
енгіз- вводить, включать
ендеше следовательно, в таком случае
енді теперь
ендігәрі в следующий раз
ене свекровь, теща
енжар равнодушный
енші доля
ең самый
еп(б) ловкость, гибкость
епті ловкий, гибкий
ер мужчина, муж, герой
ер седло
ереже правило, положение
ерекше особенно
ересек(г) взрослый
ер жет- взрослеть (о мужчине)
еркек(г) мужчина, самец
еркін свободный, вольный
ерлік(г) храбрость, мужество
ермек(г) забава, развлечение
ернеу борт, край
ерсі неуместный, странный
ерсілі-қарсылы взад-вперёд
ерте рано
ертегі сказка
ертеде в старину
ертең завтра
ер- следовать за…
ері- таять
ерік(еркі) воля, свобода
ерін губа
ес память
ес- вить
есек(г) осёл
есен благополучно
есеп(б) счёт, отчёт
есепте- считать
есепші счетовод, счётчик
ескек(г) весло
ескер- помнить
ескерт- напоминать
ескерту примечание
ескі старый, ветхий
ескіше по-старинному
естелік(г) воспоминание
есті благоразумный
есік(г) дверь
есім имя
есімдік(г) местоимение
есімше причастие
есіт- слышать
ет мясо, мышцы
ет- делать
етік сапог
етікші сапожник
егіс залог (грамм.)
етістік глагол
ешбір никакой
ешкі коза
ешкім никто
ештеме ничего

Ж

жабағы шерсть весенней стрижки; жеребёнок до года
жабайы дикий, простой
жабдық(ғ) оборудование
жабдықта- снабжать
жабық(ғ) закрытый
жабыс- прилипать
жабысқақ(ғ) липкий
жаға воротник, берег
жағалас- драться
жағармай горючее
жағдай положение, обстановка
жағымды положительный, приятный
жаз лето
жаз- писать
жаза наказание
жаздыкүні летом
жазу письмо
жазушы писатель
жазым несчастный случай
жазғытұрым весна
жай просто
жайлан- устроиться
жайлау летовка
жайна- блестеть, расцветать
жайпақ(ғ) плоский
жайша просто, так себе
жақ(ғ) щека, лицо, сторона
жақ(ғ)- жечь
жақсы хороший
жақсылық(ғ) добро, благо
жакша скобки
жақында недавно, скоро
жал грива
жала клевета
жала- лизать
жалау флаг
жалақор клеветник, кляузник
жаланаш голый
жалгер арендатор
жалғыз одинокий, единственный
жалкау лентяй, лодырь
жалпы общий
жалтақ(ғ) боязливый, уклончивый
жалтыр блестящий
жалын пламя
жама- латать
жаман плохой
жамау заплата
жанжал ссора, скандал
жаңадан снова
жаңалық(ғ) новость, новизна
жаңаша по-новому
жаңашыл новатор
жаңа новый
жаңбыр дождь
жаңғақ(ғ) орех
жаңсақ(ғ) ошибочный
жап(б\у)- закрывать
жапырақ(ғ) лист
жар обрыв
жар- раскалывать, рассекать
жарас- мириться, подходить
жарияла- обнародовать, провозгласить
жарқын светлый
жарлық(ғ) указ, распоряжение
жарма крупа
жарна взнос
жарнама афиша, объявление
жарық(ғ) свет, щель
жарым половина
жарыс соревнование, состязание, конкурс
жас молодой, слеза; лет
жаса- жить, создавать
жасанды искусственный
жастан- положить под голову
жастық(ғ) подушка; молодость
жасыл зелёный
жасыр- скрывать
жат чужой
жатақхана общежитие
жатта- зубрить, выучить наизусть
жаттығу упражнение
жаттық(ғ)- упражняться
жат- лежать
жатыр матка
жатырқа- чуждаться
жау враг
жау- падать (об осадках)
жауап(б) ответ
жауапкер/жауапты ответственный
жаулап ал- завоевать
жаулас- враждовать
жауын дождь

жаһан вселенная
жаһандандыру глобализация
жаяу пеший, пешком
жәбір притеснение, угнетение
және и, ещё
жәрдем помощь, пособие
же- кушать, есть
жедел скорый, экстренно, срочно
жеделдет- ускорять
жезде зять
жек(г)- запрягать
жеке отдельный, личный
жекеше единолично, особо, единственное число
жексенбі воскресенье
жел ветер
желке затылок
желкен парус
желтоқсан декабрь
желін вымя
желіс рысь (аллюр лошади)
жем корм
жемсау зоб
жеміс плод, фрукты
жең рукав
жең- побеждать
жеңге жена старшего брата
жеңіл лёгкий
жер земля
жергілікті местный
жер жузі весь мир
жет- догонять
жетпіс семьдесят
жетпісінші семидесятый
жеті семь
жетік(г) сведущий, знаток
жетім сирота
жетінші седьмой
жи- собирать
жиен племянник, дети сестёр
жиналыс собрание
жи(на)- собирать, убирать
жинақ(ғ) сборник
жирен рыжий
жиын собрание, толпа
жиі часто
жоба проект, набросок
жоғалт- терять
жоғары вверх, высоко
жоғарғы верховный
жой- уничтожать
жоқ(ғ) нет, отсутствующий
жол дорога, путь
жолаушы путник, пассажир
жолбарыс тигр
жолдас товарищ, попутчик, спутник
жолдау послание
жомарт щедрый
жон плато
жон- стругать
жоңқа щепка, стружка
жоңышқа клевер
жорға иноходец
жорт- трусить
жорық(ғ) поход
жоспар план
жота хребет
жөн направление, правильно
жөнде- ремонтировать
жөнінде о, про
жөргек(г) пелёнка
жөтел кашель
жу- мыть, стирать
жуа дикий лук
жуан толстый
жуас кроткий, смирный
жуырда недавно, скоро
жуық (ғ) близкий
жұқа тонкий
жұл- рвать
жұлдыз звезда
жұлқы- дёргать, рвать
жұлын спинной мозг
жұма пятница
жұм- закрывать
жұмбақ(ғ) загадка
жұмсақ(ғ) мягкий
жұмыр округлый
жұмыртқа яйцо
жұмыс работа
жұп пара
жұрт люди, общественность
жұт падёж скота
жұт- глотать
жүген узда
жүгері кукуруза

жүде- худеть
жүз лицо
жүз сто, сотня
жүз- плавать
жүзік(г) перстень, кольцо
жүзім виноград
жүйе система
жүйке нерв
жүк(г) груз, багаж
жүн шерсть
жүр- ходить, ходит
жүрек(г) сердце
жық(ғ)- валить
жыл год
жыла- плакать
жылға русло
жылан змея
жылдам быстро, скоро
жылқы лошадь
жылқышы табунщик
жылы тёплый, тепло
жырт- рвать
жыртық(ғ) рваный
жыртқыш хищник
жібек(г) шёлк
жібер- посылать
жігіт парень, молодой человек
жік(г) шов, стык
жіңішке тонкий
жіп(б) нитка, верёвка

З

зайырлы светский
зақым повреждение, увечье
заман эра, время
замандас современник
зат вещь, вещество, предмет
заң закон
зауыт завод
зая напрасно, зря
зәр яд
зәру нужда, нужный
зәулім высокий,
зергер ювелир
зерек(г) понятливый
зиян вред, ущерб, убыток
зират кладбище
зор огромный
зорға едва-едва, насилу
зындан темница

И

игер- освоить
игі добрый
игілік(г) добро
ие хозяин
иек(г) подбородок
икем склонность, умение
ине игла, иголка
инелік(г) стрекоза
инфрақұрылым инфраструктура
ит собака
итбалық(ғ) тюлень
итмұрын шиповник
ишара намёк
иық(ғ) плечо
іс запах
іске- нюхать

К

кәзір сейчас
кәрі престарелый
кәрілік(г) старость
кәсіп(б) промысел
кәсіподақ(ғ) профсоюз
кәсіпорын предприятие
кебек(г) отруби
кеп(б)- сохнуть
кебір чёрствый
кедей бедный, бедняк
кедергі препятствие
кездес- встречаться
кезек(г) очередь, смена
кезең период
кейде иногда
кейбір некоторый
кейін назад
кекеш заика
кексе пожилой
кекірік(г) отрыжка

кел- приходить
келесі следующий
келешек(г) будущее
келте короткий
келін сноха, невестка
келіс- договориться
келісім соглашение, договор
кем меньше
кеме судно, корабль
кемеңгер гений, мудрый
кемпір старуха
кен рудник
кендір конопля
кене клещ
кенет вдруг
кенже самый младший из детей
кенші рудокоп
кең широкий
кеңес совет, совещание
кеңес- советоваться
кеңей- расширяться
кеңсе контора, офис
кеңсірік(г) переносица
кеңірдек(г) трахея, горло
кеп(б\у)- сохнуть
кептір- сушить
кепіл порука
кербез щеголь, франт
керек(г) нужно, надо
керемет чудо
керуен караван
кері назад, обратно
кес- резать
кесе чашка, пиала
кесек(г) кусок, кирпич
кесел болезнь
кеспе лапша
кесте таблица, узоры
кесіртке ящерица
кет- уходить
кеш вечер, поздно
кеш- проходить
кеше вчера
кешке вечером
кешір- прощать, извинять
ки- одевать
киіз кошма, войлок
киік(г) джейран
киім одежда
көз глаз, око
көзқарас взгляд
көзілдірік(г) очки
көк(г) небо, синий, зелёный; трава
көкек(г) апрель
көкек(г) кукушка
көктамыр вена
көктем весна
көкірек(г) грудь
көмек(г) помощь, подмога
көне древний, старый
көң навоз
көңіл душа, настроение
көп(б) много
көпес купец
көпше множественное число
көпір мост
көпір- бахвалиться
көр- видеть
көркем красивый, художественный
көрме выставка
көрнекті видный, известный
көрнекі наглядный
көрпе одеяло
көрсет- указывать, показывать
көртышқан крот
көрші сосед
көрік(г) кузнечный мех
көрік(көркі) красота
көрікті красивый
көрініс вид, внешность
көсе безбородый
көсем вождь
көсеу кочерга
көтер- поднимать
көтеріліс восстание
көш кочёвка
көш- кочевать, переселяться
көше улица
көш-қон переселение
көшір- копировать, переводить
көшірме копия, выписка
куә свидетель
куәлік(г) свидетельство
күбі маслобойка, чан
күдік(г) сомнение
күз осень

күздігүні осенью
күзен хорёк
күзет- охрана, охранять
күй- гореть
күйе сажа, моль
күйеу жених, муж
күкірт сера, спички
күл зола, пепел
күл- смеяться
күлкі смех
күмән подозрение, сомнение
күміс серебро
күн солнце, день
күнара через день
күнә вина, грех
күнбатыс запад
күнбағыс подсолнух
күнбойы целый день
күнібұрын заранее
күнде ежедневно
күнде- завидовать
күндес соперник, завистник
күндіз днём
күншығыс восток
күң рабыня
күңгірт тусклый, затемнённый
күрделі сложный
күре- чистить лопатой
күрек(г) лопата
күрес- борьба, бороться
күре тамыр артерия
күш сила
күшті сильный
күй мелодия, кюй
күй- гореть
кілем ковёр
кілт ключ
кім? кто?
кіндік(г) пуп
кір грязь, грязное бельё
кір- входить
кіргіз- ввести, дать войти
кірпі ёж
кірпік(г) ресница
кіріс вход
кіріс- приступить
кіріспе введение, вступление
кісі человек
кітап(б) книга
кішкене маленький
кішкентай маленький
кіші младший
кішіпейіл скромный

Қ

қабаған злая (*о собаке*)
қабақ(ғ) веко
қабат слой, пласт, этаж
қабы- стегать
қабырға ребро, стена
қабық кора
қабыр могила
қабілет способность
қадам шаг
қадір уважение
қадірлі уважаемый
қажет необходимо
қажы хаджи паломник в Мекку
қажы- уставать, утомиться
кажырлы настойчивый
қаз гусь
қаз- копать
қазан котёл
қазан октябрь
қазымыр придирчивый
қазық(ғ) кол
қазір сейчас
қай? который?
қайғы печаль, скорбь, горе
қайда? где? куда?
қайдан? откуда?
қаймақ(ғ) сливки, сметана
қайрақ(ғ) точильный брусок
қайсар упорный
қайсы? который?
қайт- возвращаться
қайта опять, снова, обратно
қайта құру перестройка
қайтар- возвращать
қайшы ножницы; против
қайшылық(ғ) противоречие
қайызғақ (ғ)перхоть
қайық(ғ) лодка
қайын родня жены или брат мужа

қайың берёза
қайыр сұраушы попрошайка
қайыршы попрошайка, нищий
қайыс ремень
қақ стоячая вода
қақ(ғ) стучать
қақпа ворота
қақпақ(ғ) крышка
қақпан капкан
қал оставаться
қала город
қала выбирать, желать
қалай? как?
қалайы алюминий, олово
қалам ручка
калампыр гвоздика
қалдық(ғ) остаток
қалқан щит
қалқы плавать на поверхности
қалта карман
қалып(б) колодка, форма
қалың густой
қам забота
қамал крепость, укрепление
қамшы плеть, нагайка
қамыс камыш
қамқор покровитель, опекун
қан кровь
қанат крыло
қанағат удовлетворение
қандай? какой?
қандала клоп
қанжар кинжал
қант сахар
қанша сколько
қаңқа скелет
қаңтар январь
қап(б) мешок
қап(б\у)- кусать
қап! эх!
қапшық мешочек
қар снег
қара чёрный
кара- смотреть, глядеть
қарағай сосна
қарағанда судя по
қаражат средства
қарай к, на
қарай- чернеть
қарақат чёрная смородина
қаралы траурный
қараңғы тёмный
қарапайым простой, скромный
қарар решение, указ
қарасан чёрная оспа
қарауыл караул, охрана
қараша ноябрь
қарға ворона
қарғы ошейник
қария старец
қарқын темп
қарлығаш ласточка
қарсы (на)против
қарт старик, старый
қарыз долг, заём
қарын живот
қарындас младшая сестра мужчины
қас враг
қас бровь
қасқа лысый
қасқыр волк
қасық(ғ) ложка
қатал жестокий
қатаң твёрдый, строгий
қатар ряд
қате ошибка
қатты твердый, громкий, сильный, очень
қатынас отношение
қатынас қағаз официальное письмо
қатысты относящийся
қаулы постановление
қауын дыня
қауіп(қаупі) опасность
қауіпсіздік безопасность
қаш крест
қаш- убегать
қашан? когда?
қашау долото
қаһар гнев
қаһарман герой
қимыл движение
қина- мучить
қират- разрушать
қисық(ғ) кривой
қиын трудный
қи- вырезать

қиял мечта, фантазия
қияр огурец
қобди ящик
қоғам общество
қожа хозяин
қоз- возбуждаться
қозға- двигать
қозғал- двигаться,
қозы ягнёнок
қой овца
қой- ставить, класть
қойма склад
қойшы пастух, чабан
қойын пазуха
қол рука
қола бронза
қолайлы удобный
қолайсыз неудобный
қоламта горячая зола
қолбасшы полководец
қолғабыс поддержка
колдан- применять
қолжазба рукопись
қолтық(ғ) подмышки
қолхат расписка
қолөнер ремесло
қомағай прожорливый
қон садиться, ночевать
қонақ(ғ) гость
қондырма надстройка
қоныш голенище
қоңыз жук
қоңыр коричневый
қоңырау звонок, колокол
қосаяқ(ғ) тушканчик
қор фонд
қора двор, загон
қораз петух
қорған крепость, укрепление
қорған защищаться
қорғаныш опора, защита
қорғасын свинец
қорқақ(ғ) трус
қорқыныш страх
қорқыт пугать
қорлық(ғ) муки, унижение
қорша окружать
қорық(ғ) заповедник
қорық бояться
қорыт заключать
қорытынды вывод, заключение
қос добавить
қосымша добавка, приложение
қотыр чесотка
қош прощай
қою густой
қоян заяц
қу хитрый
қу гонять
қуат энергия
қулық(ғ) хитрость
қуыс пустота, выем
құбылыс явление
құда сват
құдағи сваха
құдық(ғ) колодец
құжат документ
құймақ(ғ) оладьи
құйрық(ғ) хвост
құйын вихрь, смерч
құқық(ғ) право
құла падать
құлақ(ғ) ухо
құлақтандыру объявление
құлын жеребёнок
құлып(құлпы) замок
құм песок
құмыра кувшин
құмырсқа муравей
құн стоимость
құндыз выдра
құп(б) согласие
құр сухой
құр строить
құрал инструмент
құрам состав
құрбан жертва
құрбы сверстник, друг
құрға сохнуть
құрғақ(ғ) сухой
құрмет почёт, уважение
құрметті почетный
құрсау обруч
құрылыс строительство
құры исчезать
құрық(ғ) петля

құрылық(ғ) материк
құс птица
құса тоска
құшақ(ғ) объятие
қыдыр гулять
қыз девушка, девочка, дочь
қызар краснеть
қызмет служба
қызметкер служащий
қызыл красный
қызылша свёкла, корь
қызық(ғ) интересный
қызыр счастье
қыл волос
қыл- делать
қылмыс преступление
қыли косой (глаз)
қылыш сабля, шашка
қылық(ғ) поступок
қымбат дорогой
қымыз кумыс
қыңыр кривой
қыр хребет
қыр- истреблять, брить
қырағы зоркий, бдительный
қыран сокол
қырау иней
қырғауыл фазан
қырқаяқ(ғ) сороконожка
қырқүйек(г) сентябрь
қырқыншы сороковой
қырман ток (зерна)
қырық(қырқы) сорок
қырық (қырқ) стричь
қырықтық(ғ) ножницы для стрижки овец
қыс зима
қыс сжимать, давить
қысқа короткий
қысқасы короче, вкратце
қысқаша коротко
қысқы зимний
қысқыш клещи, плоскогубцы
қыстау зимовье
қысым давление, зажим
қысыр яловая
қышқыл кислота, кислый
қыш кирпич
қышы- чесаться
қышыма чесотка

Л

лай глина, мутный
лайық(ғ) подходящий
лақ(ғ) козлёнок
лақап(б) молва, слух
лақап ат псевдоним
лактыр бросать, кидать
лас грязный
лау подвода
лашық(ғ) лачуга
лезде мигом, очень быстро
лоблы тошнить
лықит наполнять через край
лық толы полный до отказа

М

мағлумат сведения
мағына значение
мазмұн содержание
май жир, масло, мазь
маида мелкий
майдан площадь, фронт
майла мазать (жиром)
майлы жирный
маймыл обезьяна
мақал пословица
мақала статья
мақсат цель
мақта хлопок
мақта хвалить
мактан хвалиться
мақтаныш гордость
мақұл ладно
мал скот
малшы пастух
маман специалист
мамық(ғ) пух
мамыр май
мансап(б) карьера
маңғаз важный
маңдай лоб
маныз содержание, значение
маңызды значительный, важный
маңыра блеять
маржан коралл

марқа ягнёнок раннего окота
марқұм покойный
маса комар
масақ колос
масқара срам, позор
масыл обуза
маусым июнь; сезон
машық(ғ) навык
мәдени культурный
мәдениет культура
мәдениетті культурный
мәжбүр вынужденный
мәжіліс заседание
мәлім известный
мәлімдеме заявление
мәлімет сведение
мән значение смысл
мәңгі вечный
мәпеле лелеять
мәре цель, финиш
мәселе проблема, вопрос
мәселен например
мәтел поговорка
медеу опора, надежда
мезгіл время
мейлі пусть
мейман гость
мейрам праздник
мейір благосклонность
мейірім милость
мекеме учреждение
мекен адрес, местожительство
мектеп(б) школа
мемлекет государство
мен я
менікі мой
меншік(г) собственность
менің мой
мең родинка
меңгер овладеть
мерген стрелок
мереке торжество
мерзім срок
меруерт жемчуг
мешеу отсталый
мешкей обжора
мең родимое пятно
ми мозг
мойыл черёмуха
мойын шея
мол обильный
мола могила, мавзолей
момын кроткий, смирный
моншақ(ғ) бисер, бусы
мөлдір прозрачный, чистый
мөлшер размер
мөңіре мычать
мөр печать
мұғалім учитель
мұз лёд
мұқият аккуратно
мұқтаж нужда
мұнай нефть
мұнара башня, вышка
мұнда здесь, сюда
мұндай такой
муң печаль, горе
мұра наследие
мұражай музей
мұрап(б) мираб (*специалист по воде*)
мұржа труба
мұрт усы
мұрын нос
мұхит океан
мүгедек(г) инвалид
мүдде интерес
мүлде совершенно
мүжі обгладывать
мүйіз рог
мүлік(мүлкі) имущество
мүмкін возможно, вероятно
мүмкіндік(г) возможность
мүше член
мылтық(ғ) ружьё
мылқау глухонемой
мынадай такой
мына(у) это
мырза господин, щедрый
мырыш цинк
мыс медь
мысал пример, басня
мысық(ғ) кошка
мықты сильный
мың тысяча
мін садиться
мінбе трибуна

міндет обязанность
міне вот
мінез характер, нрав
мінездеме характеристика

Н

нағашы родственник по матери
нағыз настоящий
надан невежда
нажағай молния
назар внимание
найза пика, копьё
найзағай молния
налы горевать, кручиниться
намыс честь
нан хлеб
нан верить
нар одногорбый верблюд
наразы недовольный
нарық(нарқы) цена, стоимость
нарықтық рыночный
нас грязный, неряха
насихат пропаганда
науқан кампания
науқас болезнь, больной
наурыз март, праздник Нового года
нақақ безвинно
нашар слабый
нақ точно, как раз
нақты конкретный
нәзік(г) нежный, тонкий
нәпсі желание, похоть
нәр влага, сок
нәресте младенец, дитя
нәрсе вещь
нәтиже результат
не? что?
негіз основа
негізгі основной
негізді обоснованный
негізінен в основном
неліктен? отчего?
немене? что?
немере внук
немесе или
немқұрайды безразлично
несие долг
неше? сколько?
нешінші? который?
нешеу? сколько?
ниет намерение
ноқта недоуздок
нөсер ливень
нұр луч
нұсқа образец экземпляр
нұсқа указывать
нұсқау указание
нүкте точка
нысана мишень
нығыз плотный
нық крепкий
ніл синька

О

о ох
обал грех
обыр ненасытный
оған ему, ей
одағай междометие, грубый
одақ союз
ожар дерзкий
ожау ковш
озат передовой
оз обгонять
ой мысль; впадина
ой выдалбливать
ойла думать, мыслить
оймақ(ғ) напёрсток
ойна играть
ойран разрушение
ойшыл мыслитель
ойын игра
оқ(ғ) пуля, стрела
оқта текте иногда
оқу учёба
оқулық(ғ) учебник
оқушы ученик
оқы читать, учить
оқытушы преподаватель
ол он, она, оно
олай так
олжа добыча

олқы неполный
омбы сугроб
омырау грудь
омыртқа позвоночник
омыр- отламывать
он десять
онан оттуда, от неё, от него
онда там
ондық(ғ) десятка
онша столько, не очень,
оншалықты настолько
оныншы десятый
оң правый
оңай лёгкий
оңға направо
оңтүстік(г) юг
опа пудра
оппа вязкий, топкий
ор обрыв, ров
ор косить, жать
ора заворачивать
орак(ғ) серп, коса
оралман возвращенец, переселенец
орам моток, свёрток
орамал платок
орасан колоссальный
орман лес
орманшы лесник
орнат устанавливать
орта середина, среда
ортак(ғ) компаньон, общий
орталық центр(альный)
ортаншы средний
орташа в среднем
орын место
орынбасар заместитель
орында выполнять
орындал быть выполненным
орындық(ғ) стул, сиденье
ос резать, полоснуть
осал слабый
осы это
осылай так
осындай такой
осындайда в таких случаях
осынша столько
от огонь; трава
ота полоть
отағасы старший в семье
отан родина, отечество
отандас соотечественник
отыз тридцать
отызыншы тридцатый
отын дрова, топливо
отыр сидеть, сидит
оһ ох
оян- просыпаться, пробуждаться

Ө

өгіз вол
өжет настойчивый, разбитной
өз свой
өзара между собой
өзге другой, иной
өзгер изменяться
өзгерт изменять
өзгеше особенный
өзек(г) сердцевина
өзен река
өзі он сам
өзімшіл эгоист
өйткені потому что, ибо
өкпе лёгкие; обида
өкше пятка
өкіл представитель
өкілетті полномочный
өкілеттік(г) представительство
өкімет власть
өкін сожалеть
өл умирать
өлексе падаль
өлең песня
өлке край, регион
өлше мерить
өлшем мера, измерение
өлі мертвый
өлім смерть
өмір жизнь
өн вырастать
өндір производить
өндіріс производство, промышленность
өнеге пример, образец
өнер искусство, ремесло
өнерпаз мастер искусства

өнім продукция
өң цвет
өңге другой
оңде исправлять, обрабатывать
өңеш пищевод
өңірлік региональный
өр подъём
өр плести, вставать
өрескел грубый
өркеш горб верблюда
өрле подниматься
өрлеу подъём
өрт пожар
өріс простор
өс расти
өсім доход, прибыль
өсімдік(г) растение
өсіп-өркендеу благополучие
өт желчь, жёлчный пузырь
өт проходить
өте очень
өткел брод, переправа
өткіз провести, пропустить
өткір острый
өтін просить
өтініш просьба
өш враждебный
өш гаснуть

П

пайда польза, прибыль
пайдалан использовать
пайдалы полезный, выгодный
пайдасыз бесполезный
пана приют, защита
панала приютиться
паң надменный
пара взятки
парық(парқы) различие, отличие
пәле беда
пәлен такой
пән учебный предмет
перде занавес
перзент сын, дитя
пері ангел
пұл деньги
пұшпақ(ғ) шкура ног зверя
пыс наскучить
пысық(ғ) деловой, шустрый
пысықта повторять
пышақ(ғ) нож
пікір мнение
піл слон
піс созревать, свариться
піскен зрелый
пісір варить
піш кроить, резать
пішен сено

Р

рақат блаженство
рақым милость
рас правдивый
рахмет спасибо
рәсуа ет мотать, транжирить, портить
ренжі обижаться, огорчаться
ресми официальный
рет порядок
ретте упорядочить
реттік порядковый
рең цвет, вид
рух дух
рухани духовный
рұқсат разрешение

С

саба бурдюк
саба бить, колотить
сабақ(ғ) урок; стебель
сабақтас одноклассник, союзник
сабалақ(ғ) лохматый
сабын мыло
сабыр терпение
сағат часы
садақ(ғ) лук (оружие)
саз болото
саза наказание
сай овраг, лощина
сайла- избирать
сайлау выборы

сайран гуляние
сақ(ғ) осторожный
сақал борода
сақар поташ
сақау заика
сақина кольцо
сақтан остерегаться
сал плот
сал класть
сала отрасль, разветвление
салақ(ғ) неаккуратный, неряха
салқын прохладный
салмақ(ғ) тяжесть
салт нрав, обычай
салт атты всадник
салтанат торжество
салық(ғ) налог
самай висок
сан число; ляжка
сана считать
санақ(ғ) перепись, статистика
санау исчисление
саңырау глухой
сап(б) рукоятка, строй (*воен.*)
сапа качество
сапар путешествие, поездка
сапыр переливать
сараң скупой
сарапшы эксперт
сары жёлтый
сарқырама водопад
сат продавать
саты лестница
сау здоровый
сау доить
сауат грамота
сауда торговля
саусақ(ғ) палец
сауық(ғ) веселье
сауық(ғ) выздоравливать
сауыншы доярка
сауыт сосуд, посуда, кольчуга
сахна сцена
саяз мелкий, неглубокий
саясат политика
саяси политический
саяхат путешествие
сәби младенец, дитя
сәбіз морковь
сәйкес соответствующий
сәл немножко, чуть
сәлем привет
сәлемдеме гостинец
сәрсенбі среда
сәт удача
сәуле луч, сияние
сәуір апрель
себебі потому что
себеп(б) причина
сегіз восемь
сегіздік восьмёрка
сегізкөз поясница
сегізінші восьмой
сез чувствовать
сезім чувство
сейсенбі вторник
сексен восемьдесят
сексенінші восьмидесятый
сексеуіл саксаул
секір прыгать
семіз упитанный, жирный
сен ты
сен- верить, доверять
сенбі суббота
сенбілік(г) субботник
сенімді верный, надёжный
сенің твой
сең лёд на реке
сеп(б) сеять
септеу склонение
сергек(г) бодрый
серт клятва
серуен прогулка
серік(г) спутник, попутчик
сең льдина
сила дарить
сипа гладить
сипат внешность
сипатта описывать
сирақ(ғ) голень
сирек(г) редкий
сиыр корова
сия чернила
сияқты похожий, подобный
соғыс война
содыр озорник
соз тянуть, растягивать
сой резать

сойыл дубина
сок(ғ) бить, ударять
соққы удар
соқыр слепой
со(л) тот, та, то
сол левый
сол увядать
солай так
солақай левша
солтүстік(г) север, северный
сом рубль (*устар.*)
сонда да тем не менее, всё же
сондай такой
сондықтан поэтому
сонымен таким образом
сонша столько
соң конец, после, потом
соңғы последний
соңыра позже
сорлы несчастный, бедняга
сорпа бульон
сөгіс выговор, порицание
сөз слово
сөздік(г) словарь
сөзсіз безоговорочно
сөйле говорить
сөйлем предложение
сөйлес разговаривать
сөйтіп таким образом
сөн гаснуть
су вода
сурет рисунок
сусар куница
сусын напиток
суыр сурок
суық(ғ) холод, холодный
сұйық(ғ) жидкий
сұлу красивый
сұлы овёс
сұр серый
сұра спрашивать
сұрақ(ғ) вопрос
сұрау вопрос
сұңқар сокол
сұңғақ рослый
сүз бодать
сүй целовать, любить
сүйек(г) кость
сүйел бородавка
сүлік(г) пиявка
сүр вести
сүргі рубанок
сүрт вытирать
сүрін спотыкаться
сүт молоко
сүңгі копьё
сүңгі нырять
сыбыс шёпот, молва
сыз сырость
сыз чертить
сызғыш линейка
сызда ныть
сызу черчение
сызық(ғ) черта, линия
сыйлық(ғ) подарок, премия
сылбыр вялый, меланхоличный
сылтау предлог, причина
сым проволока
сын критика, внешность
сына клин
сынап ртуть
сынақ(ғ) испытание
сынық(ғ) осколок, обломок
сыпайы вежливый
сыпырғыш веник, метла
сырғанақ(ғ) каток
сырғауыл жердь
сырқат болезнь
сырнай гармонь
сырт внешность
сыя чернила
сіз вы
сілем остаток
сілте- махать
сіңлі младшая сестра женщины
сірə вероятно, по-видимому

Т

таба сковорода
табан подошва
табанды стойкий, устойчивый
табақ(ғ) блюдо, тарелка
табиғат природа
табиғи естественный
табыс заработок, достижение
таға подкова

тағы дикий, ещё
таз плешивый
таза чистый
тазы борзая собака
тай годовалый жеребёнок, стригун
тай скользить
тайлақ(ғ) годовалый верблюжонок
тайыз мелкий, неглубокий
тайынша годовалый телёнок
так(ғ) прикреплять
тақа каблук
тақия тюбетейка
тақта доска
тал ива, дерево
тал уставать
талай много, не раз
талап(б) стремление
талақ(ғ) селезёнка
талас спор
талда обсуждать, анализировать
талқыла обсуждать
талпақ(ғ) коренастый
там здание
там капать
тамақ(ғ) пища, еда
тамақ горло
таман к, до, ближе
тамаша прекрасный
тамшы капля
тамыз август
тамұқ(ғ) ад
тамыр корень
тан не признаваться
танау ноздря, морда
таны узнавать
танымал знакомый, известный
таныс знакомый
таныс знакомиться
таң рассвет, заря
таң завязывать, перевязывать
таңба знак, метка
таңдай нёбо
таңда выбирать
таңдаулы отборный
таңертең утром
тап(б) класс (*полит.*)
тап(б\у)- находить
тапал низкий
тапсыр поручать
тапсырма задание, поручение
тар узкий, тесный
тара рассеиваться
таразы весы
тарақ(ғ) расчёска, гребёнка
тарам разветвление
тарамыс дратва, сухожилие
тарау глава, раздел
тарих история
тарихи исторический
тарихшы историк
тарт тянуть
тары просо, пшено
тас камень
тасбақа черепаха
таста бросать
тасы переносить, перевозить; переливаться через край
тасымал перенос, перевозка
тасқын поток, наводнение
тат пробовать
тату дружный, мирный
тау гора
таутеке горный козёл
тауық(ғ) курица
таяқ(ғ) палка
тәжірибе опыт
таян опираться
таяныш опора
тән тело
тәрбие воспитание
тәрбиеле воспитывать
тәртіп(б) дисциплина
тәсіл способ, приём
тәтті сладкий, вкусный
тәуелді зависимый
тәуелсіз независимый
тәулік(г) сутки
тәуір хороший
тегін бесплатный
тез быстро, скоро
тезек(г) кизяк
тек полка
тек только
теке козёл
тексер проверять
теледидар телевизор

темекі табак
темір железо
теміреткі лишай
тентек баловень
тең равный
теңге тенге (*валюта Казахстана*)
теңдік(г) равенство, равноправие
тене сравнивать
теңіз море
теп(б\у)- лягать
тепе-тең равный
тер пот
тер собирать
терезе окно
терек(г) тополь
терең глубокий
терле потеть
тері кожа, шкура
теріс неправильный
тес сверлить, продырявить
тескіш сверло
ти трогать, касаться
тиын копейка
тиін белка
тиіс до́лжно, следует
тиіс придираться
тиянақ(ғ) опора
тоғыз девять
тоғыздық девятка
тоғызыншы девятый
тоз изнашиваться, рассеиваться
тозақ(ғ) ад
тозаң пыль
той пир, свадьба, праздник
той насытиться
ток(ғ) сытый
токсан девяносто
тоқта остановиться
тоқы ткать
тоқылдақ(ғ) дятел
тоқым потник
тол наполняться
толқы волноваться
толқын волна
тон шуба
тона грабить
тоң мерзлота
тоң замерзать
топ(б) группа, толпа
топтас собираться
топтасу консолидация
тор сетка
торай поросёнок
торғай воробей
тос ждать
тот ржавчина
төбе холм, крыша, потолок, темя
төбет кобель
төз терпеть
төзім терпение
төк(г) выливать
төл приплод
төле платить
төлқұжат паспорт
төмен низко, вниз
төр почётное место
төраға председатель
төрайым председательница
төркін родители и родственники женщины
төрт четыре
төртінші четвертый
төс грудь, наковальня
төсе стелить
төсек постель
төте прямой
төтенше чрезвычайный
ту знамя
тура прямой
туралы о, про
ту рожать, родиться
туғыз порождать
туша годовалая коза
туысқан родня
тұз соль
тұзақ(ғ) петля, силки
тұзда солить
тұмсық(ғ) морда, рыло, клюв
тұр стоять
тұрақ(ғ) стоянка, жильё
тұрақты постоянный
тұрақтылық(ғ) стабильность
тұрғы точка зрения, план
тұрмыс быт, жизнь
тұт держать
тұтас сплошной
тұтқа ручка

түбір пень, корень
түбіт козий пух
түгел целиком
түйме пуговица
түйсік(г) ощущение, восприятие
түйін/түйіс узел
түкір плевать
түкірік(г) плевок
түлкі лиса
түн ночь
түне ночевать
түп(б) низ, дно
түр вид
түс цвет, масть; полдень; сновидение
түс поступать; слезать
түсік выкидыш
түсін понимать
түсінікті понятный
тығыз плотный
тығын пробка
тық совать, втыкать
тым очень, чересчур
тыныс передышка, дыхание
тыныш тихий, спокойный
тырма грабли
тырмала работать граблями
тырна журавль
тырна царапать
тырнақ ноготь, коготь
тыш испражняться
тышқан мышь
тың свежий; целина
тында слушать
тыс вне
тіз нанизывать
тізбек цепь, вереница
тізгін повод(ок)
тізе колено
тізім список
тік прямой, отвесный
тік шить, сажать
тіке прямой
тіл язык, пленный
тіл разрезать
тіле желать, просить
тілек желание
тілші корреспондент, языковед
тінті обыскивать
тіпті даже, совсем
тірі живой
тіріл оживиться, воскресить
тіс зуб, щипцы, клещи
тісте кусать

У

у яд
уайым тоска, грусть
уак мелкий, мелочь
уакиға событие, происшествие
уақтылы вовремя
уақыт время
улы ядовитый
уәде обещание
уәкіл представитель, уполномоченный
уыз молозиво
уыс горсть

Ұ

ұғым понятие
ұдаиы всегда, постоянно
ұза удаляться
ұзақ(ғ) далёкий, долгo
ұзын длинный
ұйқы сон
ұйтқы закваска
ұйым организация
ұйыт заквасить, объединять
ұқса быть похожим
ұқсас похожий
ұқсастық(ғ) сходство
ұл сын
ұлт нация
ұлтан подошва
ұлтарақ стелька
ұлтаралық межнациональный
ұлы великий
ұлы выть
ұмыт забывать
ұн мука
ұр бить, колотить
ұран призыв, лозунг
ұрла воровать

ұрпақ потомство, поколение
ұры вор
ұрыс ссора, драка
ұсақ мелкий
ұсқын внешность, вид
ұста кузнец, мастер
ұста поймать, держать
ұстаз учитель, педагог
ұстара бритва
ұсын предлагать
ұсыныс предложение
ұш летать
ұшқын искра
ұшқыш лётчик
ұя гнездо
ұял стыдиться
ұят стыд(но)

Ү

үгінді опилки
үз рвать
үздік(г) отличный, передовой
үзеңгі стремя
үзік(г) обрыв чего-то
үзіл обрываться
үзіліс перерыв
үзінді отрывок
үй дом
үй собирать в кучу
үйрек(г) утка
үйрен научиться
үйір табун, косяк; любитель, привязанный
үйір крутить
үйірме кружок
үк(г) растирать, молоть
үкімет правительство
үлгі образец
үлгір успевать
үлес доля
үлес поделиться
үлкен большой
үміт надежда
үн голос, звук
үнемі всегда, постоянно
үңгір пещера
үр лаять
үрей страх
үстеу наречие, добавка
үш три
үшеу трое
үшкіл треугольный
үштік(г) тройка
үшін для, ради
үшінші третий

Х

хабар весть, сообщение
хабаршы вестник
халық(халқы) народ
халықаралық международный
хат письмо
хаттамма протокол
хатшы секретарь

Ш

шабақ(ғ) мелкая рыба
шабан медлительный
шабуыл наступление
шағым жалоба
шақ(ғ) время, пора
шақ(ғ) высекать
шал старик
шал косить
шала половинчатый, недоделанный
шалбар брюки
шалғы коса
шам лампа
шама возможность
шана сани
шаң пыль
шаңғы лыжи
шап(б\у) рубить; косить; скакать
шапшаң быстро
шарт условие, договор
шаруа крестьянин
шаруашылық(ғ) хозяйство
шаршы квадрат
шат весёлый
шат путать
шаш волос головы

шаш разбрасывать
шебер мастер
шеге гвоздь
шейін до
шекара граница
шекте ограничивать
шектелген ограниченный
шелек ведро
шер печаль
шерт щёлкать
шет край, окраина
шетте отстраняться
шеш развязывать, решать
ши тростник
шие вишня
шикі сырой
ширақ(ғ) бодрый, проворный
шойын чугун
шоқпар дубина
шол осмотреть, обозревать
шолақ(ғ) куцый
Шолпан Венера
шолу обзор
шопан чабан, пастух
шор нарост
шорқақ(ғ) неумелый
шот тяпка, мотыга
шошқа свинья
шошы пугаться
шөбере правнук
іііөгір заноза
шөп(б) трава
шұға сукно
шыбық(ғ) прут
шыбын муха
шығын расход, трата
шыда терпеть
шыдам терпение
шыдамды терпеливый
шық(ғ) роса
шық(ғ) выходить
шымыр бодрый, бойкий
шын истинный
шындық(ғ) истина, правда
шынтақ(ғ) локоть
шыны стекло
шыныық(ғ) закаляться
шынында на самом деле
шың вершина горы
шырын сок, сладкий
шілде июль
шірі гнить
шірік(ғ) гниль

Ы

ыбырсу беспорядок
ыбырсыт захламлять
ығыс сторониться
ыдыс посуда
ыз сплетать, сшивать
ыза обида, злость
ызалан сердиться
ызғар холод
ызылда жужжать
ық(ғ) подветренная сторона
ық(ғ) идти по ветру
ықпал влияние
ықтимал вероятный
ықылық(ғ) икота
ылғал влага
ылғи всегда, постоянно
ым мимика
ымда намекать, желание
ымырт сумерки
ынсап(б) довольство
ынта стремление
нталан стремиться
ынтымақ (ғ) единство
ыңғай всякий; удобство
ыңғайлы удобный
ырғақ (ғ) ритм, колебание
ырғы прыгать
ырғыт бросать
ысқыр свистеть
ысқырық(ғ) свист
ыстық(ғ) горячий, жара
ыстықта чувствовать жару
ысыт нагревать

І

ібліс дьявол
із след
ізбасар преемник
ізгі добрый, благой

ізгілік(г) добро
изде искать
изденіс поиск
іздеу изыскание, поиски
іл вешать
ілгері вперёд
ілгіш вешалка
ілес следовать
ілік родительный падеж
ілік(г) успеть, застать
ілім учение
ілін попасть
ін нора
іні младший брат
інген верблюдица
інір сумерки
ірге угол, основание
іргелес соседний
іргетас фундамент
ірі крупный, большой
ірі разлагаться, гнить
ірімшік(г) творог, сыр
ірің гной
іс дело
іс-әрекет действие
істе делать
ісші работник
ісі опухать
ісік(г) опухоль
іш внутренность, живот
іш пить
ішек(г) кишка
ішкі внутренний
ішкіз поить
ішік(г) меховая шуба
ішімдік(г) напиток, спиртное
ішінде внутри

Я

я или, либо
яғни то есть
яки или, либо
япырмай! ах!

Русско-казахский словарь ✦ Орысша-қазақша сөздік

А

а (*союз*) ал, бірақ
абрикос өрік
август тамыз
автобиография өмірбаян
автограф қолтаңба
авторитет бедел
агитация үгіт
ад тозақ
администрация әкімшілік
азбука әліппе
аккуратный құнтты, ұқыпты
активный белсенді
альтернативный балама
анализ талдау
апрель көкек, сәуір
арбуз дарбыз, қарбыз
арена майдан, сахна
аренда жалдау
арендатор жалгер
арендовать жалда-
аэропорт әуежай

Б

баба қатын
бабочка көбелек
бабушка әже
багряный алқызыл
баловень тентек
баловство тентектік
баня монша
баранина қой еті
басня мысал
башня мұнара
бег жүгіріс
бегать жүгір
беглец қашқын
бегом жүгіре
бегство қашу
беда бәле
бедность кедейлік
бедный кедей, жарлы
бедствие апат
безопасный қауіпсіз
безопасность қауіпсіздік
безразличный селсоқ
без устали кажымай, талмай
белить ағарт
белка тиін
белый ақ
бельё ішкиім
бельмо көздің ақ шелі
берег жаға
бережливый ұқыпты, құнтты
берёза қайың
беречь сақта
бесплатно тегін
бесполезный пайдасыз
бешенство құтыру
биография өмірбаян
бить соқ, ұр
благо игілік
благодарить алғыс айт
благодаря арқасында
благосостояние әл-ауқат
бледнеть бозар
бледный боз, сұр
блеск жарқыл
блестеть жарқылда, жылтыра
блестящий жылтыр
блестяще тамаша
ближе жақынырақ
близкий жақын, жуық, таяу
блуждать адас
блюдо табақ
блюсти сақта, қорға
бобр құндыз
богатеть байы
богатство байлық

богатый бай
богатырь батыр
бодрость сергектік
бодрый сергек
боец жауынгер
бойкий өжет, өткір
бойня қасапхана
бок бүйір, жақ
болезнь ауру, науқас
болеть ауыр
болото батпақ, саз
болтун мылжың
больной ауру
большой үлкен
борец күрескер
борзая тазы
борода сақал
бороться курес
босиком жалаңаяқ
боязнь қорқу
бояться қорық
бранить урыс, сөк
браслет білезік
брат аға, іні
брать ал
бред сандырақ
брезгать жирен
бриться қырын
бровь қас
брод өткел
бродяга қаңғыбас, кезбе
бросать таста, лақтыр
брусок қайрақ
брызгать шашырат бүрк
бугор дөң
будить оят
будни жай күндер
будущий келешек
буква әріп
букварь әліппе
булавка түйреуіш
бумага қағаз
бывалый әккі, көп көрген
бык бұқа
быстро тез, жылдам
быт тұрмыс
бытие болмыс
быть бол

В

важный маңызды
валенки байпақ, пима
валить құлат
варить пісір, қайнат
вата мақта
введение кіріспе, кіргізу (*процесс*)
верх жоғары
вдали алыста
вдаль алысқа
вдвое екі есе
вдвоём екеуі, екеулеп
вдеть сабақта
вдова жесір әйел
вдовец жесір еркек
вдохновитель рухтандырушы
вдребезги кул-талқан
вдруг кенет(тен)
ведь ғой/қой
ведьма мыстан, албасты
вежливый сыпайы
везде барлық жерде
везти апар, әкел
век ғасыр
веко қабақ
великан алып, дәу
великий ұлы, зор
великолепно тамаша, өте жақсы
величина мөлшер, шама
веник сыпырғы
венок азагүл
вера сенім, наным
верблюд түйе
верблюдица інген, мая
верблюжонок бота, тайлақ
верёвка жіп
верить сен, нан
верно дұрыс
вернуть қайтар
вертеться айнал, дөңгелен
вертикально тік
верхний жоғарғы
верхом салт атты
вершина шың, төбе
вес салмақ
весёлый шат, көңілді
весело көңілді

весна көктем, жазғытұры
вести апар, жетекте
вестник хабаршы
весть хабар
весь бәрі, барлығы
весьма өте, аса
ветвь бұтақ, сала
ветер жел
ветхий көне, ескі
веха кезең, белгі
вечер кеш
вечером кешке
вечерний кешкі
вечером кешке
вечно мәңгі, ылғи
вешалка киімілгіш
вешать іл, ас
вещественный заттық
вещество зат
вещь зат, бұйым
взаимный өзара
взаймы қарызға
взвесить өлше-, (таразыға) тарт-
взгляд көзқарас
взлёт ұшып көтерілу
взлом бузу, сындыру
взнос жарна
взрослый ересек, естияр
взрыв жарылу
взрывать жар
взятие алу
взять ал
вид түр, түс, өң, көрініс
видать көр
вилка шанышқы
вина кінә
виноград жүзім
висок самай
вить иір
вихрь құйын
вклад салым, үлес
включать қос, енгіз
включительно қоса
вкратце қысқаша
вкрутую бітеудей
вкус дәм
вкусно дәмді, тәтті
влага ылғал, дым
владелец ие, қожа
влажный дымқыл, ылғалды
власть өкімет
влечение құмарлық, әуестік
влияние әсер, ықпал
вменить міндетте-, арт-
вместе бірге
вмиг лезде
вне тыс
внедрять енгіз
внезапно кенеттен, қапыдан
внести кіргіз, енгіз
внешний сыртқы
вниз төмен
внизу төменде
внимание зейін, назар
Внимание! Тыңдаңыздар!
внимательно ықыласпен
вничью тепе-тең
вновь жаңадан
внук немере
внутренний ішкі
внутрь іш, ішке
вовремя уақтылы
вода су
водить жетекте, жүргіз
водовоз су тасушы
водоворот жылым
водопад саркырама, құлама су
воевать соғыс
вождь көсем
воз жүк
возвратить қайтар
возвращаться қайт
воздух ауа
возиться әуелен
возле маңында
возможно мүмкін, ықтимал
возражать қарсы бол
возраст жас
воин әскер
вой улу
война соғыс
волк қасқыр, бөрі
волна толқын
волос шаш, қыл
воля ерік
вообще жалпы, сірә

вопрос сұрақ, мәселе
воробей торғай
ворон қара қарға
ворона ала қарға
воронка шұңқыр, ұра
ворота қақпа
воротник жаға
воск балауыз
воскресение тірілу
воскресенье жексенбі
воспаление қабыну, талаурау
воспитание тәрбие
воспитывать тәрбиеле
воспламенение тұтану, от алу
восстание көтеріліс
восстановить қалпына келтір
восток шығыс
восторг масаттану
восхваление мадақтау
вот міне
вперёд алға
впопыхах асығыста
врасплох абайсызда, кенеттен
временно уақытша
время уақыт, шақ
всеобщий жаппай, жалпы
всесоюзный бүкілодақтық
всё-таки дегенмен, солай болса да
вслух дауыстап
вставать тұр түрегел
встретиться кездес
встречать қарсы ал
всякий әрбір
вторник сейсенбі
входить кір
вчера кеше
вчерашний кешегі
вы сіз, сендер
выборы сайлау
вывих буын шығу
вывод қорытынды
выводить шығар, алып кет
выговор сөгіс
выгодный пайдалы, тиімді
выдающийся аса көрнекті
вызвать шақыр
выиграть ұт
выигрыш ұтыс
выйти шық
вынести шығар
выписка көшірме
выполнять орында, атқар
выразить айт, білдір
высокий биік
высота биіктік
выставка көрме
высший ең жоғарғы
вытрезвитель айықтырғыш
выть ұлы
выход шығу
выходить шық
выходной демалыс
вьюга бұрқасын
вязать байла, тоқы
вялый босаң
вянуть сол

Г

гадать бал аш, долбарла
галоп шоқырақ, текірек
гасить сөндір, өшір
гаснуть сөн, өш
гвоздь шеге
где? қайда?
гений дана, данышпан
герб елтаңба
герой батыр
гибель апат, жойылу
гимн елұран
главный басты
глагол етістік
гладить сыйпа, үтікте
гладкий тегіс, жатық
глаз көз
глина балшық, ылай
глобализация жаһандандыру
глотать жұт-
глотка тамақ, жұтқыншақ
глубина тереңдік
глубокий терең
глухой керең, саңырау
глядеть қара
гнать қу, қуала
гнев ашу, ыза

гнедой торы
гнездо ұя
гнилой шірік
гнить шірі
гнуть майыстыр
говорить сөйле
год жыл
годиться жара
годовалый бір жасар
годовой жылдық
голенище қоныш
голень сыйрақ
голова бас
голод аштық
голодать ашық(ғ)
голодный аш
голос дауыс
голосовать дауыс бер
голубь көгершін, кептер
голый жаланаш
гончая тазы
гора тау
гораздо анағұрлым
горб өркеш
горбатый бүкір, құныс
горбиться бүкірей
гордиться мактан
горе уайым
горевать уайымда
гореть жан, күй
горло алқым, тамақ
город қала
горох бұршақ
горсть уыс
гортань көмей, кеңірдек
горький ащы
горячий ыстық
господин мырза
гость қонақ
государственный мемлекеттік
государство мемлекет
готовить дайында, әзірле
готовый дайын, даяр
грабёж тонау, талау
гражданин азамат
грамота сауат, куәлік
граница шекара
грань шек, шет
гребень тарак
гребешок желбезек
греметь күркіре
греть жылыт, қыздыр
грех күнә
гриб саңырау құлақ
грива жал
гроб табыт
гроза нажағай
грозить қорқыт, сескендір
грозный сұсты, айбарлы
гром күн күркіреу
громкий қатты
громоздкий арбиған
грохот күрсіл
грош тиын
грубый дөрекі, тұрпайы, өрескел
грудь кеуде, емшек (*женская*)
груз жүк
грузовой жүк
группа топ
грусть мұң, қайғы
груша алмурт
грязь кір, балшық
губа ерін
губить бүлдір, құрт
гулять қыдыр
густой қою
гусь қаз
гусятина қаз еті
гуща ну, қалың, қою

Д

да иә
давать бер
давить бас
давление қысым
давний бұрынғы
давно бұрын, әлдеқашан
даже тіпті
далёкий алыс, қашық
дальше әрі қарай
данные мәлімет
дарить сыйла, тарт
давать бер
два екі

двадцатый жиырмасыншы
двадцать жиырма
дважды екі рет
дверь есік
двести екі жүз
двигать қозға-
движение қозғалыс
двое екеу
двойня егіз
двор қора, аула
дворец сарай
девушка қыз
девяносто тоқсан
дёготь қара май
дедушка ата, баба
деепричастие көсемше
дежурный кезекші
действие қимыл
действительный шын, ақиқат
декабрь желтоқсан
делать істе, жаса, ет
деление бөлу
деликатный сыпайы, әдепті
делить бөл, үлестір
дело іс
деловитый іскер
делопроизводитель іс жүргізуші
дельный тұрарлық
день күн
деньги ақша
дергать жұлқы
дерево ағаш
держать ұста
дерзнуть өжеттен
дёрн шым, қыртыс
дети балалар
детство балалық
дешёвый арзан
деятель қайраткер
деятельность қызмет
дикий жабайы, тағы
диктант жатжазу
дисциплина тәртіп, сабақ
длинный ұзын
для үшін
дневник күнделік
днём күндіз
дно түп
до дейін, шейін
добавить қос-
добавка қоспа, үстеме
добро игілік, жақсылық
добросовестный адал ниетті
добрый қайырымды, мейірімді
добыча олжа
доверие сенім
догадка болжал
договор келісім, шарт
дождь жаңбыр, жауын
дозор шолғын
доить сау
дойный сауынды
дойти жжет
доказательство дәлел
доказывать дәлелде
доклад баяндама
докладная записка баяндау хат
докладчик баяндамашы
документ құжат
долбить каша, ой
долг қарыз, борыш, несие
долгий ұзақ
должник борышты, қарыздар
должно тиіс, керек
должность қызмет, лауазым
долина аңғар
долото қашау
доля үлес, сыбаға
дом үй
домой үйге
дополнение қосымша, толықтауыш (*грамм.*)
допрос тергеу
допустить жібер, жол бер
дорога жол
дорого қымбат
дорогой қымбат(ты), бағалы
досада өкініш
доска тақта(й)
доспехи сауыт-сайман
достаточный жеткілікті
достать ал, тауып ал
достижение жетістік
достойный лайықты
достояние мал-мүлік, игілік
доступность қол жетерлік
доступный оңай, қолайлы

досуг бос уакыт
досыта тойғанша
досюда осыған дейін
доход табыс, кіріс
дочь қыз
доярка сауыншы
драгоценный қымбат, бағалы
дразнить мазақта
драка төбелес
дратва тарамыс
драть жырт, жұл
драться төбелес-
древний ежелгі
дремать қалғы, мүлгі-
дробь бытыра, бөлшек
дрогнуть тітіре
дрожать қалтыра
дрожжи ашытқы
дрозд пәттек
друг дос
другой басқа, бөтен
дружба достық дружный тату
дряхлый қаусаған
дуб емен
дубина шоқпар
дума ой
думать ойла
дурак ақымақ, есуас
дуть үр
дух рух
духи әтір, иіс май
душа жан
душить тұншықтыр
душный қапырық
дым түтін
дыня қауын
дышать демал
дядя аға
дятел тоқылдақ

Е

его оның, оны
еда ас, тамақ
единица бірлік
единогласно бірауыздан
единственный жалғыз, бірден-бір
единство бірлік
единый біртұтас
ёж кірпі
ежегодно жыл сайын
ежедневно күн сайын, күнде
ежемесячно ай сайын
езда жүріс
ему оған
енот жанат
если егер
естественный табиғи
есть (имеется) бар
есть (*глагол*) же
ехать бар, кел, жүр
ещё тағы

Ж

жаба құрбақа
жаворонок бозторғай
жадный сараң, тоиымсыз
жажда шөлдеу, аңсау
жалеть ая, есірке
жалить шақ(ғ)
жалкий аянышты
жалоба шағым
жаловаться наразы бол
жар шоқ, ыстық
жара ыстық
жарить қуыр
жаркий ыстық
жаркое қуырдақ
жатва ёгін ору
жвачка күйсеу
жвачка (резинка) сағыз
жгучий күйдіргіш
ждать тос, күт
жевать шайна
желание тілек
желать қалау, тілеу
железо темір
желток жұмыртқаның сарысы
желтуха сары ауру
жёлтый сары
желудок асқазан
желчь өт
жеманиться қылымсы-, пәлден-

жемчуг інжу
жена әйел, қатын
женатый үйленген
женитьба үйлену
жених күйеу
женщина әйел
жердь сырық
жеребёнок құлын
жеребец айғыр
жечь жақ(ғ), өрте
жертва құрбан
жесткий қатты
живой тірі
живот қарын, іш
животноводство мал шаруашылығы
животное айуан
живьём тірілей
жидкий сұйық
жизнь өмір
жир май
жирный майлы, семіз
житель тұрғын
жить өмір сүр, жаса
жук қоңыз
журавль тырна
журчать сылдыра
жуткий сұмдық

З

за артында, соңында, кейін
забава ермек, жұбаныш
заблаговременно алдын ала, күн бұрын
заблуждаться адас
заболеть ауыр
забор дуал, шарбақ
забота қамқорлық
заботливый қамқор
забрать алып кет
забытый ұмытылған
забыть ұмыт
заварка қайнатым (шай)
заведующий меңгеруші
заверить сендір, куәландыр
завет өсиет
зависать ілін
зависеть тәуелді бол
зависимость тәуелділік
завтра ертең
завтрак таңертеңгі ас
завуч оқу бөлімін меңгеруші
завязать байла
загадка жұмбақ
загар тотық, күнге күю
заглавие бас тақырып
загрязнение кірлеу, ластау
задача есеп, міндет
задержать ұста, тұт
задний артқы
зажигать жақ(ғ)
закалённый шыныққан
закваска ұйтқы, ашытқы
закон заң
закрывать жап
закрытый жабық
залив шығанақ
заместитель орынбасар
заметка белгі, мақалашық
замечательно тамаша
замóк құлып
замысел ниет
занавес перде, шымылдық
заочно сырттай
запад (күн) батыс
запас қор
запах иіс
записать жаз
заплатить төле
запустить қараусыз қалдыр баста
запутанный шие леніскен
запятая үтір
заработать мал тап(б)
заранее алдын ала, күнбұрын
зарезать сой
засветло жарықта
заседание мәжіліс
заслуженный еңбегі сіңген
заслушивать тыңда
застать үстінін шық(ғ)
застой тоқырау
застраховать қауіпсыздандыру
заступник қамқор, қорғаушы
засуха құрғақшылық
затем содан соң
затемнение қараңғылану
затишье тыныштық

затмение тұтылу
затыкать тығында
зато оның есесіне
затхлый борсыған
заумный ақылгөй
заходить кір
зацепить іліп ал
зачем? неге? не үшін?
зачин бастама
зачихать түшкір
защита қорғау
заявка тапсырыс
заявление арыз, өтініш, мәлімдеме
заяц қоян
звание атақ
звать шақыр
звезда жұлдыз
зверь аң
звон дьныл
звонить телефон сок, қоңырау сок(ғ), дыңылда-
звонок қоңырау
звук дыбыс
здесь мұнда, осында
здороваться амандас
здоровый сау, аман
здоровье денсаулық
здравствуйте саламатсыздар ма, амансыздар ма, сәлеметсіз бе
зевать есіне
зелёный жасыл, көк
землетрясение жер сілкіну
земля жер, топырақ
земляника қой бүлдірген
зеркало айна
зерно дән, астық
зима қыс
зимовать қыста
зимой қыста, қыстығүні
зло жамандық.
злой ашулы
змея жылан
знак таңба, белгі
знакомство танысу, таныстық
знакомый таныс
знамя ту
знание білім
знаток білікті, білгіш
знать біл
значение мағына
значительный елеулі
зов шақыру
зола күл
золовка қайынсіңлі
золото алтын
зрачок қарашық
зрелый піскен, толған
зритель көрермен
зря бекер, бос
зуб тіс
зуд қышу
зудеть қышы
зябкий тоңғақ
зять жезде, күйеу

И

и және, мен, бен, пен
ибо өйткені
иволга сарғалдақ
иголка ине
игла ине, тебен
игра ойын
играть ойна
игрок ойыншы
игрушка ойыншық
идти жүр
изба күрке, үй
избавлять арылт, құтқар
избежать ұшырама, каш
избиратель сайлаушы
избирать сайла
известие хабар
известный белгілі, мәлім
извинять кешір, ғафу ет
извне тыстан
изготовлять даярла, әзірле
издавна баяғыдан, бұрыннан
издавать бастыр
издание басылым
издатель баспагер
изложить баянда
излом сынық
изменение өзгеріс
изобретение ойлап шығарылған
изолировать оқшаула

икать ықылықта
икра уылдырық
икры балтыр
или әлде, не, я
именно дәл, атап айтқанда
иметь бар бол
имя ат, есім
иной басқа, өзге
иноходец жорға
инструмент құрал, аспап
интерес ынта, мудде
инфраструктура инфрақұрылым
искать изде
искра ұшқын
исписать жазып таста
исполнение орындау, атқару
исполнять атқар, орында
испортить бүлдір
исправление түзету
испытание сынау, сынақ
исследование зерттеу, тексеру
истина шындық, ақиқат
историк тарихшы
история тарих
источник бастау
исхудать жүде
исцеление сауығу, жазылу
исчезнуть жоғал
исчерпать сарқ, тауыс
итог жиын
итого жинақ
ишак есек
июль шілде
июнь маусым

К

кабан қабан
кавычки тырнақша
каждый әр(бір)
как? қалай? қалайша?
как-нибудь әйтеуір, қайтсе де
каков? қандай?
какой? қандай?
калечить мүгедек ет
камень тас
капкан қақпан
капля тамшы
каприз еркелік, наздану
кара жаза
карий кер
карман қалта
картавый тілі күрмелген
касаться ти, жанас
катать домалат-
качать тербет, шайқа
качели аткеншек, алтыбақан
качество сапа
каяться өкін
квасцы ашутас
кверху жоғары
кипяток қайнап тұрған су
кислый қышқыл
кичиться менменсі, дандайсы
кишка ішек
клад қойма, қазына
кланяться иіл
класс класс, сынып; тап
класть сал, қой
клевать шоқы
клевер жоңышқа
клевета жала
клеить желімде
клей желім
клейкий жабысқақ
клён үйеңкі
клещ кене
клещи қысқаш, тістеуік
клин сына
клоп қандала
клюв тұмсық
ключ кілт; бұлақ
ключица бұғана
клятва ант, серт
кляуза жала, өсек
книга кітап
кобчик қырғи
кобыла бие
кобылица байтал, бие
ковёр кілем
ковш ожау, бақыраш
когда? қашан?
коготь тырнақ
кожа көн, тері
коза ешкі
козёл теке, серке

кол қазық
колебание тербеліс
колебаться тербел
колено тізе
колесо дөңгелек, доңғалақ
количество сан
колос масақ
колыбель бесік
ком кесек
комар маса
компетенция біліктілік
конец соң, ақыры
конечно әрине
конкретный нақты
консолидация топтасу
контроль бақылау
конура иткүрке
кончать бітір
конь ат
копать қаз-
копейка тиын
копия көшірме
копыто тұяқ
кора қабық
корабль кеме
коралл маржан
корень тамыр, түбір
корить жекір, сөк
корова сиыр
короткий қысқа, келте
корысть пайда
корыто астау
корь қызылша
коса шалғы; бұрым
космонавт ғарышкер
космос ғарыш
косоглазый қыли
костыль балдақ
кость сүйек
который? қай(сысы)?
кошка мысық
кошма киіз
кража ұрлық
край шет, жаға, ернеу; өлке (адм.)
крайний шеткі, соңғы
крапива қалақай
красавица сұлу
красить боя-
краснеть қызар-
красный қызыл
краткий қысқа
крах күйреу
крепить нығайт-, бекіт-
крепкий мықты, қатты, берік
крепость қамал, қорған
крестьянин шаруа
кривой қисық
кризис дағдарыс
крик айқай
критика сын
кровь қан
крот көртышқан
круг шеңбер,
крупный ірі
крутой тік, күрт
крыло қанат
крыть жап(б)-
крючок ілгек
кстати айтпақшы
кто? кім?
кувшин құмыра
куда? қайда?
кудрявый бұйра
кузнец темірші, ұста
кузница ұстақана
кукуруза жүгері
кукушка көкек
кулик жылкышы (құс)
культура мәдениет
куница сусар
купаться шомыл-
купить сатып ал-
курица тауық
кусать қап(б\у)-, тісте-
кусок бөлік, кесек
куст бұта
кухня асхана
куцый шолақ қысқа
кушанье ас, тамақ
кушать же-, іш-

Л

лавирование бұлтақтау
лад татулық
ладно жарайды

ладонь алақан
лазать өрмеле-
лазурь көкшіл
лай үру
лакомый дәмді
лапша кеспе
ласкать еркелет-
ласточка қарлығыш
лаять үр-
лебедь аққу
лев арыстан
левша солақай
левый сол
лёгкий жеңіл, оңай
лёгкое өкпе
лёд мұз
лежать жат-
лекарство дәрі
лентяй жалқау, еріншек
лень жалқаулық, еріншектік
леопард қабылан
лепить жабыстыр-
лес орман
летать ұш-
лето жаз
лётчик ұшқыш
лечебница емхана
лечение емдеу
лечить емде-
ливень нөсер
лизать жала-
линия сызық
линять оң-, түле-
липа жөке
лиса түлкі
лист жапырақ, парақ
литератор әдебиетші
литература әдебиет
лихорадка безгек, ысытпа
лицо бет, жүз
лишай теміреткі, таз
лишний артық
лоб маңдай
ловить аула-, ұста-
ловкий епті
лодка қайық
лодырь жалқау, керенау
ложиться жат-
ложка қасық
лозунг ұран
локоть шынтақ
лом сүймен
ломаный сынған
ломать сындыр-
ломкий сынғыш
лопата күрек
лопаться жарыл-
лось бұлан
лошадь жылқы, ат
луг шалғын, шабындық
лужа шалшық
лука ердің қасы
лукавить қулан-
луна ай
лунь ителгі
луч сәуле, нұр
лыжи шаңғы
льгота жеңілдік
льдина сең, мұз
любить сүй-
любовь сүйіспеншілік, махаббат
люди жұрт, кісілер
люлька (аспалы) бесік
лютый сұрапыл
лягать теп(б)-
лягушка бақа
ляжка сан

М

мазать жақ(ғ)-
мазь сыла
май мамыр
мак көкнар
макать батыр-, мал-
маленький кішкене, кішкентай
мало аз
маловажный елеусіз
малограмотный шала сауатты
мальчик бала
мама апа, шеше
марать былға-, ласта-
март наурыз
масло сары май
маслобойка күбі
мастер маман, шебер

масть түс
масштабный ауқымды
мать шеше, ана
мачеха өгей шеше
мгновенно лезде
мёд бал
медведь аю
медвежатина аю еті
медленно баяу, шабан
межа шек, белгі
междометие одағай
между арасында
мелкий ұсақ, майда
мелочь ұсақтүйек, уақ
мель қайраң
мельник диірменші
мельница диірмен
мена айырбас
менталитет ойлау, ақыл қалпы
меньше кем, кіші, азырақ
меньшинство азшылық
менять айырбаста-
мера өлшем
мёрзлый тоң, тоңған
мёрзнуть тоң-
мерило өлшеуіш
мерин ат, саяқ
мерить өлше-
мерлушка елтірі
мероприятие шара
мёртвый өлі
месить иле-
местный жергілікті
место орын
местоимение есімдік
месяц ай
метать лақтыр-
метать икру уылдырық шаш-
метель бұрқасын
метить ен сал-, белгіле-
меткий мерген
метла сыпырғы
метод әдіс
мех аң терісі
меч семсер
мечта арман
мешать кедергі бол-
мешок қап
мзда ақы
мигрень сақина
мизинец шынашақ
миновать соқпай өт-
мир дүние жүзі, әлем; татулық, бейбітшілік
мириться татулас-, бітіс-
мировой әлемдік дүниежүзілік
мишень нысана
мишура оқа, зер
младенец нәресте
мнение пікір
мнимый жалған, алдамшы
многие көбі, көп
много көп
многоточие көп нүкте
могила мола, қабір'
могучий мықты, күшті
может быть мүмкін, бәлкім
можно болады
мозг ми
мой менің, менікі
мокрота қақырық, ірің
мокрый дымқыл, су
молния найзағай, нажағай
молодёжь жастар, бозбала
молодняк төл, жас
молодой жас
молодость жастық
молозиво уыз
молоко сүт
молотить уат-, астық бастыр-
молоток балға
молоть үк(г)-
молча үндемей
моль күйе
момент кез, мезгіл
морда тұмсық
море теңіз
морковь сәбіз
мороз аяз
моросить сіркіре-
морочить бас қатыр-
морщина әжім
мост көпір
мотив сылтау; әуен, саз
мотыга кетпен, шот
мощный қуатты, өте күшті
мощь қуат

мрак қара түнек
мрачный қараңғы
мудрец дана
мудрость даналық
муж күйеу
мужать ержет-, қуаттан-
мужество ерлік
му́ка азап
мука́ ұн
мул қашыр
муравей құмырсқа
мусор сыпырынды
мутить лайла-
мутный лай
муха шыбын
мучение азап
мушка қарауыл
мчать зымыра-
мы біз
мыло сабын
мыс мүйіс
мыслить ойла-
мысль ой
мыть жу-
мычать мөңіре-
мышление ойлау
мышь тышқан
мягкий жұмсақ
мякоть жұмсақ
мясо ет
мятеж бүлік
мяч доп

Н

набекрень қырын, шекесіне
наблюдатель байқаушы
наблюдать байқа-
наблюдение байқау
набросок нобай
набухать ісі-
навалить үй-
наверно шығар, мүмкін
наверняка сөзсіз, күмәнсіз
наверх жоғары
наверху жоғарыда
навзничь шаалқасынан
наводнение тасқын, сел
навоз көң, тезек
навык дағды
наглядный көрнекі
нагрузка жүк
надежда үміт
надел үлес, енші
надзор бақылау
надо керек
надоедать жалықтыр-
надоить сауып ал-
надолго ұзаққа
надстройка қондырма
нажимать бас-, қыс-
назад артқа, кейін
название ат
назначение тағайындау
назревать піс-, жетік-
назубок жатқа білу
называть ата-
наивный аңқау, аңғырт
наизусть жатқа
наименование атау
найти тап(б)-
наказание жаза
накалить қыздыр-
накануне қарсаңында
накипь қаспақ, көбік
наклонение рай
наклонять и-
наконец ақырында
накрывать жап(б)-
наладить жөнде-
налево солға
наличие бары
намёк ишарат
намерение ниет
намётка долбар
наоборот кенісінше
наобум жорамалдап
нападение шабуыл
напильник егеу
напоминать еске сал-
направление бағыт
направо оңға
напрасно бекерге, боска
например мысалы
напугать қорқыт-
нарастать өс-, үде-

наречие үстеу
народ халық
народный халық(тық)
нарочно әдейі, қасақана
наружный тысқы, сыртқы
нарушать бұз-
нарушение бұзу
наследие мұра
насморк тұмау
настежь шалқасынан
настолько сонша(ма), оншалықты
настоящий қазрігі, осы; нағыз
настроение көңіл күйі
наступление шабуыл
натощак ашқарынға
натягивать кер-
наугад болжалмен
наука ғылым
научить үйрет-
находка олжа, табыс
нация ұлт
начало бас, бастау
начальник бастық
начинать баста-
наш біздің, біздікі
небо аспан, көк
нёбо таңдай
неважно мәнсіз, мәз емес,
невежда надан
невтерпеж шыдамсыз, төзімсіз
нега ләззат
недаром тек емес
неделя апта
недостаток кемшілік
недотрога шіңк етер
недоуздок нокта
недра жер қойнауы, кен
нежный биязы, жұмсақ
незаметно елеусіз
незыблемый бұлжымас
некий бір, біреу
некогда уақыт жоқ, қол тимейді
некоторый кейбір
нельзя болмайды
немного аздап, көп емес
немой мылқау
необъятный кеңбайтақ
неослабно босаңсымай
неотложный жедел, шұғыл
непрерывный үздіксіз
неприятель дұшпан
нерадивый салақ
несколько бірнеше
несомненно күмәнсіз, шүбәсіз
нет жоқ
неужели? шын ба? солай ма?
нéчего ештеме
никакой ешқандай
нипочём түк емес, ештеме емес
нитка жіп
ничего ешнәрсе, оқасы жоқ
ниша қуыс
но бірақ, дегенгмен
новатор жаңалықшы
новость жаңалық
нога аяқ
ноготь тырнақ
нож пышақ
ножницы қайшы
ножны қын, қынап
ноздря танау
нора ін
норов мінез
нос мұрын
носить алып жүр-
ночлег түнейтін орын
ноша жүк
ноябрь қараша
нужда жоқшылық, таршылық, мұқтаждық
нужно керек, қажет
нутро іш
ныне қазірде
нырять сүңгі-
нюх иіс сезу
нюхать иіске-
нянчить әлдиле-, бақ-

О

оба екеу
обвал опырылу
обвинение айыптау
обгон басып озу
обдумывать ойла-
обед түскі ас
обезличка иесіздік

облепить жабыстыр-
обернуть ора-
обёртка орауыш
обеспечить қамтамасыз ет-
обещание уәде
обзор шолу
обида өкпе
обилие молшылық
обиходный күнделікті
облава қоршау
обладать иелен-
облако ақ бұлт
облегчать жеңілдет-
облик кескін, кейіп
обложка мұқаба
обман алдау
обмен айырбас
обновлять жаңарт-
обновка жаңа зат
обнимать құшақта-
обобщение қорыту
обогатить байыт-
обод шеңбер
обоз керуен
обзывать балағатта-
оболочка қабық
оборона қорғау
оборот айналым
оборудование жабдық
обоснованный негізді
обосновать негізде-, дәлелде-
обособлять оңашала-
обочина жол жағасы
обработка өңдеу
образ бейне
образец үлгі
образование білім
обращение үндеу; айналым; қаратпа сөз
обрисовка суреттёу
обрыв жар
обрывать үз-, жұл-
обряд әдет-ғұрып
обследование тексеру
обслуживать қызмет, көрсет-
обстоятельство жағдай
обстреливать атқыла-
обсуждать талқыла-
обувь аяққиім
обуза масыл
обучать үйрет-, оқыт-
общаться қатынас жаса-
общество қоғам
общий жалпы, ортақ
объём көлем, аумақ
объявление құлақтандыру
объяснять түсіндір-
объятие құшақ
обычай әдет
обязанность міндет
овёс сұлы
овладевать меңгер-, биле-
овод бүгелек
овраг сай
овца қой
овчина қой терісі
огниво шақпақ
огонь от
огорчение ренжу
ограниченный шектелген
ограничивать шекте
огульно себепсіз
одеяло көрпе
один бір
одинаковый біркелкі, бірдей
одинокий жалғыз
однажды бір күні
однако бірақ, ал, дегенмен
однородный біртекті, бірыңғай
одобрять мақұлда-
ожиреть семір-
ожог күйік
озимь күздік
ознакомиться таныс-
оказывать бер-, көрсет-
окисление тотықтану, қышқылдану
око көз
окончание соң, аяқ
окот төлдеу
окраска бояу
окружать қорша-
октябрь қазан
олень бұғы
он ол
они олар
опаздывать кешік(г)-
опасение қорқу

опережать оз-
описать суретте-
опираться таян-
опись тізімдеу
оплата төлеу
опора таяныш, тірек
оправдывать ақта-
определять анықта-, орналастыр-
опыт тәжірибе
организовать ұйымдастыр-
орёл бүркіт
оригинал түпнұсқа
орошение суару, суландыру
орудие құрал
оружие қару
орфография емле
освобождать босат-, азат ет-
освоить меңгер-
осёдлый отырықшы
осёл есек
оселок қайрақ
осень күз
осенью күзде
осечка от алмау
ослабевать әлсіре-
осложнение шиеленісу, асқыну
осмотр байқау, қарау
основа негіз, түп
основатель негізін қалаушы
особенно әсіресе
особенный ерекше
оставлять қалдыр-, таста-
остановить тоқтат-
остаток қалдық
оставаться қал-
осторожный сақ
острый өткір
осязать сез-
отбить тойтар-
отбросить таста-
отвага ер жүректілік
ответ жауап
отдавать қайтар-
отдел бөлім
отделение бөлімше
отдельный бөлек, жеке
отделять бөл-
отец әке
отечество атамекен
отзыв пікір
отзывать қайтарып ал-, пікір айт-
откровенно ашық
открывать аш-
откуда? қайдан?
отличие өзгешелік
отличный үздік, өте жақсы
отметка белгі, баға
отношение қатынас
отнимать тартып ал-
отображение кейіптеу
отопление жылыту
отпор тойтарыс
отпуск демалыс
отпускать босат-
отрада қуаныш
отрицание бекерлеу, мойындамау
отрицательный жағымсыз, болымсыз
отрывать жұл-, үз-
отрывок үзінді
отряд топ
отсталый мешеу, артта қалған
отставать кейінде-, кейін қал-
отступление шегін-
отсюда осыдан
оттенок түр
оттуда содан, сол жерден
отчего неліктен
отчество әке аты
отчёт есеп
отчётливо айқын
отчим өгей әке
отъезд кету
охватить қамты-
охлаждать суыт-
охрана қорғау
очень өте, аса, тым
очередь кезек
очистка тазалау
очки көзілдірік
ошейник қарғы
ошибаться қателес-
ошибка қате
ощущение түйсік, сезім
оягниться қозда-

П

падаль жемтік
падать құла-, жығыл-
падёж өлім-жітім
падеж септік
плавать жүз-
пазуха қойын
палец саусақ
палить үйіт-, қары-
палка таяқ
памятник ескерткіш
память ес
пар бу
паспорт төлқұжат
пастух бақташы, малшы
пасти бақ(ғ)-
паутина тор
пахнуть иіс шық-
пачкать былға-, ласта-
певец әнші
пегий ала
пеленать бөле-, құндақта-
пелёнка жаялық
пена көбік
пень томар, түбір
пепел күл
первоначальный әуелгі, алғашқы
перевод аударма
переводить көшір-, аудар-
передавать табыс ет-
передел қайта бөлісу
передовик озат
переписка хат жазысу
перепись санақ
переполох әбігершілік, астан-кестен
перепроизводство артық өндіру
пересдача қайта тапсыру
перестройка қайта құру
пересказывать қайталап айту
переход өтіс, өту
переходить өт-
перечень тізім
период кезең, дәуір
перо қауырсын, қаламұш
перстень жүзік
перхоть қайызғақ
песня ән, өлең
песок құм
петух қораз, әтеш
пехота жаяу әскер
печаль қайғы, мұң
печатать бас-
печать мөр, баспасөз
пилить арала-
пир той
писатель жазушы
писать жаз-
письмо хат
пить іш-
пища ас, тамақ
пиявка сүлік
плавать жүз-, малты-
плакать жыла-
пламя жалын
план жоспар
плата төлем, ақы
платок орамал
плевать түкір-
племя тайпа, ұрпақ
плечо иық, иін
плод жеміс
плоский жалпақ
плот сал
плотина тоған
плотный тығыз, нығыз
плохой жаман, нашар
площадь алаң, майдан
победа жеңіс
побеждать жең-
повод сылтау; тізгін
поворачивать бұр-, айналдыр-
поворот бұрылыс
поговорить сөйлес-
поговорка мәтел
погода ауа райы, күн
подать әпер-, қол жалға-
подвода көлік, лау
подготовка дайындық, әзірлік
поддержать қолда-
поддержка қолдау, сүйеу
подкова таға
подковать тағала-
поднимать көтер-
подошва ұлтан
подписывать қол қой-

подражание еліктеу
подрастать есей-
подтверждать раста-
подумать ойлан-
подушка жастық, көпшік
подчас кейде
подчеркивать астын сыз-; мән бер-
подчинять бағындыр-
подъём көтеру, өр
пожалеть ая-
пожар өрт
пожелание тілек
позволять рұқсат ет-
позвонить сылдырлат-, **телефон** сок-
поздно кеш
поздравлять құттықта-
познавать таны-
позор масқара
поискать іздестір-
поймать ұстап ал-
пойти бар-
пока әзірше
показатель көрсеткіш
показывать көрсет-
покачивать тербет
поклажа жүк
покой тыныштық
поколение буын, ұрпақ
покончить бітір-, аякта-
покрывать жап(б)-
поле дала, егістік
ползать жорғала-, еңбекте-
политика саясат
полка тек
полностью толық, түгелімен
полный толы(қ)
положение жағдай; ереже
полость қуыс
полтора бір жарым
получать ал-
польза пайда
помещать орналастыр-
помнить есте тұт-
помогать көмектес-, жәрдемдес-
помощь көмек
понедельник дүйсенбі
понимать түсін-
понятие ұғым
понятный түсінікті
понятой айғақ
поправка түзету
пора мезгіл
поражение жеңілу
порог табалдырық
порождать туғыз-
порок кемістік
поросёнок торай
порох дәрі
портить бүлдір-
порядок тәртіп
посадить отырғыз
послание жолдау
послезавтра бүрсігүні
послелог шылау
послушать тыңда-
поставить қой-
постановление қаулы
постоянный тұрақты
построить сал-, түрғыз-
поступать түс-
посылать жібер-
пот тер
потеря жоғалту
поток тасқын, сел
потому что үйткені, себебі
походка жүріс
почва жер қыртысы
почему? неге?
почёт құрмет
пошутить қалжыңда-
пояснение түсіндіру
правда шын, рас
правило ереже
правильный дұрыс
правительство үкімет
править басқар-, түзет-
правление басқарма
право құқық
превзойти асып түс-
предел шек, шет
предисловие алғы сөз
предложение ұсыныс; сөйлем
председатель төраға
председательница төрайым
представитель өкіл
представительство өкілеттік

предупреждение ескерту
прежде бурын, ілгеріде
президент төраға, елбасы
прекрасный тамаша, әдемі
прения жарыссөз
пререкание керісу, таласу
пресный тущы
преступление қылмыс
преувеличение асыру
при жанында, қасында
прибавить қос-
приближаться жақында-
прибыль пайда, кіріс
привет сәлем
привлекать қатыстыр-
приводить келтір-
привязывать байла-
приговор үкім
приём қабылдау
приёмыш асыранды
приз жүлде
призвать шақыр-
признавать мойында-, таны-
признание мойындау
призыв шақыру, үндеу,
приказ бұйрық
прикреплять жапсыр-, бекіт
прилежание ынта
приличие әдеп, сыпайылық
приложение қосымша
пример мысал
принимать қабылда-, ал
приносить әкел-
приоритет басымдық
природа табиғат, жаратылыс
присутствие қатынасу
приходить кел-
причина себеп
про туралы, жайында
проба сынау, байкау
пробка тығын
проверка тексеру
проверять тексер-
проводить өткіз-
проворный епті
продавать сат-
продолжать жалғастыр-
продолжение жалғасы
продукт өнім, азық
проект жоба
проигрывать ұтыл-; ойнат-
промысел кәсіп
пропадать жогал-
прописывать жаз-,тірке-
пропускать өткіз-
просмотр қарау
проспект даңғыл
просо тары
просто жай, әншейін
простор өріс
простудиться суық ти-
протест наразылық, қарсылық
противник дұшпан, қарсылас
противоречие қайшылық
протокол хаттама
прохлада салқын
проходить өт-
процветание өсіп-өркендеу
прочитать оқып шық-
прочный берік, мықты
прошлый өткен
прыгать секір-, қарғы-
пряжка тоға, айылбас
прямой тура, түзу
птица құс
пугать қорқыт-
пуговица түйме
пудра опа
пуля оқ
пурга боран
пускать жібер-
пустой бос
пусть мейлі, болсын
путать шатастыр-
путь жол
пух түбіт, мамық, түк
пчела бал ара
пшеница бидай
пшено (ақтаған) тары
пятилетка бесжылдық
пятка өкше
пятнистый шұбар, ала
пятница жұма
пятно дақ

Р

раб құл
работа жұмыс
работать жұмыс істе-
работник қызметші
рабочий жұмысшы
равенство теңдік
равнодушный селсоқ
равный тең
равняться теңел-
радость қуаныш
раз рет
разбирать талда-
разбор талдау
разве? солай ма? рас па?
разведывать барла-, шол
разведка шолу, барлау
развивать дамыт-
развитие даму
разговаривать сөйлес-
разговор әңгіме, сөйлесу
разгром талкандау '
раздавать тарат-
разлука айрылу
размер көлем, мөлшер
разнобой алалық
разный әртүрлі
разрешение рұқсат
разумный акылды
район аудан
рак шаян
рана жара
рано ерте
раньше бұрын, ертерек
раскачивать тербет-, теңселт-
раскрывать аш-, айқында-
расписка қолхат
распределять үлестір-
распространять тарат-, жай-
распускать тарат-
рассвет таңсәрі
рассказ әңгіме
рассказывать айт-, әңгімеле-
рассматривать қара-
расти өс-
растить өсір-
растрата ысырап, шашу
расход шығын
расцвет гүлдену
расширять кеңейт-
рвать жырт-, жұл-
реализовать іске асыр-
реальный шын
ребёнок бала
ребро қабырға
региональный өңірлік
резать кес-, піш-
результат нәтиже
ремесло қолөнер, кәсіп
ремень белдік, қайыс
ремонт жөндеу
ресторан мейрамхана
речь сөйлеу, сөз
решение шешім, қарар
ржаветь тот бас-
ржать кісіне-
рискованный қауіпті
рисковать тәуекел ет-
рисовать сурет сал-
рифма ұйқас
ровесник құрдас
ровно дәл
ровный тегіс
рог мүйіз
род ру, тек
Родина Отан
родной туысқан, туған
рожь қара бидай
розовый қызғылт
рост бой
рот ауыз
роща тоғай
ртуть сынап
рубашка көйлек, жейде
рубить шап(б)-, жар-
руда кен
рука қол
рукав жең
рукавица қолғап, биялай
руководить басқар-
руно жабағы
русло арна
ручаться кепіл бол-
рыба балық
рыбак балықшы

рыло тұмсық
рынок базар
рыночный нарықтық
рысак желгіш
рычать ырылда-
ряд қатар, рет
рядом жанында, қатар

С

сабля қылыш, семсер
саврасый құла
сад бау
садиться отыр-
сажа күйе
сало май
сам өзі
самка ұрғашы
самый ең
сани шана
сапог етік
сахар қант, шекер
сборка құрау
сват құда
сведение мәлімет
свекла қызылша
сверло бұрғы, үскі
свет жарық
светский зайырлы
свеча шырақ
свидание жолығысу
свидетель куә, айғақ
свидетельство куәлік
свинья шошқа, доңыз
свирепый қатал, сұрапыл
свист ысқырық
свобода азаттық, бостандық
свободный еркін, бос
сводка ақпар, білдірме
свой өз
свояк бажа
связывать байла-
связь байланыс
сгореть күй-, өртен-
сдавать тапсыр-
сделать істе-
север солтүстік
сегодня бүгін
седло ер
сезон маусым
секретный құпия, жасырын
село ауыл
сельскохозяйственный ауылшаруашылық
сено пішен
сентябрь қыркүйек
сера күкірт
сердце жүрек
серебро күміс
середина орта
серый сұр
серьёзный байыпты, салмақты
сестра карындас, апа, сіңлі
сеть тор, ау; желі
сеять сеп(б)-, ек(г)-
сзади арттан
сидеть отыр-
сила күш
сильный күшті
синий көк
сирота жетім
система жүйе
сказать айт-, де-
сказка ертегі
сказуемое баяндауыш
скала жартас
скалка оқтау
скачки бәйге, ат жарыс
скворец караторғай
скидка жеңілдік
склока жанжал
склонный бейім(ді)
склонять септе-
скобка жакша
сковородка таба
скользить тай-, сырғана-
скользкий тайғақ
сколько? қанша? неше?
скопление жиналу, топталу
скорлупа қабық, қауыз
скорость жылдамдық
скорый тез, жедел, жылдам
скот мал
скрежет шықырлау
скрипеть сықырла-
скромный кішіпейіл
скрывать жасыр-

скряга сараң
скука зерігу, іш пысу
слабеть нашарла-
слабый нашар, әлсіз
слава даңқ
сладкий тәтті
след із
следить бақыла-, қадағала-
следствие салдар; тергеу
слеза көз жасы
слепой соқыр
слива қараша өрік
сливки қаймақ
слияние қосылу
словарь сөздік
слово сөз
сложный күрделі
слой қабат, қатпар
слон піл
слуга қызметші, малай
служба қызмет
служить қызмет ет-
слух есіту
случай кез, уақиға
случайный кездейсоқ
слушать тыңда-
слышать есіт-
слюна сілекей
смазать жақ-, майла-
смежный шектес, жалғас
смелый батыл
смерть өлім, ажал
смесь қоспа
смех күлкі
смеяться күл-
смирить көндір-
смотреть қара-
смутный көмескі, күңгірт
смысл мағына
снабжение жабдықтау
снег қар
снимать алып таста-; түсір-
снова жаңадан, қайта
сноровка ептілік
сносить алып таста-
сносный жararлық
сноха келін
собака ит
соболь бұлғын
собрание жиналыс
собирать жина-
собственность меншік
событие уақиға
совесть ұят, ар
совещание кеңес
совсем тіпті, мүлде
согласие келісу, ризалық
согласовать келіс-
содействие қолғабыс ет-
содержание мазмұн
содоклад қосалқы баяндама
соединять қос-, жалға-
сознание сана
сок шырын
сокол сұңқар
сокращение қысқарту
сокровище қазына
солидный байсалды, мол, тұлғалы
солнце күн
соль тұз
сом жайын
сон ұйқы, түс
соображение ой, пікір
сообщать мәлімде-, хабарла-
сообщение хабар, хабарлау
соревнование жарыс
сорняк арамшөп
сорока сауысқан
сосед көрші
сосна қарағай
состав құрам
составлять құр-
состояние жағдай, жай, күй
сохранять сақта-
сочетание қосу, жалғау
сочувствие жаны ашу, ниеттес болу
союз одақ
спад түсу, төмендеу
спасать құтқар-
спасибо рақмет
спать ұйықта-
спереди алдынан
спина арқа
списывать көшір-
список тізім
спокойный тыныш, сабырлы

способ амал, тәсіл
способный дарынды
способный қабілетті
справка анықтама –
спускать түсір-
спутник серік
сравнение теңеу салыстыру
сравнивать салыстыр-
сразу бірден, шапшақ
среда орта; сәрсенбі
средство қаражат, құрал
срок мерзім
срывать жұл-, бұз-
ссуда қарыз
стабильность тұрақтылық
ставить қой-
стадо табын, үйір
стан бой, тұлға
старик шал, қарт
старина баяғы заман
старший үлкен, аға
старый ескі, кәрі
стать бол-
статья бап
стебель сабақ
стекло шыны, әйнек
стена қабырға, дуал
степень дәреже
степь дала
стереть сүрт-
стирать жу-
столб ұстын, бағана
столица елорда
сторож күзетші
сторона жақ
стоять тұр-
стража күзет
страх қорқыныш
страховать қауыпсыздандыр-
стрела оқ
стрелять ат-
стричь қырқ-, күзе-
строгий қатаң
строительство құрылыс
строить сал-, құр-
строй сап, қатар
стройка құрылыс
стройный сымбатты, мүсінді
строка қатар, жол
строфа шумақ
стряхивать сілкі-
стужа ызғырық
ступень басқыш, саты
ступня табан
стучать сок-, ұр-
суббота сенбі
суверенитет егемендік
суд сот
судьба тағдыр
суждение пікір, пайымдау
сук бұтақ
сука қаншық
сумерки ымырт, іңір
сумма сома, жалпы саны
супруг жұбай
суровый катал
суслик саршұнақ
сутки тәулік
суть мәніс
сухой құрғақ
сушить кептір-
сущность мән
сцена сақына
счастье бақыт, ырыс
счёт есеп
считать сана-, есепте-
считаться санас-
съедать же-
сын ұл
сыр ірімшік
сырой шикі, дымқыл
сырость дым, ылғал, сыз
сыч байғыз
сюда мұнда

Т

та ана, сол
табак темекі
таблица кесте
тавро таңба
таз жамбас; шылаушын
таинственный құпия, сырлы
тайна сыр, құпия
тайный жасырын
так осылай

такой мундай
такса баға
такт әдеп
талант дарын
талия бел, мықын
там сонда
танец би
таскать суйре-
тащить суйрет-, тарт-
таять ері-
твёрдый катты
твой сенің, сенікі
творец жасаушы
творительный падеж көмектес септік
творить жаса-, құр-
телевизор теледидар
телега арба
тело дене, бой
тема тақырып
темнота қараңғылық
тёмный қараңғы
темя төбе, еңбек
тень көлеңке
теплый жылы
теплота жылылық
теребить түт-
терпеливый шыдамды
терпеть шыда-
терять жоғалт-
тесать жон-
тесный тар, тығыз
тесто қамыр
тесть қайын ата
тесьма бау, таспа
тетерев құр
тетива керме, кіріс
тетрадь дәптер
течение ағым
тешить жұбат-
тёща қайын ене
тигр жолбарыс
тире сызықша
тихий ақырын, тыныш
ткань тоқыма, мата
ткать тоқы-
тля шіркей
товарищ жолдас
тогда сонда
то есть яғни
толк мағына, пайда
толкование түсіндіру
толокно талқан
толстый жуан, қалың, семіз
только тек, алайда
тонкий жіңішке, жұқа
тонуть бат-
топливо отын
топор балта
топорище балта сабы
торговля сауда
торжество салтанат, мереке
торопиться асық-
тоска мұң, сағыныш
тот сол
тотчас дереу
точить қайра-
точный дәл
тошнить жүрек айны-
трава шөп, от
транспорт көлік
трение үйкеліс
тренировать жаттықтыр-
трепет діріл, қалтырау
три үш
трибуна мінбе
тридцать отыз
трогать ти-
тропа соқпақ
труба түтік, мұржа
труд еңбек
трудиться еңбек ет-
трудно қиын
трудодень еңбеккүн
трус қорқақ
тряпка шүберек
трясти сілкі-
туда сонда
тупик тұйық
тут мұнда, осында
тухлый сасық, борсыған
туча (қара) бұлт
тушить өшір-, сөндір; демде-
ты сен
тыкать түрт-, шұқы-
тыква асқабақ
тысяча мың

тюк тең, тай
тюлень итбалық
тюльпан қызғалдақ
тяжёлый ауыр
тянуть тарт-, сүйрет-
тяпка кетпен, шот

У

убавлять азайт-, кеміт-
убедительный сенерлік
убегать қаш-
убежище баспана
убивать өлтір-
убой сою
убыток зиян
уважаемый қадірлі
уверять сендір-
увлечение әуестену
уводить алып кет-
уволить шығар-, босат-
увольнять шығар-, босат-
увы әттеген-ай
увядать сол-
угадывать болжа-, тап-
угар бықсық
угасать өш-, сөн-
углерод көміртегі
углублять тереңдет-
угол бұрыш
уголь көмір
угощать сыйла-, дәм бер-
угрожать қорқыт-
удалять қашықтат-, шығар-
удар соққы
ударение екпін
ударять сок-, ұр-
удача сәт
удивительный ғажап, таң қаларлық
удобный қолайлы, ыңғайлы
удовлетворительный қанағатты
удостоверение куәлік
удочка қармақ
уж сары жылан
ужас қорқыныш
ужин кешкі ас
узда жүген
узел түйін
узкий тар, енсіз
узнавать таны-
уйти кет-
указка көрсеткіш
указывать көрсет-
укол түйреу; егу
укреплять бекіт-, нығайт-
укрывать жап(б)-
улица көше
улучшать жақсарт-
улыбка жымию
ум ақыл
умелый епті, шебер
уместно орынды
унитарный бірегей
уносить альп кет-
упасть жығыл-, құла-
уплата төлеу
упорный қажырлы
употреблять қолдан-, жарат-
управление басқарма, басқару
управлять басқар-
уровень деңгей, дәреже
урожай астық, егін
урок сабақ
усвоение меңгеру
усиливать күшейт-
ускорять жеделдет-
условие шарт, жағдай
условный шартты
услуга қызмет
усовершенствовать жетілдір-
успевать үлгір-
успех табыс
успешный табысты
уставать шарша-
устанавливать орнат-
установка қондырғы
устаревать ескір-
уступать жол бер-, көн-, ки-
усы мұрт
утверждать бекіт-
утешать жұбпт-
утка үйрек
уточнять айқында-
утро таңертен, таң
утроба, құрсақ
уха балық сорпа

ухаживать күт-, бақ(ғ)-
ухо құлақ
уходить кет-
ухудшать нашарлат-
участвовать қатыс-
учащийся оқушы
учёба оқу
учебник оқулық
учёный ғалым
учить оқыт-, үйрет-
учиться оқы-, үйрен-
учреждение мекеме
ушко иненің көзі
ущелье аңғар
ущерб зиян
уютный жайлы
уяснять айқында-, аш-

Ф

фазан қырғауыл
фаланга бүйі
фальшивый өтірік, жалған
фантазия қиял
фасоль бұршақ
февраль ақпан
фильтр сүзгі
флаг жалау
фонд кор
форма пішін, түр
формировать құр-, жаса-
фронт майдан функция қызмет
фураж жемшөп
футляр қап, қын

Х

халат шапан, шекпен
халатный салақ, селқос
хаос былық
характер мінез
хата үй
хвала мақтау
хвалить мақта-
хвалиться мақтан-
хвастун мақтаншақ
хватать ұста-, тұт-
хватить жет-
хворост шөпшек
хворать ауыр-
хвост құйрық
хилый әлсіз, жүдеу
хитрить қулан-
хитрый қу
хищный жыртқыш
хлеб нан, астық
хлебать ұртта-
хлебороб егінші
хлев мал қора
хлестать шыкпырт-
хлопок мақта
хлынуть лақ ет-
хобот тұмсық, ауыз
ход жүріс
ходить жүр-
хозяин қожа, ие
хозяйство шаруашылық
холм төбе
холод суық
холодильник тоңазытқыш
холостой бойдақ
хороший жақсы
хотеть тіле-
храбрость батылдық
хранить сақта-
хребет жон
хрипеть қарлық-, қырылда-
хриплый қарлыққан
хромать ақса-
хромой ақсақ
хруст күтір, қарш
хрустеть күтірле-
хрящ шеміршек
худой арық, жүдеу

Ц

цапля көккұтан
царапать тырна-
цвести гулде-
цвет түс, бояу
цветок гүл
цедить сүз-
целебный емдік, шипалы
целиком түгел, тұтас
целина тың

целый бүтін, барлық
цель мақсат
цена баға, құн, нарық
ценить бағала-
ценный бағалы
центр орталық, орта
цепь шынжыр
цинк мырыш
циновка шыпта
цифра сан
цыплёнок балапан

Ч

чабан шопан, қойшы чай шай
чайка шағала
чайник шәйнек
чалый бурыл
час(ы) сағат
часовой күзетші
частый жиі
часть бөлік, үлес
чахнуть сол-
чахотка құртауру
чаша тостақ
чашка шыныаяқ
чаяние мүдде, арман
чей? кімдікі? кімнің?
человек адам, кісі
человечество адамзат
чепуха бос сөз, далбаса
чередование алмасу
черёмуха мойыл
черепаха тасбақа
чересчур аса, тым
черешня шие
чернеть қарай-
чернила сыя
чёрный қара
черпак ожау, шөміш
черпать малып ал-
чёрствый катқан; қатыгез
черта сызық
чертить сыз-
черчение сызу
чесать касы-
чеснок сарымсақ
честь абырой, намыс
четверг бейсенбі
четверть ширек, тоқсан
чёткий айқын
чётный жұп
чешуя қабыршақ
чёрт шайтан
чиж шымшық
чинить жөнде-, түзет-
чиркать шақ-
число сан
чистить тазала-
чистый таза
читать оқы-
член мүше
чопорный тәкаббар, паң
чрезвычайный төтенше
что? не?
что-то бірдеме
чуб айдар
чувство сезім
чугун шойын
чудо керемет
чуждый жат
чужой бөтен, басқа
чурбан дөңбек
чуткий сақ, сезгіш
чуть сәл, азғана
чутьё сезім
чуять сез-, біл-

Ш

шаг қадам, адым
шагом аяңдап
шакал қорқау қасқыр
шалаш күрке
шалить тентектік істе-
шалун ерке, тентек
шанс дәме, үміт
шарж ажуа, әзіл
шарить ақтар-
шарнир топса
шатать шайқа-
шаткий босаң, солқылдақ
шашки дойбы
швырять лақтыр-
шевелить қимылдат-
шёлк жібек

шелуха қауыз
шёпот сыбыр
шерсть жүн
шест сырық
шесть алты
шея мойын
шило біз
шипеть ысылда-шыжылда-
ширина ен, көлденең
широкий кең
школа мектеп
шкура тері, көн
шлем дулыға
шов тігіс
шрам тыртық
штандарт байрақ
штопка жамау
штука дана
штык найза
шуба тон, ішік
шум шу, шуыл
шурин қайын аға, қайны
шутить қалжыңда-, әзілде-
шутка қалжың, әзіл

Щ

щавель қымыздық
щадить ая-, есірке-
щедрый жомарт, мырза
щека жақ
щекотка қытық
щёлочь сілті
щель тесік, саңлау
щенок күшік
щиколотка тобық
щипать шымшы-
щит қалқан
щука шортан
щурить сығырайт

Э

экзамен емтихан
экзема қышыма, қотыр
экземпляр дана
эксперт сарапшы
эпоха дәуір, заман
эра заман
этаж қабат
этак солай
этап кезең
эти осылар
это(т) бұл, осы
эффект әсер
эхо жаңғырық

Ю

ювелир зергер
юг оңтүстік
юла зырылдауық
юмор мысқыл, ажуа
юность жастық
юноша жігіт
юный жас
юркий жылман, шапшаң
ютиться панала, сыйыс

Я

я мен
яблоко алма
явиться кел
явный анық, айқын
ягненок қозы
ягода жидек
яд у
ядро дән, өзек
язва жара
язык тіл
языковед тілші
языковедение тіл білімі
язычок кішкене тіл
яйцо жұмыртқа
яма шұңқыр
январь қаңтар
яркий ашық, жарқын
ярлык жарлық
ярмарка жәрмеңке
ярмо мойынтұрық
яровой жаздық
яростный ашулы
ясный ашық, айқын
ястреб қаршыға
ячмень арпа; теріскен
ящерица кесіртке
ящур аусыл

Оглавление

Предисловие 5
Введение 9
Алфавит 11
Краткая функционально-звуковая характеристика букв казахского алфавита 12

ОСНОВНОЙ КУРС 15

Урок 1. Фонетика. Буквы А, Б. Грамматика. Глагол в «чистом» виде. Побудительное/повелительное предложение 15
Урок 2. Фонетика. Буква Е. Грамматика. Форма вопроса 22
Урок 3. Грамматика. Имя существительное. Склонение имен существительных. Падежи. Местный падеж 27
Урок 4. Фонетика. Звук Қ. Буква Х. 31
Урок 5. Фонетика. Закон гармонии звуков — сингармонизм 36
Урок 6. Фонетика. Буква Ы. Звук І 38
Урок 7. Грамматика. Вопросительные местоимения кім? не? Указательные местоимения. Фонетика. Буква И 43
Урок 8. Грамматика. Количественные числительные 49
Урок 9. Фонетика. Звук Ә 51
Урок 10. Фонетика. Звук Ң 54
Урок 11. Грамматика. Местоимение. Личные местоимения. Прошедшее время ... 58
Урок 12. Фонетика. Звук Ғ 63
Урок 13. Грамматика. Направительный падеж 66
Урок 14. Грамматика. Форма на -кан. Давнопрошедшее время 70
Урок 15. Грамматика. Вопросительная частица при глаголе. Определительное словосочетание. Утверждение и отрицание 75
Урок 16. Фонетика. Буква О. Грамматика. Настоящее обычное время 81
Урок 17. Фонетика. Звук Ө. Деепричастие на -а, -е, -й 86
Урок 18. Фонетика. Звук Ұ. Грамматика. Форма на -п 90
Урок 19. Фонетика. Звук Ү. Грамматика. Родительный падеж 97
Урок 20. Грамматика. Категория принадлежности. Аффиксы принадлежности ... 104
Урок 21. Грамматика. Настоящее продолжающееся время. Фонетика. Буква У ... 111
Урок 22. Грамматика. Имя действия на -у. Настоящее время на -уда/-уде 116
Урок 23. Газет оқимыз. Фонетика. Губная гармония звуков 121
Урок 24. Грамматика. Исходный падеж 125
Урок 25. Грамматика. Количественные числительные 129
Урок 26. Грамматика. Винительный падеж 136
Урок 27. Грамматика. Категория грамматического числа, множественное число 140
Урок 28. Грамматика. Инструментальный падеж 145
Урок 29. Грамматика. Форма на -са. Повелительное наклонение 150
Урок 30. Грамматика. Абстрактная принадлежность 155
Урок 31. Фонетика. Закон губной гармонии 160
Урок 32. Грамматика. Аффиксы падежей. Притяжательное склонение 163

Урок 33. Грамматика. Вопросительные местоимения. Утверждение и отрицание ... 167
Урок 34. Грамматика. Глагольное отрицание ... 172
Урок 35. Фонетика. Звук h ... 176
Урок 36. Фонетика. Классификация звуков. Гласные. Согласные ... 180
Урок 37. Грамматика. Структура слова. Образование имен существительных ... 185
Урок 38. Фонетика. Гармония звуков. Ассимиляция согласных. Озвончение глухих звуков ... 191
Урок 39. Грамматика. Склонение личных местоимений ... 195
Урок 40. Грамматика. Имя прилагательное. Словообразование прилагательных ... 201
Урок 41. Экономика Казахстана. Грамматика. Порядковые числительные. Собирательные числительные ... 207
Урок 42. Фонетика. Выпадение гласных. Категория возможности–невозможности ... 213
Урок 43. Грамматика. Выражение желания. Структура слога ... 217
Урок 44. Чокан Валиханов ... 221
Урок 45. Грамматика. Будущее время. Будущее предположительное время ... 224
Урок 46. Грамматика. Будущее время намерения. Прошедшее неочевидное время ... 227
Урок 47. Грамматика. Форма на -атын. Фонетика. Ассимиляция п/б/w ... 232
Урок 48. Грамматика. Служебные имена. Послелоги ... 237
Урок 49. Бумын каган. Грамматика. Частицы ... 241
Урок 50. Грамматика. Служебные глаголы еді, екен. Указательные местоимения ... 246
Урок 51. Грамматика. Предложение. Категория сказуемости ... 251
Урок 52. Первый президент Казахстана ... 255
Урок 53. Грамматика. Прямая речь. Союзы ... 257
Урок 54. Грамматика. Наречие ... 260
Урок 55. Грамматика. Глагол. Вспомогательные глаголы ... 263
Урок 56. Грамматика. Категория залога глагола ... 268
Урок 57. Грамматика. Категория наклонения ... 271
Урок 58. Грамматика. О слове Өз ... 275
Урок 59. Грамматика. Сложное предложение ... 278
Урок 60. Грамматика. Форма на -қалы ... 283

ПРИЛОЖЕНИЕ ... 286

Темы для бесед, разговоров ... 286
Тексты для самостоятельной работы ... 297
Государственный Гимн Республики Казахстан ... 297
Государственные праздники ... 298
Пословицы, поговорки ... 298
Благословения, благопожелания ... 300
Мини-разговорник ... 302
Казахский алфавит на латинской основе, существовавший с 1929 по 1941 год ... 304
Как переписываться в Интернете на казахском языке ... 305
Казахско-русский словарь ... 308
Русско-казахский словарь ... 337

Учебное издание

Мусаев Кенесбай Мусаевич

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Учебник

Утверждено к печати
Институтом стран Азии и Африки
МГУ имени М.В.Ломоносова

Редактор *Н.Н.Щигорева*
Художник *Э.Л.Эрман*
Технический редактор *О.В.Волкова*
Компьютерная верстка *М.П.Горшенкова*

Подписано к печати 08.09.08
Формат $70\times100^{1}/_{16}$. Печать офсетная
Усл. п. л. 29,7. Усл. кр.-отт. 30,3. Уч.-изд. л. 24,0
Изд. № 8360. Зак. № 1301

Издательская фирма
«Восточная литература» РАН
127051, Москва К-51, Цветной бульвар, 21
www.vostlit.ru

ППП "Типография "Наука"
121099, Москва Г-99, Шубинский пер., 6

Кенесбай Мусаевич Мусаев родился 24 марта 1931 г. в ауле Кумисти Созакского района Южно-Казахстанской области. В 1952 г. окончил филологический факультет Казахского госуниверситета в г. Алматы, с 1952 по 1956 г. учился в аспирантуре Института языкознания АН СССР в Москве у известных тюркологов В. Севортяна и Н.К. Дмитриева.

Главный научный сотрудник Института языкознания РАН, доктор филологических наук, профессор МГУ, заслуженный деятель науки РФ, академик Национальной АН Казахстана, Почетный член общества Türk Dil Kurumu, отличник народного образования Кыргызстана, Почетный профессор Казахско-Турецкого университета им. Ходжа Ахмеда Ясауи и Восточно-Казахстанского госуниверситета, Почетный президент Казахской региональной национально-культурной автономии Москвы, Почетный председатель московского общества «Қазақ тілі».

Перу К.М. Мусаева принадлежат научные монографии: «Грамматика караимского языка», «Синтаксис караимского языка», «Крымтатарский язык», «Лексикология тюркских языков», «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении», «Языки и письменности народов Евразии», «Алфавиты языков народов СССР», обширные разделы в шеститомнике «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» и двухтомнике «Терминология на языках союзных республик СССР» и др., а также свыше 300 статей. Преподавал казахский, киргизский, туркменский, татарский, тувинский, алтайский и каракалпакский языки, в том числе в течение 10 лет — казахский язык в ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова. Под непосредственным руководством К.М. Мусаева подготовлены 12 докторов и 26 кандидатов филологических наук.

ISBN 978-5-02-036363-2